

ПОЭТИК ТАФАККУР ВА ТАЛҚИН МУАММОЛАРИ

Филология фанлари доктори, профессор Курдош Қахрамоновнинг
60 йиллигига бағишланади.

ТОШКЕНТ – 2014

Истиклол даврининг янгича поэтик тафаккури, адабий-эстетик қарашлари, бадий матнни турли нуқтаи назардан тадқиқ ва талқин этиш, таълим жараёнида уни шарҳлаб ўрганиш муаммоларига бағишланган ушбу тўпламдан замонавий ва мумтоз адабиёт, ҳозирги адабий жараён, халқ оғзаки ижоди, адабий таълимнинг долзарб масалаларига доир мақолалар ўрин олган.

Тўплам адабиётшунослар, мунаққидлар, сўз санъати муаммолари бўйича изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар, ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари, магистрантлар ҳамда талабаларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Филология фанлари номзоди, доцент **Каромат Муллахўжаева**

Муҳаррирлар:

Филология фанлари номзоди, доцент **Шаҳноза Эргашева**
Катта ўқитувчи **Азиз Холмонов**

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори, профессор **Боқижон Тўхлиев**
Филология фанлари номзоди, ЎЗМУ доценти **Абдумурод Тилавов**

Низомий номидаги ТДПУ ўзбек тили ва адабиёти факультети
Кенгашининг 2014 йил 31 мартдаги қарорига мувофиқ нашрга
тавсия этилган.

ЭЪТИРОФ

ЭЗГУЛИККА БАХШИДА УМР

(Қурдош Қаҳрамонов илмий-ижодий портретига чизгилар)

Бахтиёр НАЗАРОВ,

Ўзбекистон ФА академиги,
филология фанлари доктори, профессор

Исломжон ЁҚУБОВ,

Низомий номидаги ТДПУ доценти,
филология фанлари номзоди

Муқаддима

Самарқанд вилояти Нурота (ҳозирги Қўирабод) тумани Пангат қишлоғида яшовчи Ялғаш муаллим (Қурдошнинг отаси, 1928-2002) умр йўлдоши Нозбуви (1933-1997) билан эзгу ният қилишиб, тўнғич ўғилларига Қўбай (ака-укалари кўп бўлсин, ўзимиздан кўпаяверайлик деган маънода) дея исм қўйишди. Яратганнинг инояти билан оилада яна беш ўғил: (Қурдош, Рўзибой, Алибой, Валибой, Собиржон) ва тўрт нафар қиз (Мавсуа, Озода, Зулфия, Осие) туғилди.

Ялғаш ота ва Нозбуви момоларга тақдирнинг яна бир инъоми шу бўлдики, аксарият фарзандлар ва келинларгина эмас, ҳатто айрим набиралар ҳам педагоглик касбини танлашди. Улар орасидан Қурдош филология фанлари доктори, профессор, укаси Алибой фан номзоди ва доцент сифатида илмий-адабий жамоатчилик эътирофига сазовор бўлишди, элга танилишди. Ака-укаларнинг ҳар иккалови ҳам илмий изланишларини муҳаррирлик, ноширлик билан қўшиб олиб боришмоқда. Хуллас, мақоламиз қаҳрамони, файзиёб оиланинг иккинчи ўғли Қурдош Қаҳрамонов бўлиб, у 1954 йилнинг 19 апрелида таваллуд топган. Бу йил ўзининг муборак 60 йиллик тўйини нишонламоқда.

Дастлабки изланишлар

Қурдош Қаҳрамонов 1974 йили Тошкент давлат педагогика институтини (ҳозирги ТДПУ) нинг “Ўзбек тили ва адабиёти”

факультетини тугатиб, ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси мутахассислигига эга бўлди. Қадрдон туманидаги 50- ва 62-ўрта мактабларда ўқитувчилик қилди. Аммо талабалик йилларидаёқ илмга бўлган ҳавас қалбини забт этган эдики, бу истак мақсадга, мақсад интилиш ва фаолиятга кўчиб, уни яна пойтахт шаҳар – азим Тошкентга чорлади.

Илмий изланишлари 1979 йили ЎзРФА Тил ва адабиёт институтида лаборантликдан бошланди. Кичик илмий ҳодим сифатидаги изланишлари номзодлик илмий даражаси учун 1988 йили ёқланган *“Болалар адабиётида реалистик принципларнинг шаклланишида адабий танқиднинг роли”* мавзусидаги диссертациясида ўз натижаларини берди.

Олимнинг шундан кейинги фаолияти ўзи таҳсил олган қадрдон маскан ТДПУ (*собиқ ТДПИ*) билан боғлиқ. Қ.Қаҳрамонов 1989 йили шу даргоҳнинг *“Ҳозирги ўзбек адабиёти”* кафедрасига катта ўқитувчи бўлиб ишга келди. Шу олийгоҳда доцент илмий унвонига эга бўлди. Ҳалол меҳнати туфайли кафедра мудирлигига мувофиқ топилди.

Илм заҳматидан чўчимайдиган Қ.Қаҳрамонов қалбидаги талпиниш уни янги манзилларга чорлади, янги-янги изланишларга ундади. Ҳалол меҳнат ва умидлар бесамар кетмас экан. У 2012 йилнинг июнь ойида *“Истиқлол даври ўзбек танқидчилиги методологиясининг янгилаши тамойиллари”* мавзусидаги диссертацияни ҳимоя қилиб, филология фанлари доктори илмий даражасини олди. Тадқиқот мутахассислар томонидан янги босқич ўзбек адабиёти илмидаги жиддий янгилик сифатида эътироф этилди. У 2012 йилдан буён *“Ўзбек адабиёти”* кафедраси профессори вазифасини бажариб келмоқда. Қизгин изланишларда кечаётган олим умрининг 31 йилини педагоглик, чорак асрдан ортиғини эса ТДПУдаги қизгин фаолият ташкил этади.

Муаллимлик машаққати ва бардош

Қ.Қаҳрамонов ҳозир бакалаврият йўналишида *“Ўзбек адабий танқиди тарихи”*, *“Ўзбек адабиёти тарихи”*, *“Ўзбек болалар адабиёти”*, магистратура бўлимида *“Мустақиллик даври ўзбек*

адабиёти” курсларидан маъруза ва амалий машғулотлар олиб бормоқда. У маъруза ва амалий машғулотларини замонавий ўқитиш усулларини эгаллаган ҳолда илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларидан ҳамда мультимедиа таълим ресурсларидан фойдаланган ҳолда юқори илмий ва ўқув-услубий савияда олиб боради. Талабаларга фан мазмунини чуқур сингдириш учун ҳар бир машғулотга слайдлар, педагогик технологиялар асосида тарқатма материаллар тайёрлайди ҳамда бу материаллардан дарс жараёнида унумли фойдаланади. Жумладан, бакалавриат таълим йўналиши талабалари учун “*Ўзбек адабиёти*” фанидан кафедра профессор-ўқитувчилари билан ҳаммуаллифликда мультимедиа ўқув-услубий мажмуалар яратди. Ҳозирда ундан таълим жараёнида кенг фойдаланилмоқда.

У “*Ўзбек адабиёти*”, “*Адабий танқид тарихи*”, “*Ўзбек болалар адабиёти*” курслари бўйича намунавий ва ишчи ўқув дастурлари тузишда фаол иштирок этиб келмоқда. Хусусан, 2000 йилда “*Ҳозирги ўзбек адабиёти*” курси бўйича ўқув-услубий қўлланма чоп эттирди. “*Адабий танқид тарихи*” курси бўйича республикамызда таниқли адабиётшунос олимлар – академик Б.Назаров, профессор А.Расулов, доцент Ш.Аҳмедовалар билан ҳаммуаллифликда “*Ўзбек адабий танқиди тарихи*” номли дарслик яратди. Дарслик Олий таълим вазирлиги томонидан “*Ўзбекистон*” нашриётида чоп этилиб (2012), филология факультети мавжуд бўлган ОТМ ахборот-ресурс марказларига тарқатилди. Олий таълим вазирлиги томонидан ўтказилган (2013) “*Йилнинг энг яхши дарслиги ва ўқув адабиёти муаллифи*” Республика танловида иштирок этиб, рағбатлантирувчи ўринга муносиб топилди ва Олий таълим вазирлигининг фахрий ёрлиғи билан мукофотланди.

Қ.Қаҳрамонов илмий-методик семинар ва конференцияларда адабиётшуносликнинг долзарб муаммолари ва таълим-тарбия соҳасига оид янгиликларга доир маърузалари билан мунтазам қатнашиб туради. Жумладан, Шухрат таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан университетда ўтказилган анжуманда “*Олтин зангламас*” романида давр ва шахс фожиаси” мавзусида маъруза

қилди. Бакалаврият йўналиши талабаларига “Истиқлол даври ўзбек болалар адабиёти” мавзусида ўтказган ноънанавий очик дарси адиблар ва касбдошлари томонидан юқори баҳоланди.

Ташкилотчилик иқтидори

Қурдош Қаҳрамонов ўқув-тарбия ишлари билан бирга Тошкент давлат педагогика университетининг “Педагог” газетаси бош муҳаррири сифатида жонкуярлик билан меҳнат қилиб келмоқда. 2015 йилда ўтказилиши режалаштирилган ТДПУнинг 80 йиллик юбилейини нишонлашга тайёргарлик кўраётган ишчи комиссия аъзоси сифатида ҳам фаолият юритмоқда. У ТДПУ миқёсида ҳар йили ўтказиладиган анъанавий навоийхонлик ва бобурхонлик кечаларининг ташкилотчиларидан бири. Хусусан, ҳозирги романчилигимизнинг кўзга кўринган намояндаси Улуғбек Ҳамдам билан ҳамкорликда “Сабо ва Самандар” романи муҳокамасига бағишланган анжуман ва шу йиғиндаги Қурдош Қаҳрамонов маърузаси талабалар, муаллимлар ва адибларда илиқ таассурот қолдирди.

Қ.Қаҳрамоновнинг филология фанлари номзоди Г.Ашурова раҳбарлигида “Ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясида адабиётнинг таъсири ва аҳамияти” мавзусида бажарилаётган грант лойиҳаси ижрочиларидан бири сифатидаги фаолиятини ҳам таъкидлаш ўринлидир. Олимнинг шу грант доирасида эълон қилган (1) мақола ва рисоласи ўзининг амалий аҳамияти билан ажралиб туради. Шу ўринда унинг Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги фан доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар ҳимояси бўйича Бирлашган ихтисослашган кенгаш қошида фаолият кўрсатган семинар аъзоси сифатида фаолияти ҳам олимнинг жамоат ишларига доим камарбаста эканини кўрсатади.

Хайрихоҳлик

(Илмий-педагогик фаолият)

Қ.Қаҳрамонов илмий раҳбарлигида Умирзоқова Нафиса “Усмон Носир шеъриятида руҳият тасвири” (2004), Жўраева Гулноза “Ўзбек болалар шеъриятида ҳажвий образ яратиш маҳорати (XX асрнинг 80-90-йиллар материаллари

асосида)”(2010) мавзуларида номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилишди. Жабборова Дилафрўз эса, “Адабиётшунослик ва танқидчиликда Чўлпон ижодининг тадқиқ ва талқинлари” мавзусида астойдил изланишлар олиб бормоқда.

Қ.Қаҳрамонов 2009 йили тадқиқотчи Ҳамроева Муҳайёнинг “Тарихий романларда Амир Темур образи” мавзусидаги номзодлик, 2012 йилда Дониёрова Шоиранинг “Истиқлол даври ўзбек романларида миллий руҳ ва қаҳрамон муаммоси” мавзусидаги докторлик диссертациясига расмий оппонентлик қилди.

Олим илмий-педагогик фаолияти давомида ўнлаб магистрлик диссертацияларига, юзлаб бакалаврлик битирув малакавий ишларига раҳбарлик қилди. Қ.Қаҳрамонов бугунги бакалавр эртанинг магистри, магистри эса мустақил тадқиқотчиси эканини яхши англагани учун ёш шогирдларини илм-фаннинг аниқ муаммоларига йўналтиришга алоҳида эътибор қаратади. Хусусан, магистр ва бакалаврларнинг таълим йўналиши талабалари битирув малакавий ва илмий тадқиқот ишларига: ҳикоячиликда замон ва қаҳрамон; танқидчиликда илмий-эстетик тафаккур янгилашлари; роман жанрида давр ва шахс фожиаси тасвири; тасвирда руҳият таҳлили; поэтик маҳорат ва талқин муаммолари; мунаққид “мен”ининг асар баҳосидаги ўрни сингари адабиётшуносликнинг назарий муаммолари, адабий жараённинг долзарб масалалари таҳлили ва тадқиқ этилиши эътиборлидир.

Олимнинг журнал ва тўпламларда чоп этилган қирқдан ортиқ илмий ва услубий ишлари, шу жумладан, икки монография, бир рисола, битта дарслик, уч ўқув-услубий қўлланма мутахассислар томонидан муносиб баҳолангани ва қатор салмоқли мақолалари республикамиздан ташқари, Корея, Саудия Арабистони, Қозоғистон, Россия каби хорижий мамлакатларнинг нуфузли нашрларида, тўпламларда чоп этилгани унинг изланишларидаги илмий салмоқ ва уларнинг эътироф этилишидаги жуғрофий кенглик ҳақида муайян тасаввур бера олади.

Замонавий дарслик ва янги ўқув қўлланмалар

Мустақиллик йилларида изчил кечаётган янгиланиш ва тозариш жараёнлари Олий таълим тизимида ҳам теранлашиб бормоқда. Хусусан, адабиёт ўқитишни янгилаш, дарсликларнинг янги авлодини яратиш борасида ҳам сезиларли ютуқлар қўлга киритилмоқда. 2012 йилда “*Тафаккур қаноти*” нашриётида университетларнинг ўзбек филологияси ва педагогика институтлари ўзбек тили ва адабиёти йўналиши учун “*Ўзбек адабий танқиди тарихи*” дарслигининг чоп этилиши ана шундай эзгу ишлардан бири бўлди. Мазкур дарслик муаллифлари бўлган республикаимиз йирик илм-фан ва олий таълим масканларининг нуфузли олимлари қаторида Курдош Қахрамоновнинг ҳам борлиги қувонарлидир.

Дарсликда *Ўзбек адабий танқидининг шаклланиш ва тараққиёт босқичларини* ёритишга алоҳида эътибор берилади *Ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланишида(1900-1925)* Фитрат, Чўлпон, Вадуд Маҳмуднинг тутган ўрни ёритилади. Уларнинг профессионал мунаққид сифатидаги ўзига хослигини очишга ҳаракат қилинади. Ўрни билан, Беҳбудий, Миён Бузрук Солиҳов, О.Шарафиддинов (*Айн*), А.Саъдий ва бошқаларнинг адабий танқид шаклланиши ва ривожига кўрсатган таъсири ўрганилади.

Дарсликда *Ўзбек адабий танқидчилигининг мафқуравийлаштирилиши ва реализм учун кураш жараёнидаги(1927-1990 йиллар)* изланишларни ёритишга алоҳида эътибор қаратилган.

30-йиллар адабий танқиди хусусида сўз кетар экан, адабиётнинг мафқуралаштирилиш жараёнлари аслида, адабий сиёсатдан бошланиб, ижод жараёнига зўрлик билан кўчирилганига диққат қаратилган. Давр танқидчилигининг айрим нуқсонлари билан бир қаторда, А.Қодирийнинг “*Обид кетмон*”, А.Қаҳҳорнинг “*Сароб*” сингари асарлари тадқиқи ва талқини асносида у жиддий синовларни бошидан кечиргани, шунингдек, шакл ва мазмун, услуб ва индивидуаллик, характер ва шароит сингари омиллар

бирлиги тўғри талқин этилган. С.Хусайн, О.Ҳошим сингари мунаққидларнинг фаолиятидаги ютуқ ва хатолар холис баҳоланган.

Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги йилларда адабий танқиднинг мазмун моҳияти ўша йилларда бадий адабиётнинг мавзу доирасини белгилаб берган Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий ва маърифий ҳаёт оқими билан узвий боғлиқликда таҳлил этилган. Зотан, бу омилларга диққат қаратмасдан, мазкур давр адабиётининг умумий руҳи, қамров миқёслари, мавзу кўлами, жанрлар таркиби, образлар тизимига хос ўзгариш ва янгиланишлар, ушбу жараёнга адабий танқиднинг таъсири ҳақида аниқ тасаввур олиш мумкин эмас. Зотан, М.Шайхзоданинг “*Жалолиддин Мангуберди*” драмаси, Ойбекнинг “*Навоий*” романи юзага келиши билан бошланган муҳокамалар жараёнида миллий адабий танқидий тафаккур ҳам ривож топгани бежиз эмас.

Шу билан бирга ўтган асрнинг 50-йилларидан адабиётга партиявийлик ва ғоявийлик талабларининг ўта сўллашуви, миллатчиликнинг янги аломатларини излаш, қатоғон “удуми”нинг “янги” тўлқинини келтириб чиқарди. Бу ҳол адабий танқидга ҳам таъсир этмай қолмади. Танқидий фикрни давр руҳига мослаштириш, зўрма-зўраки “*фоиш*” этиш, бирёқламалик, ҳатто мутлақо асосиз талабларни илгари суриш каби нохуш ҳоллар кузатилди. Бадий асарлар ғоявий мазмуни мавзу ва ҳозиржавоблик нуқтаи назаридан баҳоланди. Дарслик муаллифлари адабий жараёндаги бу ҳолатларни аниқ мақолалар, тадқиқотлар мисолида очиб бердилар.

Дарсликда XX асрнинг 60–90-йилларидаги танқидчилик, унинг сўнгги босқичидаги Истиқлол шабадалари ўрганилар экан, И.Султон, Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов С.Мамажонов, Н.Худойберганов, И.Ғафуров сингари адабиётшунос ва мунаққидлар фаолиятига кенг тўхтанган.

Истиқлолгача бўлган етмиш беш йиллик улкан тарихий даврда бадий адабиёт каби адабий танқид ҳам кучли мафкуравий қурол вазифасини ўтади. Аммо ўтган асрнинг 60-йилларида юзага келган

“нисбий эркинлик”, 80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошланган “қайта қуриш ва ошкоралик” адабиёт ва санъат оламига янги кучларни олиб кирди, унинг ички қонуниятларини идрок этиш имконларини яратди. Истеъдодлар миллий заминда туриб, умумбашарий жараёнларни англаб бордилар. Долзарб муаммоларга ижодий ёндашув сиёсий-мафқуравий зўравонлик қолипларини ёриб чиқишга йўл очди.

Дарсликда ўзбек танқидчилиги бу жараёндан орқада қолмасликка интилганининг кўрсатилишини муаллифларнинг муваффақиятлари қаторига қўшиш мумкин. Танқидчилик социалистик реализм исканжасидан қутула олмаса-да, XX асрнинг 60–90-йилларида реализм учун бир нафас ҳам курашни тўхтатмади. Бу янги типдаги китобхонга таъсир кўрсатмай қолмади. Бу танқидчиликнинг адабий жараёнда фаол ўрин тутиши ва унга таъсир этишга уриниш натижаси эди. Тур ва жанрларнинг тараққиёт йўлларини тадқиқ этувчи тадқиқотлар юзага келди. Кўплаб адабий портретлар яратилди. Тарихийлик ва замонавийлик, анъана ва маҳорат масалалари фаол ўрганилди. Дунё адабий-танқидий тажрибалари таъсирида илмий-эстетик таҳлил теранлашди. Лирика ва лирик қаҳрамон муаммоларига бағишланган қизғин баҳслар бўлиб ўтди, эстетик талабчанлик ортиб борди.

Шубҳасиз, бундай ижобий ҳодисалар ҳаётни пардозлаб тасвирлаш, адабий асарни кундалик сиёсат нуқтаи назаридан баҳолаш каби иллатлардан қутула боришга ундади. Лекин адабий танқид асарга ғоявий-сиёсий ёндашувдан, офаринбозлик, схематизм, социологик таҳлил ва мавзу долзарблигига эътибор беришдан буткул қутула олмади. Дарсликда мазкур жараёнлар, ундаги ютуқ ва камчиликлар ҳолис ўрганилган. Бу жараёнда фаол ўрин тутган умумлаштирувчи мавзулар билан бир қаторда, танқидда мунаққиднинг ўрни С.Мирвалиев, Н.Шукуров, П.Шермухаммедов, Б.Саримсоқов, А.Каттабеков каби мунаққидлар ижодидаги ўзига хосликлар орқали кўрсатилади.

Дарсликда айниқса, *Истиқлол даври ўзбек адабий танқидчилиги методологиясининг янгиланиш тамойиллари* – мафкура тушовларидан қутулиб, эркин ижод йўлига ўтган адабиёт олдида турган вазифалар, мумтоз сўз, адабиёт ва унинг ёрқин сиймолари ижодини ўрганиш, шўро босқичи адабиёти намуналарини қайта баҳолаш, қатағон этилган адибларга муносабат, янгиланаётган методология масалалари чуқур ва атрофлича таҳлил этилгани ва бу ишда Қ.Қаҳрамонов хизматлари катта эканлигини таъкидлаш зарур. Олим бу каби кўплаб муаммоларни миллий ғоя ва умумбашарий мезонлар нуқтаи назаридан ёритади. Бунда О.Шарафиддинов, Н.Каримов, У.Норматов, Б.Назаров, А.Расулов, И.Ҳаққул каби мунаққидлар фаолияти атрофлича таҳлил этилади. Дарсликда, шунингдек, С.Содиқ, Ҳ.Умутов, Н.Раҳимжонов, Х.Дўстмуҳаммад, Ш.Ризаев, Д.Қуронов, У.Ҳамдам, Б.Каримов сингари давр адабий танқидий тафаккурида ўз ўрнига эга олимлар ҳаёти ва фаолияти ҳам муносиб ёритилганини таъкидлаш зарур.

Дарсликда *Ўзбек адабий танқидининг жанрий таркиби муаммолари* адабиёт дарслигида илк бор атрофлича ва чуқур ёритилганини айтиб ўтиш ўринли.

Қурдош Қаҳрамонов ҳамкасблари Б.Назаров, А.Расулов ва Ш.Аҳмедова билан ҳамкорликда яратган бу *дарсликнинг ўзига хос қатор характерли хусусиятлари мавжуд*.

Маълумки, куни кеча дарсликларда баҳсталаб ўринлар бўлмаслиги, унда фақат илмий жамоатчилик томонидан қабул қилинган қарашларнигина ёритилиши лозим дейилгувчи эди. Бу фикр ҳозир ҳам баъзан маъқулланади. “*Ўзбек адабий танқиди тарихи*” муаллифлари эса масалага бирмунча бошқачароқ ёндашадилар. Уларнинг фикрича, дарсликда мунозарали фикрлар баён қилиниши, баҳсли муаммолар ўртага ташланиши, уларга турли ракурслардан муносабат билдирилиши, айрим ҳолларда эса муайян масала юзасидан икки хил фикр айтилиши ва ҳатто айримлари очиқ қолдирилиши ҳам мумкин. Зотан, бу ҳолат талабаларда мустақил мушоҳада малакасини уйғотиш ва

ривожлантиришга муайян туртки беради. Уларни ижодий фикрлашга чорлайди.

Дарсликда айрим мақола, тадқиқот ёхуд монография хусусида сўз борар экан, у ҳақда дастлаб обзор, сўнг, муаммовий қисмлар, сўнгра, адабий портретга доир ўринларда фикр-мулоҳаза юритилади. Зоҳиран қаралганида, бу такрор ёхуд қайтариққа ўхшаб кўринади. Аммо дарслик муаллифлари онгли равишда бундай йўл тутганини пайқамаслик мумкин эмас.

Биринчидан, таҳлилга тортилаётган ишнинг адабий-танқидий жараёндаги ўрни белгиланади. *Иккинчидан*, унинг у ёки бу муаммони ёритишдаги ўрни очилади. *Учинчидан*, мунаққид ижодий фаолиятидаги аҳамияти кўрсатилади. Муаллим ва талабалар томонидан бу ишларнинг ўзлаштирилишида мустақил мушоҳадаларни уйғотиш ҳамда уларни қайта назардан ўтказиш орқали тасаввур ва тафаккурга ижодий имкониятлар бериш уларнинг барчасини бирлаштириб туради.

Кўринадикки, сўз юритилаётган дарсликда ўзбек адабий танқидининг фан ва санъат уйғунлигидан иборат ҳодиса эканлиги, миллий адабий-танқидий тафаккурнинг уйғониши, шаклланиши ва ривожланиш тарихи, ўзига хос тараққиёт босқичлари бой фактик материаллар ҳамда жаҳон адабий-эстетик тафаккурида кечаётган жараёнларга ҳамоҳанглик асосида ёритилган. Танқидчилигимизнинг ёрқин намояндалари илмий танқидий фаолиятлари, адабий танқид жанрлари ҳақида кенг кўламли маълумотлар берилган. Шу ва шу каби хусусиятлар ҳамда ҳар бир мавзу махсус режа, мустаҳкамловчи саволлар, таянч тушунчалар ва мустақил ўқиш учун тавсия этилган адабиётлар рўйхати каби методик кўрсатмалар билан таъминлангани мазкур дарсликни жаҳон стандартлари асосида яратилган, деб хулоса чиқаришимизга асос бўлади.

Англашиладикки, тажрибали олимларимиз ҳамда профессор Қурдош Қаҳрамонов ҳамкорлиги ва кўп йиллик илмий-ижодий изланишлари, методик ва методологик тавсиялари асосида юзага келган мазкур тадқиқот XX аср ўзбек адабий танқиди тарихини

истиқлол мафқураси асосида яхлит бир тизим сифатида ўрганувчи ўз вақтида яратилган зарур дарслиқдир. Бу иш билан муаллим ва талабаларимиз илк бор танқид тарихига доир том маънодаги дарслиқка эга бўлдилар.

XX аср ўзбек адабиёти жамият ҳаётидаги бир қатор йирик воқеаларга чуқур поэтик ёндашиб, кишиларни уларнинг туб моҳиятидаги маҳзанни теранроқ идрок этишга ундади. Ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий ўзгариш ва зиддиятларга бениҳоя бой бўлган ўтган аср ва унда умргузаронлик қилган давр одамлари маънавий-руҳий дунёсида кечган пўртаналарни акс эттирди. Баъзан номарғуб жиҳатлар устидан поэтик ҳукм чиқарди, баъзан асрий орзуларга чорлади. Шу жараёнларни муайян даражада умумлаштириб тадқиқ этишни кўзлаган Қ.Қаҳрамоновнинг бакалаврият босқичи талабалари учун “*Ўзбек адабиёти тарихи*” фанидан тайёрлаган “*XX аср ўзбек адабиёти*” ва магистрларга мўлжалланган “*XX аср шеърляти (20–30-йиллар)*” сингари услубий қўлланмалари ҳам муҳим аҳамиятга молик эканини таъкидлаш ўринлидир(2).

Зотан, уларда ўтган аср ўзбек адабиётининг А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, М.Шайхзода, Усмон Носир каби забардаст шоир, адиб, драматург ва таржимонларнинг ижоди янгича ёндашув асосида таҳлилга тортилди. Иккинчи жаҳон уруши даври ўзбек адабиётидаги айрим тенденциялар, ғоя ва мотивлар хусусида қимматли мулоҳазалар илгари сурилди. Шунингдек, Э.Воҳидовнинг “*Ёшлиқ девони*” ҳамда дostonларида анъана ва поэтик маҳорат; А.Орипов шеърляти ва дostonларининг фалсафий-бадий хусусиятлари ва умуминсоний ғоялар талқини хусусида қатор янгича қарашлар ўртага ташланди.

Умуман, Қ.Қаҳрамоновнинг дарслиқ ва ўқув қўлланмаларида, тадқиқот мақолаларида илгари сурилган оҳорли фикр-қарашлар мустақиллик даври адабий-эстетик тафаккуримизда кечаётган янгиланиш, тозариш жараёнларига ҳамоҳанг экани, олимнинг монографик тадқиқотлари қаторида уларни янада бойитишга хизмат қила олиши билан қимматлидир.

Олимнинг монографик тадқиқотлари

Қ.Қаҳрамоновнинг монографик изланишлари мустақиллигимиз билан тенгдош дейиш мумкин. Мустақиллик арафалари – 1991 йили унинг “*Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти*” (3) номли ilk монографияси илмий-адабий жамоатчилик ва кенг китобхонлар кўлига тегди. Унда ўтган асрнинг 30-80-йиллар адабий танқиди томонидан болалар адабиётининг ўрганилиш масалалари таҳлилга тортилди. Олимнинг диққати замон ва болалар дунёси муаммоларининг бадиий адабиётда акс этишигина эмас, шу билан бирга, бундай асарларнинг эстетик жиҳатдан холис таҳлил этилиши, танқиднинг адабий жараёнга таъсир этиши масалаларига қаратилди. У болалар ижодкори олдига, айниқса, бадиият доирасини кенгайтириш ва ҳаққонийлик, ҳаётийлик бобидаги маҳоратни такомиллаштириш талабларини кўйди. Шунингдек, ҳаёт ҳақиқати ва бадиий адабиёт, ижодкор ва китобхон муносабатларини уйғунлаштириш, бу борадаги нуқсонларни бартараф этишдаги энг муҳим омиллардир; улар эса, ўз навбатида, реализм принципларига хос эстетик талабларни шакллантирадилар, деган фикрни ўртага ташлади. Шундагина болалар ва ўсмирлар адабиёти ёш авлодни нафақат миллий, балки умуминсоний жиҳатдан баркамол йўналишда маънавий соғлом, руҳан бардам қилиб тарбиялай олади деб билди.

Қ.Қаҳрамонов бу йўналишда, айтиш мумкинки, умуман адабиёт назарияси ва адабий танқидчиликда И.Султон, Ҳ.Ёқубов, М.Қўшжонов, Б.Имомов У.Норматов, хусусан, болалар адабиёти танқидчилигининг адабий жараёнга таъсири масалаларини ўрганиш бобида эса Ҳ.Абдусаматов, Ҳ.Умунов, П.Шермухамедов, О.Сафаров, М.Нурматов, Ў.Ўтаев каби турли авлодга мансуб олимларнинг янги издоши сифатида кўзга ташланди.

Монографияда ўзбек болалар адабиёти танқидчилигининг шаклланиш даври сифатида 30–50-йиллар белгиланса, унинг янгиланиш даври 50-йилларнинг иккинчи ярмидан кейинги “*нисбий эркинлик*” давридан бошланиб, ривожини 70–80-йиллага келиб туташуви айтилади. Ҳаётийликни таъминлаш учун қаҳрамон

Ўз “микромухити”дан ажратмай тасвирланиши, руҳиятидаги психологик конфликт ва коллизиялар шахсий “мен”гина эмас, тарбия узвларидан изланмоғи керак дейди. Бу масалаларда болалар адабиёти танқидчиси катталар адабиёти мунаққидидан ҳам нозикрок дидли, айниқса, руҳият – бадий руҳият билимдони бўлмоғи лозим, деган хулосага келади. Ҳар бир конкрет асарга унинг жанр концепцияси асосида 1976–1984 йиллари “*ижобий қаҳрамон*” муаммоси атрофида уюштирилган баҳс-мунозараларга билдирилган фаол муносабат Курдош Қаҳрамонов қарашларида мустақил фикр юритиш бундан деярли 30 йил аввал бошланганини кўрсатади.

Мунаққид ҳаққонийлик, ҳаётийлик, ғоявий-бадий уйғунлик поэтик маҳорат сингари позициялардан Ҳамза, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, Ойбек, З.Диёр, С.Жўра, Қ.Муҳаммадий, И.Муслим, Ш.Саъдулла, Қ.Ҳикмат, С.Барноев Т.Адашбоев, М.Аъзам, Қ.Отаев, А.Обиджон, Р.Толипов, К.Турдиева каби шоирлар, Ҳ.Назир, Х.Тўхтабоев, Н.Фозилов, Ҳ.Пўлат, Л.Маҳмудов, Ф.Мусажонов ва бошқа носирлар яратган асарларга танқидчиликда билдирилган фикрларни таҳлил этиб, улар хусусида ўзининг мустақил фикрларини билдирадигани, улар ҳолислигидан ташқари илмий хулосалари билан эътиборимизни жалб этади.

Қ.Қаҳрамонов кейинчалик методология масалалари билан жиддий шуғулланган бўлса ҳам, болалар адабиёти муаммоларидан буткул узоклашиб кетмади. Унинг энг сўнгги “*Болаликка ошурфта кўнгиш*” деб номланган рисоласи(4) ҳам болалар адабиёти намояндасига бағишланади

Қ.Қаҳрамоновнинг “*Адабий танқид: янгилашиш жараёнлари*”(5) монографияси истиқлол даври ўзбек танқидчилигини янги мезон ва концепциялар билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш ва танқидий тафаккурнинг янги даврдаги янги хусусиятларини аниқлашдек долзарб илмий муаммони ўрганишга бағишланди. Монографияда олим мустақиллик даврида яратилган адабий-танқидий материалларни методология муаммолари нуқтаи назаридан тадқиқ этди. У истиқлол даври адабий

танқидчилигидаги янги талаб, мезон ва ёндашувларни шўро даври танқидчилиги методологиясидаги концепция, йўналиш ва тамойилларидан фарқ қилувчи хусусиятларни ўрганди. Қарийб қирқ йиллик муддат, яъни ўтган асрнинг 70–90-йилларидан бизнинг кунларимизгача бўлган даврда адабий танқид методологияси бўйича амалга оширилган илмий-назарий изланишларни ўрганди, уларнинг ютуқ ва нуқсонларини ёритди. Бу икки давр танқидчилиги методологиялариаро ҳукм сурган ва янгидан шаклланиб, қарор топаётган рационал жавҳарларни белгилашга ҳаракат қилди, ва қайсидир маънода бунга эришди ҳам. Қурдош Қахрамоновнинг бу тадқиқоти совет тузуми парчаланиб кетганидан сўнг МДХ мамлакатлари ичида янгидан шаклланиб қарор топаётган адабий танқид методологияси муаммоларини ўрганишга бағишланган ва дадил янгича фикрлар илгари сурилган дастлабки монографик ишлардан бири ҳисобланади.

Тадқиқот муаллифи истиқлол даврида яратилган ва методологик янгиланишларга хизмат қиладиган қодирийшунослик, чўлпоншунослик, фитратшунослик, ойбекшунослик, қаҳҳоршунослик, шунингдек, О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ў.Ҳошимов, Ш.Холмирзаев сингари кўплаб ёзувчи ҳамда шоирлар ижодига оид монография ва тўпламлар, ҳаракатдаги адабий жараён, даврий матбуотда чоп этилган адабий-танқидий мақолалар ҳамда баҳс-мунозараларни таҳлил этишдан ташқари, шу ва бошқа муаллифларнинг шўро даврида яратган айрим асарларини қайтадан баҳолашдаги ҳолислик ва талабчанлик борасида қатор дадил фикрларни ўртага ташлади. Тадқиқот моҳиятидан келиб чиқиб, ўрни билан жаҳон ва рус адабиётшунослиги, адабиёт назарияси ва танқидчилигига доир қатор долзарб муаммоларга муносабат билдирди. Жумладан, Э.Олвортт, Э.Наби, М.Мурфе, Н.Тун, И.Балдауф каби хорижлик тадқиқотчиларнинг турли даврлардаги мақолаларини кенг қиёсий таҳлилга тортди.

Адабиёт ва танқиднинг янгиланиш жараёнлари, омиллари ҳамда асосларини ўрганган олим адабий танқид методологияси ва

адабиёт назариясининг айрим узвларига ўзининг мустақил таърифларини беришга журъат этди. Уларнинг баъзи нуқталари билан баҳслашиш, айрим жиҳатлари хусусида қониқиш ҳосил қилиш мумкин. Лекин асосийси, улар адабиёт ихлосмандларини ҳам, мутахассисларни ҳам мушоҳадага чорлай билиши, сизни эътиборсиз қолдирмаслиги билан аҳамиятлидир.

Шуниси эътиборлики, олим Истиклол даври ўзбек танқидчилигининг устувор тамойилларини аниқлади. Адабиётимиз илми олдидаги бадий асарга долзарб ёндашувларни тўғри белгилади. Мавжуд қарашларнинг мажҳул, янглиш, ўткинчи ва илмий-эстетик ҳолис жиҳатларини синтезлаштириб, янги мезонларнинг умумий қонуниятлари ва миллий тамойилларини кўрсатиб берди. Шу асосда адабий танқид методологиясидаги хурфикрликка асосланган миллий-башарий мезонда ўз ифодасини топувчи ижтимоий, руҳий ва бадий ҳолатлар уйғунлиги ўзбек танқидчилиги методологиясининг келажагини белгиловчи етакчи концепциядир, деган хулосага келди.

Қ.Қаҳрамонов XX аср ўзбек адабиётини қайта баҳолаш муаммоларини жадидчилик ва жадид адабиётининг умумэстетик идеаллари, XX аср адабиётига Ватаний ва умумбашарий методологик муносабат ҳамда танқидий тафаккурдаги эврилиш жараёнларини яхлит ҳолда тадқиқ ва тасниф этишни таклиф қилади. Таҳлилу тадқиқ жараёнида олим турли хил зиддиятли қарашлар устидан узил-кесил ҳукм чиқариш йўлидан бормади. Бу борада у бадий адабиёт ижтимоий қатламларгина эмас, алоҳида индивидларнинг ҳам таъби, диди ва дунёқарашини ифодалайди деган тушунчага таянади. Бадий асарни муайян давр ғоясига боғлаб қўймай, матнга таяниб таҳлил этишни ёқлади. Асосий эътиборни давр, тузум, жамиятгина эмас, асосан бадий асарларнинг адабий танқид тақомилига таъсири ва методологик тамойилларни шакллантиришдаги ролига қаратди.

Хуллас, “Адабий танқид: янгилаш жараёнлари” номли монографик тадқиқотнинг аҳамияти шундаки, унда истиқлол даври танқидчилиги методологияси миллий матлаблардан униб чиқувчи

умумбашарий мезонлар ва тамойиллари асосидаги йўналишга ўтганлиги – унинг характерли хусусият экани далиллаб берилди.

Дарҳақиқат, мустақиллик адабий танқид тараққиётида янги даврни бошлаб берди. Шундай экан, хурфикрлиликка асосланган умумбашарий мезонларга уйғун танқидий тафаккуримиз ҳам мустақил бўлмоғи керак. Инсон тасвирига бўлган муносабат ва талаб янгиланиб борар экан, бу микродунё тасвирини таҳлил этувчи ва баҳоловчи “дунё” – адабий танқид ҳам ўзгариб боради, ўзгариш ва янгиланишлар тасвирига янги-янги талаблар қўяди.

Хулоса ўрнида

Олтмиш ёш катта ўлчовлар қошида лаҳзалик муддат. Аммо, унинг муборак кунларига етган ҳар бир инсон умрнинг босиб ўтилган йўллариغا бир қур назар солар экан, сарҳисоб қилишга арзигулик бирор иш қилдимми, деган иштибоҳга бориши шубҳасиз.

Одатда, донишманд халқ ҳаёт йўлини яшалган ой ва йиллар билан эмас, балки унинг асл моҳияти билан ўлчайди. Юқорида биз шу мезонда собит туриб, Қурдош Қахрамон умр йўли сўхмоқлари бўйлаб қисқача сайр этишга ҳаракат қилдик. Кўрганимиз ва кузатганимиздан аён бўлдики, у ҳавас қилса арзигулик йўлни босиб ўтибди.

Дўстимизни олдинда янада ҳавас қилишга арзийдиган муносиб йўллар ва йиллар, беғубор қалбидек беғубор манзиллар, яқинларининг ҳозиргидан ҳам чўғлироқ меҳр ва муҳаббати, ҳаловатдан ҳам азизроқ – беҳаловат меҳнат нашидалари кутиб турибди. Шуларнинг барчаси сизга насиб этиши муборак бўлсин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қахрамонов Қ. Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда Чўлпон ижодининг аҳамияти. – Т., 2014.

2. Қахрамонов Қ. XX аср ўзбек адабиёти. Бакалавриат босқичи талабалари учун мўлжалланган ўқув қўлланма. – Т., 2014; Қ. Қахрамонов XX аср ўзбек шеърляти. (20-30 йиллар)

Магистратура босқичи талабалари учун мўлжалланган ўқув қўлланма. – Т., 2014.

3. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти. Монография. –

Т.: Фан, 1991.

4. Қаҳрамонов Қ. Болаликка ошуфта кўнгил.. Рисола. – Т.: Turon zamin ziyou, 2014.

5. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари. Монография. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009.

ЭГИЗАКЛИК РИШТАЛАРИ

Абдуғафур РАСУЛОВ,

Профессор

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ва Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети азим Тошкентдаги йирик маданий-маърифий, илмий-педагогик марказ бўлиб келган. Миллий университет 100, педагогика университети 80 ёшга тўлиш арафасида. Умрининг ярим асрдан мўлроғини Ўзбекистон Миллий университети филология факультетида ўтказган ўқитувчи-мураббий сифатида икки университетнинг мазкур факультетида дарс берган айрим профессор-ўқитувчилар номини тилга олмоқчиман. Мақсуд Шайхзода педагогика институти доценти бўлган. Миллий университет филология факультети ташкил этилганидан то 50-йилларгача дарс берган, дипломантлар ишларига раҳбарлик қилган. М.Шайхзода илмий-ижодий изланишлари чўққисини XX асрнинг 50–60-йиллари белгилайди.

50-йиллар қатағонида камалиб кетган Шайхзода озодликка чиққач, “Тошкентнома” достонини, “Мирзо Улуғбек” трагедиясини ҳамда Навоий ҳақидаги йирик тадқиқотини яратди. Мақсуд Шайхзода Навоий ғазалларининг ич-ичига кириб таҳлил қилган олим ва файласуф эди. Бу буюк инсоннинг билвосита

шогирди Хусниддин Шарипов лирик шеърларида Шайхзоданинг улуғлигини кўрсатди, кўйди: *Навоий ёнига кетди Шайхзода...*(1, 79).

Устозлардан яна бири Тошкент педагогика институтида туп қўйиб, палак ёзган Натан Муродович Маллаев эди. Педагогика университетида домланинг Ҳамиджон Ҳомидий сингари фидойи шогирдлари ҳануз фаолият олиб бормоқда. Биз иккинчи босқичлигимизда Н.Маллаев Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди: газаллари, “Ҳамса”си, тадқиқотлари ҳақида маъруза ўқиган. Устоз бир жуфт соатлик дарсида зинҳор-базинҳор хотираларга, маиший гап-сўзларга берилмас, бир жойда турганича маъруза қиларди: овози ширали, оҳангдор, кенг диапазонли эди. Ҳар битта маърузасига 12 варақли катак дафтар тўларди. Маъруза матнини ҳафсала билан ёза-ёза қўлим билан тирсак суягим уланадиган пайим шишадиган бўлиб қолган. Ҳануз кўп ёзсам, Маллаев маъруза матнларини ёзишдан орттирган “қасаллигим” сезилиб қолади. Ҳозирги ёшлар мана шу фикрларимга кулиб, ҳатто мазах қилиб қараши мумкин. Лекин, азиз талабалар, у пайтда дарслик мисоли анқонинг уруғи эди. Унолғич телефонлар ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди.

Тилшунос Теша Салимов ҳам бир муддат САГУ (ҳозирги ЎзМУ) талабаларига дарс берган.

Профессор Аюб Ғуломов олий ўқув юртидаги фаолиятини Тошкент педагогика университетида бошлаган. Миразиз Миртожиев ва Абдуғани Алиев Аюб Ғуломов изидан бориб, ҳозирги ЎзМУга келганлар.

ТошДУ (ҳозирги Миллий университет)ни тугатган Эркин Юсупов, Низомиддин Маҳмудов, Равшанхўжа Расулов, Марғуба Мирқосимова сингарилар кафедра мудири, профессор сифатида педагогика университетида фаолият юритмоқдалар. Номларини тилга олганим – олимлар, аввало, одам бўлганлар. Ўзлиги, услуги бўлмаган олимнинг берган билими ҳам пишиқ-пухта бўлмайди. Ҳабиб Абдуллаев, Собир Юнусов, Муҳаммад Ўрозбоев, Саъди Сирожиддинов, Ёлқин Тўрақулов, Восил Қобулов, Иброҳим

Ҳамробоев, Шабат Хўжаев, Тўрабек Долимов сингарилар бетакрор сиймо бўлганлар. Фан дарғаси, академик, доктор, профессорлик сиймонинг мазмун-моҳияти. Олимликнинг юқори нуқтаси одамийликдир. Шу хусусияти бўлганларга илм сандиғи қопқоғини очади.

Мен бугун муборак 60 ёшини нишонлаётган Курдош Қаҳрамонов ҳақида қисқагина тўхталмоқчиман. Фарзандига “Курдош” деган исмини кўйган одам давра, улфат, оға-иничилик туйғусини теран англаган бўлса керак. “Курдош”нинг яна бир маъноси анжуман, издиҳомлар марказида бўлишлиқдир. Қ.Қаҳрамонов аввал номзодлик диссертациясини ёқлади: ёзган илмий иши факультет, институт, холис ташкилот, ниҳоят, ЎЗРФА Тил ва адабиёт институтининг мутахассислик Илмий Кенгашида муҳокама қилинди. ОАК томонидан тасдиқланди. Қ.Қаҳрамонов “кур” одами эканлигини исботлади.

Қ.Қаҳрамонов навбатдаги синовга ўзини урди: миллий истиқлол даври ўзбек танқидчилигининг асосий хусусиятларини теран, атрофлича ўрганди. Унинг диққат марказида жаҳон адабий танқидчилигидаги хусусиятларнинг миллий танқидчилигимиз моҳиятига сингиши бўлди. Тадқиқотчи жиддий, асосли илмий-назарий хулосалар чиқарди. У хулосаларни ўнлаб мақолалари, “Адабий танқид: янгилаиш жараёнлари” (Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, Т.: 2009 й.) монографиясида ифодалади. Унинг филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзган диссертацияси олим, мутахассислар таҳсинига сазовор бўлди. Илмий ишни ўқиганлар фикр доираси кенгайди. Диссертация ёзиш, мақолалар чоп этиш, ҳимоя пайтида ўзини тутиши синчковлик билан кузатилинади. Шунда Курдош билимдон олим, ажойиб инсон эканлигини рўй-рост намоён этди. У илмий маслаҳатчини эъзозлаш намунасини кўрсатди. Бахтиёр Назаровдай босиқ, жиддий, мулоҳазакор бўлишликни тийнатиға сингдиришга интилди.

Қ.Қахрамонов табиатида янгиликка ўчлик бор экан. Бирор иш кўпчилиikka, хусусан, талабаларга наф келтиришини англаса, энгни шимариб ишга киришар экан. Бахтиёр Аминович:

– “Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи”ни яратсак бўларди, – деган фикрни ўртага ташлади. Менинг ҳаёлимга “Ўзбек совет адабиёти тарихи”, “Адабиёт назарияси”дан кейин расмий дарслик яратилмаганлиги келди. Ўша пайтда адабий танқидчилик ҳақида Б.Назаров, мен диссертация ёқлаган эдик. Бухоро университети доценти Шоира Аҳмедова, Тошкент педагогика университети доценти Қ.Қахрамонов адабий танқид муаммоларини ёритиб, эндигина фан доктори бўлган эдилар. Дарсликни ЎзРФА Тил ва адабиёт институти сектор мудирини Б.Назаров, мен – ЎзМУ “Жаҳон адабиёти ва назария” кафедраси профессори Абдуғафур Расулов, Бухоро ва Тошкент университетлари доцентлари Шоира Аҳмедова ва Қурдош Қахрамонов ёзадиган бўлди. Дарслик ёзишга тўртта илмий даргоҳнинг мутахассислари жалб қилинди. Дарслик ёзиш, муаллифлар тарқибини бундай географик кенгликда уюштириш ҳали бўлмаган. Дарслик илк бор Тошкентда, “Tafakkur qanoti” нашриётида 2012 йили чоп этилди.

Озгина муддат ўтгач, дарслик “Чўлпон” нашриётида лотин ёзувида босилди. Бу нашрда мунаққидлар портрети ҳам берилди. Қурдош Қахрамонов саъй-ҳаракати билан дарслик Олий ва ўрта-махсус ўқув юртлари вазирлиги Фахрий Ёрлиғи билан тақдирланди.

Филология фанлари доктори Қурдош Қахрамонов Тошкент давлат педагогика университетининг кўп нусхали газетасига бош муҳаррирлик қила бошлади.

Қурдош ҳамон ўша-ўша: камтар, камсуқум, ширин муомалали. Унинг укаси Алибой Қахрамонов ҳам зукко олим. У Абдулла Қодирий бадий оламига кирди. “Меҳробдан чаён” ҳақида жиддий тадқиқот яратди. Азим Тошкентнинг икки илмий марказида ишлаётган ўғилларни тарбия қилган ота-онага ким ҳавас қилмайди, дейсиз?!

Қурдош илмий доираларда бўлди, чиниқди, ўз жамоасининг пешқадам аъзоларидан бирига айланди. У илмий раҳбар сифатида магистрлар диссертациясига, катта илмий ходим-изланувчилар тадқиқотиغا раҳбарлик қилмоқда. Талабаларга “Адабий танқид тарихи”, “Болалар адабиёти тарихи” курслари бўйича маърузалар ўқимоқда. Махсус курсларда ўз илмий қарашларини тасдиқлаб бермоқда. Қурдош Қаҳрамонов илмий *қур, илмий давра, кенгаши*нинг марказий одамларидан бирига айланди. Замон ёш ҳақидаги тушунчаларимизни ўзгартириб юборди. 50, 60, 70 ёшлар бора-бора азаматлик палласи бўлиб қолса, не ажаб?!

Ёшга, кексаликка ён берманг, одамийлигингизни янада юксакроқ поғонага кўтаринг, фанда етук бўлинг, Қурдошжон.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шарипов Ҳ. Йиллар ва диллар. – Т.: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2013.

“ҲАР КИМКИ БИР ИШНИ ВАРЗИШ ЭТАР...”

Боқижон ТҶҲЛИЕВ,

ТДПУ профессори,

филология фанлари доктори

Навоий ҳазратларида инсонни, унинг яхши хулқ-атворини, муносиб касб-корини улуғлайдиган ҳикматлар ниҳоятда кўп. Шулардан бирида агар инсон астойдил ҳаракат қиладиган бўлса, унинг ҳар қандай касб-хунарни ҳам олий мақомга кўтариши ҳақида гап боради:

Ҳар кимки бир ишни варзиш этар,

Иш камолин кўрки, не ерга этар.

Ҳақиқатда ҳам шундай, бунга тарихдан истаганча мисолларни келтириш мумкин. Яратилган не-не муҳташам обидалар, бадий асарларда бу мавзуга оид намуналарни истаганча топиш қийин

эмас. Уларни замондошларимиз орасида ҳам оз эмаслиги эса кишини янада хурсанд қилади.

Қурдош Қаҳрамонов мана шу сирага кирадиган сара инсонлар қаторидан муносиб тарзда жой олиб келаётганлардан бири. У филология фанлари доктори, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети ўзбек адабиёт кафедрасининг профессори, Ўзбекистонда номи танилган ва эътироф этилган адабиётшунослардан.

Олий ўқув юртларининг ўз анъаналари, ёзилганларидан ташқари, ёзиб қўйилмаган қоидалари ҳам бир талай. Шулардан бири ўз илмий-ижодий фаолиятини бевосита олий ўқув юртларининг ўзи билан боғлаганларга нисбатан билдириладиган хурмат ва эъзозлар. Иккинчиси эса, дастлабки тажрибани илмий-тадқиқот институтларида тўплаб, кейинги фаолиятларини олий ўқув юртларига боғлаган мутахассисларга кўрсатиладиган иззат-икромлар. Қурдош Қаҳрамонов бугун мана шу ҳар икки анъанани ҳам ўзида муносиб тарзда бирлаштиришнинг урдасидан чиққан, ўз фаолияти билан ўзининг ҳам, олий ўқув юртининг ҳам шаъни, обрў-эътиборининг юксалиши йўлида тинимсиз меҳнат қилиб келаётган олимларимиздан.

Биз атрофимиздагиларнинг муайян ёши, ҳаётдаги мавқеи, ўз соҳасидаги фаолият мароми, тенгдошлари ва бошқалар билан қиёсланганидаги ўзига хосликларига қараб туриб баҳо берамиз. Мана шу ниҳоятда тўғри мезон. Шунга қарамай, олимликнинг баҳоси, илмий-тадқиқот ишларининг натижалари, ижодкорликнинг даражасини баҳолашга оид мезонлар ҳалигача ҳам яратилмаганини, ишлаб чиқилмаганини эътироф этишга тўғри келади.

Аслида, Қурдош – Низомий номидаги ТДПУ нинг собиқ талабаси. У мана шу илмий-ижодий муҳит бағрида шаклланган. Унинг курсдошлари орасида Республикамизга номи ёйилган олим ва шоирлар, фан ва ишлаб чиқариш илғорлари, айниқса, яхши ўқитувчи ва мураббийларнинг кўплиги тасодифий эмас.

Қурдошнинг олимлик фаолиятида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтидаги даври алоҳида босқични ташкил этади. Ана шу ерда у том маънодаги адабиётшунос олим сифатида шаклланди, тенгдошлари, соҳадошлари, устозлари томонидан эътироф этилди. Ўзининг бу соҳадаги иқтидор ва имконларини айни мана шу даргоҳда кенгрок намоён этди.

Биз Қурдош Қаҳрамоновнинг ижодий биографияси билан танишганимизда, ундаги болалар адабиётига бўлган алоҳида меҳрни кўрамыз. Болалар адабиётининг мазмун ва моҳияти, унинг ўзига хос хусусиятларини илмий муаммо сифатида ўрганиш билан биргаликда, болалар адабиёти имкониятидан таълим-тарбия соҳаларида фойдаланиш, бу имкониятнинг намоён бўлиш шаклларида бошлаб, улардан фойдаланишнинг илмий-назарий ҳамда амалий-методик соҳаларига оид тадқиқотлар (Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти. – Т.: Фан, 1991. 7 б.т.) мажмуи фикримизнинг далили бўла олади.

Адабиётшунослик асосларидан, адабиёт назариясининг барча ютуқларидан баҳраманлик, бу борадаги фундаментал кашфиётлар моҳиятини илғаш, тадқиқ ва талқин этиш, айниқса, уларнинг бевосита амалиётга, хусусан, адабий жараёнга, ўзбек танқидчилигига, қолаверса, ўқув амалиётига татбиқ этиш натижасида бадиий асар нима, уни қандай тушунмоқ ва тушунтирмоқ керак, айрим бадиий асарларни тушунишда, баҳолашда, талқин қилишдаги ранг-барангликларнинг моҳияти нимада, нега мана шундай ёндашувлар пайдо бўлади ва улардан таълим-тарбия жараёнида қандай фойдаланиш керак? тарзидаги қатор саволларга Қурдош яратган тадқиқотлар (Адабий танқид янгилиниш: жараёнлари. Монография. А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – Т.: 2009. 11.5 б.т.), у ёзган (Ўзбек адабий танқиди тарихи. – Т.: Tafakkur qanoti, 2012 (дарслик ҳаммуаллифликда ёзилган) 25.0. б.т) китоблар, матбуотдаги чиқиш ва мақолалар (“Ўзбек ҳикоячилигининг тараққиёт йўналишлари”, “Адабий танқидда янгича концепция”,

“Муҳаммад Юсуфнинг бадиий олами”, “80–90-йиллар танқидчилигида Чулпон ижоди”, “Адабий танқид ва мафкура”, “Системали ёндашув имконлари”) муносиб жавоб бериб турибди.

Қурдош – дунёқарашни кенг олимларимиздан. Унинг қизиқиш доирасида юқоридагилардан ташқари, энг қадимги даврлар маданияти, жаҳон адабиёти ва адабиётшунослиги, мумтоз адабиёт ва фольклор муаммолари ҳам бежиз катта ўрин тутмайди.

Ҳар ҳолда “Тонг юлдузи” газетасида ўтган асрнинг саксонинчи йилларида чоп этилган суҳбат жанридаги материаллар сирасида “Ўрхун-Энасой битиктошлари”, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” қомусий асари, қадимги туркий ёзма адабиётнинг илк йирик ёзма обидаси деб эътироф этилган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони, ҳадиси шарифларнинг туркий муҳит доирасидаги кенг тарғибига имкон берган Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” сингари ўғитномаларининг жой олиши тасодифий эмас. Ўрни келганда айтиш лозимки, унда ўқитувчилик, олимлик билан бир қаторда журналистик иқтидори ҳам муносиб тарзда мужассамлашган. Йиллар давомида Низомий номидаги ТДПУ маҳаллий радиоузелидаги ташкилотчилиги, ҳозирги кунгача Университет газетасининг етакчиси бўлиб фаолият кўрсатиб келаётганлиги ҳам ана шу иқтидорнинг амалдаги яна бир намоёниши ва эътирофидир.

Қурдош Қахрамонов ўзида яхши ташкилотчи, ташаббускор олимга хос кўплаб фазилатларни мужассамлаштирган. У кафедра мудирини бўлиб ишлаганида ҳам, иқтидорли ёшлар жамиятининг фаолларидан бири бўлганида ҳам ўз атрофидагиларни бир мақсад йўлида жипслашишлари, қўйилган мақсад ва вазифаларнинг амалга оширишга уларни йўналтириш ва сафарбар қила олиш салоҳиятини яхшигина намоён этган бўлса, бугун ҳимоя кенгашларининг, факультет ва университет Илмий Кенгашларининг, университет, шаҳар, вилоят, республика миқёсидаги кўплаб кўриқлар, танловларнинг одил ҳаками сифатида ҳам янги ва яхши ишларнинг ташаббускори бўлишда тиним билмайди.

Ўрни келганда айтиш лозимки, Қурдошнинг бадий ижодкорлиги ҳам унинг фазилатларига муносиб кўрк бағишлаб туради. Ёш ижодкорлар танловида Қурдош ҳикояларига алоҳида соврин берилиб, уларнинг нашр этилишига тавсия этилгани ўз пайтида унга кўрсатилган ишонч ва эътирофнинг кўринишларидан бири эди. Айни мана шу фазилат унинг кўплаб илмий кашфиётлари негизини ташкил этишини таъкидлаш жоиз.

Қурдош дунёқарашининг кенглиги, қизиқиш доирасининг беҳудудлигини кўриш учун у билан сафарларда бирга бўлиш керак. Биз мамлакатимизнинг турли вилоятлари, гўшаларида, Тожикистон, Қозоғистон Республикаларига қилган қанчалаб сайр-саёҳату хизмат сафарлари жараёнида бирга бўлганмиз. Унинг хотира бисотида кўп нодир ва қизиқарли саҳифалар борки, киши ҳеч қачон зерикмайдигина эмас, балки ҳар доим янги ва яхши ҳаётий таассуротларнинг такрорланмас баён ва шарҳларидан, нуқтан назар ва кузатишларнинг бетакрорлигидан ўзига хос ҳузурлар туяди. Шунинг учун бўлса керак, у билан ҳатто бир марта кўришган кишилар ҳам бу инсон ҳақида илиқ тасаввурлар оғушида қолади.

Буларнинг ҳаммасидан ҳам устунроқ бўлган яна бир фазилат ҳақида гапирмаслик Қурдошнинг маънавий қиёфасидаги тўлақонликнинг очилишида жиддий ноқислик бўлиб қолиши мумкин. Бу ҳақда алоҳида гапириш жоиз. Бу Қурдошдаги одамийлик, одамгарчиликдир. Қурдошни яқиндан биладиганларнинг барчаси унинг табиий ва самимийлигига, бир оз қайсарлиги, талабчан ва бағрикенглигига тан беришади. Айни пайтда, яқинларига, касбдошу тенгдошларига нисбатан садоқат, уларга кўрсатиладиган меҳр ва муҳаббатнинг бутун ва чин самимияти дўстларининг меҳрини ҳам товлантирган жиҳатлар эканлигини қайд этиш жоиз.

Қурдош билан салкам қирқ йиллик муддат орасида бир жабҳадамиз. Бу муддат орасида бир-биримиз билан ҳамқадам бўлиб, ҳар хил вазиятларда, турли шароитларда ҳаёт синовларидан ўтиш насиб этиб келаётгани, бу синовларнинг эса дўстлигимиз,

Ўзаро яқинлигимизнинг мустаҳкам ва бардавом бўлишига омил бўлганлигини эътироф этишимиз керак. Қурдошнинг номида унинг табиатига нисбатан ишора мавжуддек туюлади. У тенгқурни ҳам, каттаю кичикни ҳам ўзига қурдош деб биладиган кенг қалб эгаси. Бундай кишилар эса ҳар қандай ардоққа, меҳру илтифотга муносибдир. Ҳадиси шарифларда “Яхши одам ўз яхшиликларини ўзининг кулоқлари билан ҳам эшитсин” деган ажойиб ҳикмат мавжуд. Биз бугунги мулоҳазаларимизни мана шу ақидалардан келиб чиқиб баён этдик. Қадрдон дўстимизга ҳар доим омонлик, мустаҳкам соғлик ва илмий-ижодий ишларига янада катта муваффақиятлар ёр бўлишини тилаб қоламиз.

КЎНГИЛ ОДАМИ

*Марғубахон МИРҚОСИМОВА,
ТДПУ профессори,
педагогика фанлари доктори*

Ўттиз йиллик қадрдон ҳамкасб ва узтозга айланган инсон ҳақида илиқ сўз айтиш ёқимли. Самимий инсон атрофдагиларда ҳам самимият уйғотади, ўзига тортади.

Ўз сўзи, ўз кўнгил оламига эга Қурдош Қаҳрамоновни 1985 йилдан бери танийман. У ҳануз ўша-ўша, одми, камтарин, самимий, турланиб-тусланмайдиган, дангал, меҳрибон одам. Ҳамиша кўнглидан чиқариб, беминнат яхшилик қилади, ўз сўзини қизгин мунозараларда айта олади, ўз қарашларини асослай билади, ҳамиша адолатни ҳимоя қилади.

Қурдош ака серҳаяжон, ўта таъсирчан, кўнгли нозик бўлгани учун бошқалар эътибор бермайдиган, аммо тағзаминида жиддий маъно бор ҳолатларни юрагига олади, бир неча кун эзилиб юради. Кўнгил одами бўлгани учун дўстларининг хурсандчилигидан завқланади, дарду ҳасратини ўзиникидай қабул қилади.

Биламизки, чигал вазиятларда энг адолатли, ҳақ сўзни айтишга кўпчиликнинг журъати етмайди, ўзини “эҳтиёт қилади”. Қурдош

ака қайси тараф адолат учун қурашаётган бўлса, ҳамиша ўша тарафда ҳеч иккиланмай рост сўзни айта олади. У Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти олимлари билан илмий тадқиқот ишларида, малакали мутахассислар тайёрлаш, дарсликлар яратишда ҳамкорлик қилади.

Филология фанлари доктори, профессор Курдош Қаҳрамонов икки монография, бир неча ўқув қўлланмалар, дарсликлар муаллифи. Хусусан, олимнинг “Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари” номли монографияси (Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009)да мустақиллик даври ўзбек адабиётига хос янгиланиш жараёнлари ва омилларини тадқиқ қилар экан: “Адабий танқид тафаккуридаги янгиланиш ва ўсиш-ўзгаришларда..., аввало, ички омил – мунаққид шахсияти, дунёқараш, интуицияси, тафаккур тарзи ва истеъдоди ҳал қилувчи аҳамият касб этади”, – деб ёзади олим. Адабий танқид методологиясининг тамойилларига амал қилишда ижтимоий-тарихий давр тараққиётининг аҳамияти катта. Муаллиф бу жиҳатни ҳам назардан қочирмаган ҳолда, қуйидагиларни алоҳида таъкидлайди: “Мустақилликдан сўнг юзага келган янгича ижтимоий-тарихий жараён, аввало, иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар адабий танқидда янгича концепция ва тамойиллар пайдо бўлишининг асосий омилларидан ҳисобланади... Айни чоғда адабий танқид... ўзининг янгиланаётган концепциялари билан ғоя ва мафкура ривожига таъсир этади”.

Бугунги ўзбек танқидчилигида бадий ижодга диалектик ёндашувдан ташқари гносологик, онтологик, синергетик ёндашувлар юзага келганлиги, бадий асарни тайёр назарий қолиплар воситасида эмас, балки бадий матннинг моҳиятидан, ранг-баранг маъно қирралари талқинидан келиб чиқиб баҳолаш етакчилик қилмоқдаки, бундай янгиланиш жараёнлари олим ёритиб берганидай “ички ва ташқи” омиллар туфайли юз бераётир.

Монографиянинг иккинчи бобида олим ХХ асрда яшаб ижод қилган хилма-хил услубдаги сўз саъяткорлари асарларини қайта баҳолаш мезон ва тамойиллари ҳақидаги кузатишларини яратган. Шўро ҳокимияти ва мафкураси томонидан узоқ йиллар таъқиб ва тазйиққа олинган Қодирий, Фитрат, Чўлпон каби маърифатпарвар ижодкорлар фаолияти мустақиллик йилларида қайтадан илмий холислик, объективлик, тарихийлик тамойилларига таяниб ўрганилди. Бу ижодкорлар фаолиятига тўғри методологик асосларга таяниб муносабат билдирилди. Бу жараёнларни чуқур ўрганган муаллиф: “Адабий танқиднинг иккинчи муҳим тамойили, ижодкор дунёкараши, поэтик олами ва воқеликни бадий-эстетик кашф қилиш жараёни – асарларни таҳлил ва талқин этишда янгича мезон ва методологик тамойилларга асосланиш ташкил қилишини тўғри кўрсатиб ўтади”. Йирик адабиётшунос олим М.Кўшжонов, профессорлар Б.Қосимов, Б.Карим, У.Норматов ва бошқа мутахассисларнинг шу йўналишдаги аолиялари, асарлари монографияда таҳлилга тортилган, бугунги ўзбек танқидчилигида ижодий методлар асосида ўрганиш кўзга ташланса-да, энг муҳими, улардан ҳар бирининг кўнгил оламига кириб, руҳиятини ҳис қилишга, англашга, бетакрор қиёфалар мазмун-моҳиятини тушунишга интилиш истаги етакчи принципга айланганлиги эътироф қилинган.

Монографиянинг 3-бобида адабий танқидда ёндашув ва методлар такомил масаласи тадқиқ қилинган. Биламизки, шўро даври адабий танқидчилигида бадий асарга ижтимоий ҳаётнинг инъикоси деб қараш, ундан ижтимоий муносабатлар тасвирини талаб этиш етакчилик қилар эди. Бироқ Қ.Қахрамонов бугунги ўзбек танқидчилиги бадий асарларни эстетик тамойилларга таяниб баҳолаётгани, бадий асарга системали ёндашув имкониятлари ҳақида сўз юритиб, адабий ҳодисаларни соф эстетик воқеа сифатида талқин этаётган танқидчиларга эътироз билдириб: “...ижтимоийлик билан эстетик мезонларни тамоман бир-бирига қарама-қарши қўйиб

баҳолашга кўшилиш қийин. Негаки, адабий ҳодисаларга соф эстетик воқеа ёки фақат ижтимоий ҳодисалар сифатида ёндашишни шарт қилиб қўйиш хатолик бўлар эди. Чунки тоталитар тузум таълимотларига асосланган танқид ҳам, ҳар қанча уринмасин, бадиий асарни фақат ижтимоий ҳодисалар сифатида талқин қила олмаган эди. Негаки, санъат ва адабиётда фақат “соф эстетик воқеа” учраши қийин.... Шунга кўра, бадиий асарга системали ёндашув ва таҳлилда бадиийликни намоён қилувчи асосий мезонлар бирдек иштирок этади, бироқ улар даражасига қараб фарқланади; “адабий танқидий мақолаларда фалсафий, ҳиссий, ижтимоий, публицистик руҳ кучлироқ бўлади” дейди. Олим бугунги адабиётшунослик ва танқидчиликдаги системали ёндашув, биографик структурал, қиёсий, социал таҳлил методлари имкониятларини ёритиб, кейинги пайтда жадал шаклланаётган маданий-тарихий таҳлил методи намуналарига (Н.Каримов, Д.Куроновнинг Чўлпон ҳаёти ва ижодига, ижодий меросига йўналтирилган таҳлилларига, Раҳмон Кўчқоровнинг Қаҳҳор ижодига оид ёндашувларига) тўхталган. Бу метод атоқли ижодкорлар шахси ва ижодининг кўламли таҳлили учун кенг йўл очганлиги етакчи метод сифатида методологиядан ўрин эгаллаганлиги асосланади. Айни дамда, олим структурал таҳлил моҳиятини “муайян асарнинг қайси замон, қандай тарихий ёки мафкуравий шароитда яратилганидан қатъи назар, унинг матнидан келиб чиқиб талқин этилиши натижасида ўзига хос хулосалар чиқарилиши” билан изоҳлайди. Герменевтиканинг моҳияти мустақиллик даври танқидчилиги фаолиятида тобора кенг намоён бўлаётганлиги натижасида ўзбек адабиёти намуналари жаҳон адабиёти контекстида таҳлил қилиниб, фаолият кўлами кенгайишига, эришилгани тўғри таъкидланади. Олимнинг “Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти“ (Т.: Фан, 1991) номли монографиясида ўтган асрнинг 30–80-йиллари болалар адабиётига хос тендинциялар кузатилган. Болалар адабиёти намуналарига хос образлар, бадиий тил муаммолари, ижодкорлар маҳорати таҳлилга тортилган. Болалар адабиёти

танқидчилигига хос йўналишлар ўрганилган. Монографияда болалар адабиёти танқидчилигининг шаклланиш даври, адабий танқиддаги янгиланиш даври, адабий танқидда ўзбек болалар адабиёти муаммолари талқини, адабий танқидда ижобий қаҳрамон масаласи сингари муаммолар атрофлича тадқиқ қилинган, салмоқли илмий хулосалар чиқарилган.

Олимнинг “Болаликка ошуфта кўнгил” номли адабий портрети болалар шоири Қамбар Отаев ижоди асосида яратилган. Унда шоирнинг сўз кўллаш, поэтик тасвир яратиш маҳоратини қатор асарлари таҳлиliga таяниб ёритган. Айниқса, шоирнинг ҳажвий асарлари болалик оламига хос қувноқлик, болаларга хос тасаввурлар дунёсини, дунёқарашни аниқ ифода этиши “Тиним билмас шамолвой”, “Чавандоз орзуси”, “Табиатга раҳмат”, “Болаларнинг кўзлари”, “Томда ухлаган бола” каби шеъррий тўпламлари мисолида очиб берилган. Шоирнинг ўзига хос бадиий маҳорати ҳақида умумлашма хулосалар чиқарилган. Энг муҳими, олим қайси мавзуга ёки илмий муаммога ёндашмасин, унинг моҳиятига чуқур кириб боришга, ижодкор услуби ва маҳоратининг бетакрор қирраларини топишга интилади. Ўз кўнглига яқин жозибали туйғулар оламини кашф этиш истаги билан яшайди, излайди. Ана шундай самимий изланишларингиз билан янги ижод довларини забт этаверинг, азиз ҳамкасбим!

ШАХС ВА ИЖОД МУШТАРАКЛИГИ

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА ХОЛИД САИД

Наим КАРИМОВ,

*ЎзРФА Тил ва адабиёт
институтини катта илмий ходими,
филология фанлари доктори*

Абдулла Қодирийнинг муборак номи оқланганидан сўнг унинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида ўнлаб монография, китоб ва рисоалар, юзлаб мақолалар эълон қилинди. Адиб ижодий ҳаётининг кўпгина саҳифалари ойдинлашди. Аммо ҳали ҳам бу сермазмун ва фожиали ҳаётнинг эътиборсиз қолган саҳифалари йўқ эмас. Хусусан, деҳқончилик, вассачилик, приказчилик билан шуғулланган йигитнинг 1915 йилда адабиёт оламига дафъатан кириб келиш жараёни ҳали ҳам равшанлик касб этмаган. Қодирийнинг суддаги нутқидан аён бўлишича, 1913-1914 йилларда унда “Садон Туркистон”, “Самарқанд”, “Ойна” журнал ва газеталарига “гап ёзиш фикри” уйғонади. Лекин “идорадигилар билан танишлиғи бўлмағони учунми ёки ёзган гаплари маънисиз бўлғони учунми” кўпинча унга “Идорадан жавоб” рукнидаги хатларгина келарди. Аммо Қодирий бу хатлардан “мамнун” бўлгани учунми ёки адабий истеъдодига ишонгани учунми, “ҳикоя ва романларга тақлидан” асарлар ёзишда давом этиб, 1915 йилда “Жувонбоз” ҳикоясини нашр этишга, М.Бехбудийнинг “Падаркуш”и таъсирида “Бахтсиз кувёв” драмасини ёзиб, саҳналаштиришга муваффақ бўлади. Шу сўнгги асари билан туғилиб келаётган ўзбек театрига боғланганини сезган адиб 1917 йил Февраль инқилобидан кейин “Турон” жамиятига аъзо бўлиб киради. Бироқ орадан бирор ойдан сўнг “ҳалқ милицияси”дан “озиқ комитети”га ишга ўтганида, “Турон”дан чиқарилганлиги ҳақидаги гап-сўзларни эшитиб, ундан узоқлашади.

“Шу вақтларда матбуотда, – деган эди у 1926 йилги суддаги нутқида, –Россиядаги сиёсий фирқалардан “социал демократ”,

“социал революционер”, “кадет”, “интернационалист” сўзлари сўзланиб турар эди. Айтиб ўтишим керакки, ҳалиги сиёсий исмларга *газета ўқийдиргон бўлгонимдан бери* (таъкид бизники – *Н.К.*) таниш бўлсам ҳам, уларнинг чин маъноларига тушуна олмас эдим”.

Бу эътирофнома 1917-1918 йилларга қадар адиб дунёқарашининг шаклланиб улгурмаганидан, унинг кўпгина муҳим ижтимоий масалаларда ҳамон тебраниб турганидан дарак беради.

Ҳаёнинг Жулқунбой билан мусоҳабаси

“Абдулла Қодирий қомуси” устидаги ишни бошлашдан аввал камина бисотимдаги адибга доир ҳужжат ва материалларни тўплаб, тартибга солар эканман, “Жулқунбой билан мусоҳаба” деган мақола лоп этиб чиқиб қолди. Мақолани бундан бир неча йил аввал қўқонлик тиниб-тинчимас адабиётшунос олим Рустамжон Тожибоев менга юборган эди. Бу кун “Мусоҳаба”ни қайта ўқир эканман, унда Қодирийнинг юқорида қайд қилинган даврдаги иккиланишлари, дунёқарашининг шаклланишидаги қийинчилик ва зиддиятлар ўз аксини топганлиги мени ўйлантириб қўйди. Қодирий дунёқараши шаклланишидаги мураккабликнинг адиб замондоши томонидан илганганлиги шу борадаги мушоҳадаларимнинг тўғри эканлигини тасдиқлагандек туюлди.

Мақола 1914 йил 26 июнь куни “Туркистон вилоятининг газети”да чоп этилган. Унда зикр қилинган воқеа ўша йилнинг 14 июнида рўй берган. Шу куни бир неча дўст йиғилиб, кимнингдир боғида суҳбат қуришади. Суҳбат ҳам, суҳбат кечаётган жой ҳам шу қадар гўзал эдики, ҳатто дўстлар шу ерда ётиб қолишни ихтиёр қилишади. Мақола муаллифи эса уйига бориб тунаши лозимлигини ва эрта билан қайтиб келишини айтиб, дўстлари билан хайрлашади. Ва саҳарлаб туриб, улар даврасига етиб келади.

“...Чой ичиб, таом еб бўлганимиз баъдида, – деб ёзади муаллиф, – сўз орасида сўзимизни миллат тўғрисида юргузмокни хоҳлаб гапурар эрдим ва газиталарни фойдалиги тўғрисида ҳам гапурар эрдим. Ўлтурушган дўстларим замонадин беҳабарроқ,

аммо бирини яқин вақтдин буён газетага муҳаббат қилдириб, газета олдира бошлаган эрдим. Яхшигина ўқуб юрур эрди. Ҳамма вақт тараққийпарварларга муҳаббатда эрдилар. Сўз уруниб келиб тараққийпарварларга келди. Ўша одам манго қараб айдиким: “Мани кўнглим тараққийпарварликдин совиди. Ман яқинда бир жойда ўлтуруб эрдим, тараққийпарварлардин бир-иккиси ёнида бесақол боласи билан маст бўлушуб ўтдилар. Кўриб ҳайрон бўлдим. Буларни аҳволи ушбу-ку! Билмасман, бошқалари қандайдур, деб тараққийпарварлардин ихлосим қайтди”, – дедилар ва бошқа далиллар келтуруб, мани уялтурмоқчи бўлдилар. Ман айтдим: “Олар фаришта эмас, албатта, бандаи худо. Баъзилари бўлса, ажаб эмас, ҳаммалари демокингиз хатодур”. Ва бошқа далиллар бирлан сўзладим. Аммо олар бир-икки нафар бўлгонидин маъкул қилолмадим. Охири: “Ман тараққийпарварликдан қайтдим”, дедилар..”

Бу лавҳада тилга олинган, “яқин вақтдин буён газетага муҳаббат” қўйиб, газета ола бошлаган, аммо энди “тараққийпарварликдан қайтган”ини эълон қилган киши Абдулла Қодирий (Жулқунбой) эди. Унинг бу сўзларини эшитган муаллиф аччиғи келиб, унга бундай сўзларни айтади:

“–“Эй Жулқунбой, биродар, мундай беҳуда сўзларни сўзламанг, яхши эрмас, бир-икки тараққийпарварман деб юрган одам бесақол бола бирлан юрса ёки қабок(хона)ни эшикни олдидан ўтса, дарров ўшал яромас бўлдим? Йўқ, мундай сўзингизга инонмасман. Нимаики, сиз пиёниста бўлсангиз, қабок(хона)да ўлтурганингизда оларни ичишиб ўлтургонини кўрсонгиз, ул вақтда мундай сўзласангиз бўладур. Аммо баъзилар “ҳифзи сихҳатга мувофиқ” деб Русия частадаги мўнчага борурлар. Мўнчадин чиққондин кейин қизориб чиқуб, балки ўшандай вақтда кўргондурсиз, – дедим. – Бул сўзларни манго сўзладингиз, аммо бошқа одамларга сўзлаб юрмангки, сизга яхши бўлмас, – дедим. Шундай сўзлар бирлан қизоришиб олдим. Яна дедимки:

– Жулқунбой жаноблари, мадрасаларда баъзи муллалар баъзи вақтда бировни қиздек фарзандини олиб келиб, базм қилишурлар.

Шул сўзимни ростлиги сизга ва ҳамма хабардор одамларга маълумдир. Ўшал муллоларимиз тўғрисиқиндин ҳеч сўзламайсиз. Бул мулларарга жавобингизда мадрасада зерикшиб ётган мулларар шўх бўлади, деб жавоб берсангиз керак. Курсун шундай шўхлик, битсун баччабозлик, – дедим”.

Биз замондошларининг хотиралари орқали Қодирийнинг камтар ва камсуқум инсон бўлганлигини яхши биламиз. Яна шуни ҳам биламизки, у унча-мунча гапни кўтара олмайдиган, аччиги тез кишилар сирасидан бўлган. Акс ҳолда у билан Ғози Юнус ўртасида ўтган баланд-паст гаплар 30-йилларда матбуот орқали бутун республикага тарқалмаган бўларди... Ана шундай кишининг юқоридаги аччиқ сўзларни эшитиб, уларга жавоб бермай вазмин ўтириши ғайритабиий эди.

“Мубоҳаса” куйидаги сўзлар билан тугаган: “Яна Жулқунбой жанобларини аччиғлари келиб, сўзламоқ бўлуб туруб эдилар, ман: “Мундан ортиқ вақтим йўқ”, деб хайрлашиб, боғдин чиқиб кетдим”.

Ўйлайманки, мазкур мақола Қодирийнинг шу йилларда шаклланиб, мустамлака ўлкага янги ҳаёт шабадаларини олиб кираётган миллатнинг фидойи фарзандлари – тараққийпарварлар даврасига кириб келиши бир оз қийинчилик ва тебранишлар билан юз берганидан шаҳодат беради.

Ҳаё ким бўлган?

Юқорида икки лавҳаси келтирилган мақола тагига: “Ҳаё”, деб имзо чекилган. “Туркистон вилоятининг газети”га тузилган библиографик кўрсаткич”дан маълум бўлишича, газетада “Ҳаё”нинг фақат шу “кичкина фельетон”игина босилган, холос. “Садои Туркистон” газетасида эса унинг ўнга яқин мақолалари, шунингдек, “Таассуротим” деган шеъри ҳам эълон қилинган. Аммо бу ва бошқа нашрларда Ҳаёнинг ким эканлиги масаласига равшанлик кирита олувчи бирор маълумот ёки шама учрамайди. Бироқ буни қарангки, камина сўнгги йилларда тез-тез мурожаат этаётганим “Тазкираи Қайномий”да Ҳаёлий деган шоир ҳақида маълумот берилган экан. Шу манбада ёзилишича, “Бу шоир

Тошканд шахридан бўлуб, Номи Холиддур. Отаси Муҳаммад Сайид бўлса керакдурки, Холид Сайид деб маъруфдур. Новча бўйли, қотма гавдали, буғдой рангли, европача костюмда бўлса-да, кичик саллали олим киши эди. 1913 йилда Хўқандда бўлуб, тахминан 33 ёшларинда бор эди. Хўқандда чиқа бошлаган “Садои Фарғона” газетасида бир мақоласи ила “дариг” радибли ғазали босилиб чиқмиш эди. Сўнграги аҳволидан хабарим бўлмади”.

Мазкур тазкира академик Азиз Қажумов томонидан катта меҳр билан нашрга тайёрланганига қарамай, анчагина фактик ва имловий нуқсонлардан ҳоли эмас. Хусусан Ҳаё исмли шоирнинг иккинчи тахаллуси *Ҳаёлий* эмас, балки *Ҳаёлидир*.

Тазкира муаллифи Пўлатжон Қайюмий юқоридаги сўзлар билангина кифояланиб қолмай, Ҳаё (Ҳаёли)нинг “Садои Фарғона” ва “Садои Туркистон” газеталарида босилган “Намунаи таассуротим” сарлавҳали ғазалини ҳам ўқувчилар эътиборига ҳавола этган.

*Агла, эй авлоди миллат, хору зор бўлдинг, дариг¹,
Жаҳл ила гафлат юзидин тору мор бўлдинг, дариг.*

*Ҳашмат²у жоҳа³ етишиди илм ила агёрлар,
Жаҳл водийсида танҳо хоксор бўлдинг, дариг.*

*Ҳоли помоли ҳақорат, фикри истиқбол йўқ,
Инқирозга юз тутуб, заллат⁵ шиор бўлдинг, дариг...*

*Дилрабои маърифат огуши агёра тутуб,
Беҳамият бобида сен ошкор бўлдинг, дариг.*

*Эй Ҳаёли руҳи поки, Мустафодин сўр мадад,
Уммати ислом ҳолидин на зор бўлдинг, дариг.*

¹ *Дариг* – хайф, афсус, аттанг.

² *Ҳашмат* – улуғлик, эътибор, ҳурмат.

³ *Жоҳ* – мансаб, мартаба.

⁴ *Агёрлар* – беғоналар, рақиблар, душманлар.

⁵ *Заллат* (залолат) – адашиш, йўлдан озиш, гумрохлик.

Бизнинг бу ғазалдан каттагина парчани келтирганимиз боиси шундаки, миллатпарвар шоир Ҳаё Абдулла Қодирий (Жулқунбой) иштирокида бўлиб ўтган суҳбатда унга ва бошқа дўстларига миллат тўғрисидаги шундай дард ва ҳасратларини баён этмоқчи бўлган.

Шундай қилиб, “Мусоҳаба”нинг муаллифи “Ҳаё” ва “Ҳаёли” тахаллуслари билан шеър ва мақолалар ёзган киши Холид Саиддир.

Яна савол туғилади:

Холид Саид ким бўлган?

Холид Саидхўжаев 1888 йили Тошкент вилояти Бўстонлик туманидаги Қўшқўрғон қишлоғида деҳқон оиласида тўнғич фарзанд бўлиб туғилган. Унинг тўртта укаси ва сингиллари бўлган. Отаси Саидалихўжа тумандаги таниқли ва баобру руҳонийлардан. Шу сабабли бўлса керак, Холид қишлоқ мактабини тугатганидан сўнг, Тошкент шаҳридаги мадрасаларнинг бирида таҳсил олган. Мадрасани тугатгач, Қўшқўрғонга бориб, 5-6 ой мобайнида ер ўлчаш ишлари билан машғул бўлган. Ёшлигидан илм-фанга, маърифатга ихлос қўйган йигит 1911 йилда диндор отасининг розилигини ҳам олмай, тўплаган маблағи ҳисобига Туркияга йўл олади. У дастлаб Истанбул университетининг тиббиёт факультетида уч йил ўқиб, шифокорлик ихтисосини эгаллайди. 1913 йил ўрталарида она юртига қайтади ва Туркияда олган билимини ҳаётга татбиқ этмоқчи бўлади. Аммо ватандошларининг оғир ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароитда яшаётганини кўрган Холид дори-дармон билангина эмас, қалам ва сўз билан ҳам жафокаш халққа хизмат қилишни лозим деб топади. У шу мақсадда нафақат Тошкент, балки Қўқон, Фарғона ва бошқа шаҳарларга ҳам боради. Аммо, чамаси, ўзини зиёли деб билган аксар кишиларнинг тараққийпарварлик ғояларига лоқайдлигини кўргач, 1914 йили яна Туркияга кетади. У 1914-1917 йилларда Истанбул университетининг тарих ва адабиёт факультетида таҳсил олади. Лекин ўқишни тугатган бўлса-да, нима учундир шу ерда қолади. Тахмин қилиш мумкинки, у шу йилларда Туркияда жорий этилган

тартибга кўра, худди Саид Ахрорийдек турк армияси сафига олиниб, ҳарбий хизматни ўтай бошлаган. 1918 йилда эса “Кавказ-турк ислом кўшини” таркибида уруш гирдобидаги Озарбойжонга келган.

Холид Саид 1937 йил 3 июндан 4 июнга ўтар кечаси Озарбойжон НКВД ходимлари томонидан қамоққа олингач, биринчи сўроқ чоғида 1918-1920 йилларда Ганжада ўқитувчилик қилганлигини айтади. Бироқ қийноқлардан кейин иродаси синдирилган олим 1918 йилда Истанбул университети талабалари билан бирга Нур Поша кўмондонлигидаги турк кўшини таркибида Озарбойжонга юборилганлигини “тан олади”. У берган кўрсатмага қараганда, талабалар ҳарбий операцияларда қатнашмай, турк армияси учун озик-овқат солиғини ундириш билан машғул бўлишган.

Холид Саид турк кўшинлари Озарбойжон ҳудудларидан чиқиб кетганидан сўнг ҳам ватанига боришга ошиқмайди. Дастлаб Ганжада, сўнгра Бокуда ишлашда давом этади. 1920 йилдагина Тошкентга қайтиб, айрим манбаларда айтилишича, шу ердаги “олий педагогика мактаби”га раҳбарлик қилади. Аммо орадан икки йил ўтгач, яна Озарбойжонга қайтиб, Бокунинг нефть районларидан бирида педагогик фаолият билан шуғуллана бошлайди. У турли йилларда Бокудаги ишчилар факультетлари, гидро ва индустриал техникумлар, педагогика ва иқтисод институтларида ишлаб, олий ўқув юртларининг аспирантларига турк, араб ва форс тилларидан дарс беради.

Маълумки, 1917 йил Февраль инқилобидан кейин Россия лагерларидаги турк асир зобитлари Ўзбекистонга келиб, таълим ва тарбия муассасаларида хизмат қилишган. 1921 йилдан бошлаб эса улар ГПУ томонидан қувгин остига олинган ва мамлакатдан чиқариб юборилган. Турк армиясида хизмат қилган Холид Саидни ҳам шундай нохуш истиқбол кутгани учун у кизиғида Озарбайжонга қайтиб кетган кўринади. Лекин у озар диёрида яшаганида ҳам она-Ватани билан алоқасини сира узмайди. Холид Саид 1922-1926 йилларда Ўзбекистоннинг Бокудаги Доимий

ваколатхонаси ётоқхонасида мудир бўлиб ишлайди. У шу йилларда Бокудаги ўқув юртларига юборилган ўзбекистонлик ёшларга меҳр-мурувват кўрсатади.

Афсуски, Бокуда таҳсил олган Ҳалима Носирова, Ғайратий, Ҳоди Зариф сингари таниқли кишиларнинг хотираларида, маълум сабабларга кўра, Холид Саид номи тилга олинмаган. Аммо улар билан бир даврда Бокуда ўқиган Назира Алиева 1975 йилда чоп этилган “Санъат – менинг ҳаётим” китобида ёзишича, Ҳоди Зариф ёш санъаткорлардан аввал борганлиги учун уларни Бокуда кутиб олиб, “Холид Саидхўжаев деган бир кишининг олдига бошлаб бор”ган. “Холид афанди, – деб ёзган Назирахоним, – асли ўзбек бўлиб, Туркияда ўқиган ва Бокуда туриб қолган. Бу киши Ўзбекистон ССРнинг Озарбойжондаги вакили эди. Ғоят дилкаш, саховатли ва меҳрга бой бўлган бу киши бизни очик чехра ва чексиз қувонч билан кутиб олди. Йигитларни ётоқхонага тақсимлаб, бизни квартираларга жойлаштириш кераклигини уқтирди”.

Холид Саид талабаларга маърузалар ўқибгина қолмай, тилшуносликнинг турли соҳалари бўйича илмий тадқиқот ишларини ҳам олиб борган. Унинг “Усмон, ўзбек ва қозок тилларининг қиёсий грамматикаси”га бағишланган тадқиқоти 1926 йилда Бокуда Озарбойжонни текшириш ва ўрганиш жамияти томонидан нашр этилган. Б.Чўпонзода гарчанд 1936 йилда замона зайли билан бу асар муаллифини “бобоватан ва боботил” назариясини қўллаб-қувватлаганликда айблаган бўлса-да, 1935 йил 2 декабрь санали “Ўр. Холид Саид Хўжаевнинг илмий-педагогик фаолиятига тақриз”ида бундай ёзган эди: “Ўр. Х.С.Хўжаев малакали тилшунос-шарқшунослардан биридир. Ўр. Хўжаев арабий, форсий, туркий (шу жумладан, озарбойжон – *Н.К.*), ўзбек тилларини мукамал эгаллаган, рус тилини ҳам яхши билади. Ўр. Хўжаевнинг 124 та илмий иши бор, улар орасида туркий тил синтаксиси ҳақидаги сўнги ишини алоҳида қайд этиш лозим. Ўр. Холид Саид бу ишида Шарқ ва рус тилшуносларининг синтаксис назариясига оид барча асосий ишларидан ва кўп йиллар мобайнида

туркий тилнинг синтактик қурилиши бўйича тўплаган материалларидан фойдаланган”. Чўпонзода ўзининг шу тақризи билан Хўжаевга диссертация ҳимоясиз фан номзоди даражаси ва доцент унвонини бериш масаласини кўтарган экан.

Холид Саиднинг қизи Беҳижа Мамедованинг “Қатагон қилинган туркология” китоби (Москва, 2002) муаллифларига йўллаган хатидан маълум бўлишича, отаси ҳаётининг сўнгги йилларида СССР Фанлар академияси Озарбойжон бўлимнинг тарих шубҳасида 1-разрядли илмий ходим бўлиб ишлаган ва айна пайтда тилшуносликнинг турли соҳалари (туркий тиллар грамматикаси ва стилистикаси, ёдгорликлардаги ёзувларни ўқиш ва бошқ.) бўйича талабалар ва аспирантларга маърузалар ўқиган.

Холид Саиднинг бизгача етиб келган ҳисоботидан аён бўлишича, у “Қиёсий грамматика”дан ташқари, “Янги алифбо бўйича олиб борилган ишлар хусусидаги хотиралар” (1928), озарбойжон тили асосида “Мухтасар стилистика” (1933), “Мукамал синтаксис” (14 б.т.), “Стилистика назарияси” (14 б.т.), “Чигатой адабиёти бўйича маърузалар” (5-6 б.т.), “Туркий адабиёт назарияси” (18-20 б.т.), “Туркистон тарихининг қисқача обзори” (6-7 б.т.), “Эрон (форс) тили грамматикаси” (6-7 б.т.), “Урхон ёзувларининг изоҳланган тадқиқоти” сингари илмий асарларни ёзган. Олимнинг шу йилларда олиб борган илмий изланишлари марказида “Девону луғотит-турк” асарини туркий тилга таржима қилиш ва уни замонавий шарқшунослик ақидалари асосида илмий шарҳлаш масаласи турди. Афсуски, 1-жилди нашрга тайёрланган “Девон” ҳам, Холид Саиднинг юқорида тилга олинган аксар асарлари ҳам 1937 йил гулханларида ёниб кул бўлган.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари туркий халқларнинг умумий ёзма ёдгорлигидир. Шу сабабли бу асарни кабардин, қозоқ ва бошқа тилларга ҳам таржима қилиб бериш борасида Холид Саидга мурожаат қилишган. Шундай илтимос билан мурожаат қилган кишилардан бири ВКП(б) Кабардин-Болқар обкоми котиби Кумуковдир. Олимнинг 1937 йил 1 июнда Кумуковга ёзган жавоб хатидан маълум бўлишича, у 1935 йил 1

сентябрда “Девон”ни таржима қилишга киришиб, уни 1937 йил апрелида тугатган. 1 июлда эса “Девон” таржимасини (шарҳлари билан) Ленинграддаги муҳаррирлар – Крачковский билан Маловга юбориш ниятида бўлган. Минг афсуслар бўлсинки, Холид Саидхўжаев 1937 йил 4 июнда “Бутуниттифоқ аксилинқилобий туркий ташкилот”нинг аъзоси ва “Туркия жосуси” сифатида камоққа олиниб, шу йилнинг 13 октябрида отиб ташланди.

Ўзбек халқининг маърифатпарвар фарзандларидан бири Холид Саид ҳаёти шундай фожиали тарзда яқунланди. Олим илмий ҳаётининг маъно-мазмунини ташкил этган “Девон” таржимаси ҳам ёниб кул бўлди.

“Ўтган кунлар” озарбойжон тилида

Маърифат ва маданият оламига шоир ва публицист сифатида кириб келган Холид Саид илмий-педагогик фаолият билан қанчалик банд бўлмасин, адабиёт билан, бадий ижод билан шуғулланишга ҳам вақт топди. Олимнинг қизи Беҳижа Холидовнанинг айтишига қараганда, у озарбойжон шоирларидан Фузулийни айниқса севган ва унинг шеърларини ўқиб, баҳри дили очилган. Шундай дақиқаларда бўлса керак, ўзи ҳам шоирлик ёшлигини қўмсаб, шеърлар ёзган. Яқинда Бокуда нашр қилинган Азер Туроннинг “Холид Саид. Шаҳид туркшунос” деган китобида олимнинг шундай шеърларидан бири эълон қилинган.

Бадий ижодга меҳр қўйган кишининг бу сеҳрли оламдан узоқда яшаши қийин. Холид Саид шоирликка асло даъво қилмаган бўлса-да, адабиёт мухлиси сифатида турк, озарбойжон ва ўзбек адабиётини имкон даражасида кузатиб борди, бу адабиётларда майдонга келган янги ва яхши асарларни ўқиб боришга интилди. У 1930 йили Рашод Нури Гунтекиннинг туркий оламда шуҳрат қозонган “Чоли қуши” романини озарбойжон тилига таржима қилди. Бу асардан олдин, 1928 йилда эса у Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романини ёзганидан хабар топиб, уни ўқишга жазм этди. Тошкентлик эски таниши, ҳатто дўстининг бу асари унга гоят манзур бўлди. Бир замонлар тараққийпарварлардан кўнгли қолиб, улардан узоқлашмоқчи бўлган йигитнинг ўн йил ичида забардаст

ёзувчи даражасига қўтарилгани ва Ўрта Осиё халқлари адабиётида биринчи миллий романи яратгани уни ҳайратга солди. У шундай баркамол асарнинг барча туркий тилларга таржима қилиниб, нашр этилишини истади ва ўзи биринчи бўлиб озарбойжон тилига таржима қилишга киришди. Лекин олим асарни педагогик фаолиятдан ортган вақтида таржима қила бошлаган бўлса керакки, Қодирий романининг озар китобхоналарига тезроқ етиб бориши лозимлигини ўйлаб, бу ишга Қамчибекни ҳам жалб этди. Ўзбекистонда яшагани, ўзбеклар орасида улғайгани учун ўзига Қамчибек тахаллусини олган бу зотнинг асл исм-шарифи Абдулла Гайнуллин бўлган. Холид Саид Қамчибек билан Янги турк алифбоси Марказий комитети деб аталган муваққат муассасада танишган ва унинг ўзбек тилини “сув қилиб ичиб юборгани”ни кўриб, ғоят хурсанд бўлган эди. Хуллас, шу икки маслакдош ижодий меҳнатининг натижаси ўлароқ, 1928 йилда Бокуда “Ўтган кунлар” романи озарбойжон тилида нашр этилди.

Романга илова қилинган “Сўзбоши”да икки таржимон, жумладан, бундай ёзган эдилар: “...Асар ўзбек адабиётининг биринчи романларидан ҳисобланади; асарда, бир томондан, ўзбек ҳаёти, хотин-қизлар турмуши, уларнинг юмшоқ табиатлари, садоқатли, яхши одатлари тасвирланган. Иккинчи томондан, уларнинг оила ичидаги ҳаёти нафис суратда кўрсатилган. Қаҳрамон – ўзбек халқининг характерини ўзида акс эттирган, ўзбек қавмининг бир типидир. Асар реалистик. Шунинг учун ҳам реализм ғояси ўзбек адабиётига шу асар орқали қириб келган, дейиш мумкин.

Абдулла Қодирий ўзбекларнинг Мирза Фаталисидир. Бу роман Ўзбекистонда ҳар бир саводхон ватандош томонидан севилиб-севилиб ўқилмоқда”.

Холид Саид Абдулла Қодирий романининг озар диёрида ҳам севилиб-севилиб ўқилишига шу тарзда ўз ҳиссасини қўшди.

ШАХСИЯТ ВА ИЖОД УЙҒУНЛИГИ

Қозоқбой ЙЎЛДОШ,

*педагогика фанлари доктори,
профессор*

Ижод маҳсули ижодкор шахси билан уйғун бўлади. Ижодкор ва асар муносабатини оғоч билан унинг мевасига ўхшатиш мумкин. Бирор мева уни етилтирган оғочдан бўлакча бўлолмагани каби бадий асар ҳам муаллифнинг шахсияти даражасидан баланд бўлолмайди. Ёзувчи Одил Ёкубов шахсияти йириклиги, тафаккур кўламининг кенглиги, назарининг теранлиги, ўйидагини очиқ айта олгани билан чоғдош ўзбек адиблари орасида ажралиб турарди. Табиатан сўзи билан иши бир шахс ўлароқ, бўлажак ёзувчи 37-йилги қатағонда отасидан айрилганига қарамай, уруш давридаги машаққатли меҳнат фронтида жонбозлик кўрсатибгина қолмай, 1944 йилда асл ёшига бир ёш кўшиб, ўз аризаси билан фронтга кетади(1, 261). Бу ҳақда ўзи шундай ёзади: *“Асли мен 1927 йилда тугилганман. Лекин 1944 йилда кузида менинг... улфатларим урушга кетадиган бўлиб қолишди. Мен улардан қолишни сира истамадим. Район ҳарбий комиссариатига бориб: “Мен 1927 йилда эмас, 1926 йилда тугилганман, шунинг учун фронтга юборишингизни илтимос қиламан”, деб ариза бердим”(2, 164).* Квантун армиясига қарши бўлиб ўтган омонсиз жангларда қатнашган ёш жангчи уруш тугагандан кейин ҳам яна беш йил ҳарбий хизматда бўлиб, 1950 йилда юртига қайтади.

Ўзбек адабиёти, журналистикаси, адабиёттанувчилиги ривожиди ва миллатга ўзлигини танитишда алоҳида ўрин тутган ёзувчи ҳамда жамоат арбоби Одил Ёкубовнинг ғоят ўзига хос феномени нафақат ўзбек, балки барча туркий халқлар учун улкан аҳамиятга эга бўлган ҳодисадир.

Шахсиятининг етакчи белгилари

Машҳур ёзувчи, О.Ёкубовнинг устози Абдулла Қаҳҳор: *“Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан жасоратни биринчи модда қилиб қўяр эрдим, чунки ёзувчининг*

бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли эканига боғлиқдир”, – деган эди(3, 83). Одил Ёкубов устози кўзда тутган маънавий хусусиятларга эга етук шахс эди. У шижоатли ва жасур одам сифатида ҳалол умр кечирди. Адиб шахсиятидаги ҳалоллик ва шижоат унга “Литературная газета”нинг Ўзбекистондаги мухбири бўлиб ишлаганида ҳам, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг Бош муҳаррири сифатида фаолият кўрсатиб, 40 минг нусхада чиқадиган газета тиражини 750 мингга етказганида ҳам, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раислик қилганида ҳам, мамлакат Атамалар кўмитасини бошқарганида ҳам, Ўрта Осие фан ва маданият арбоблари Ассамблеяси вице-президенти мақомида иш юритганида ҳам йўлдош маънавий фазилат бўлди.

Улкан шижоатга эга инсон бўлгани учун О.Ёкубов 1989 йилнинг майида СССР халқ депутатлари қурултойида ўзбек деҳқонларининг оғир ҳаёти ҳақидаги аччиқ ҳақиқатни айта олди (ёзувчининг фикр ва туйғулари ифодасини бориचा туйдириш учун нутқдан олинган парча оригиналда берилади): *“Страна получила ...хлопковую независимость, а заодно и басновсловное богатство. Ну а что досталось нашему дехкану, его жене и детям? Разве что двенадцатичасовой жестокий труд под палящим южным солнцем, без выходных, без праздников, без отпусков. ...В каких условиях живут этот дехкан и его несчастная жена, подавленная нещадным трудом?*

Наши женщины заняты неженским трудом под излучающим радиацию солнцем. Это солнце, да еще бездумное злоупотребление ядохимикатами привели к резкому росту раковых, желтушных, кишечных и женских заболеваний, к женской и детской смертности. А как устроен их быт? Устроен так, что наши хлопкоробки, возвращаясь в сумерки с поля, варят детям похлебку, растапливая свой очаг допотопным грязным кизяком. И трудно без слез смотреть на этих черных, чем-то напоминающих опаленные пожаром березки женщин, в которых не оставалось ничего женского – ни грудей тебе, ни курдюка, на их глаза полные

безысходной тоски и печали”(4, 154). Республика раҳбарлари Москвадагиларга ёқиш пайида ўлкада мавжуд муаммоларни хаспўшлаб юрган бир вақтда шижоатли ёзувчи шу йўсинда миллатнинг дардини айтишга журъат қилди(5, 413).

Юрагидаги шижоат ёлқини сабаб сўзланган ва дунё аҳли томонидан қизгин кутиб олинган ўша нутқида ўзбек пахтакорларининг оғир аҳволи манзарасини чизгандан сўнг О. Ёқубов СССР Министрлар Советининг раиси Н. Рижков олдиға: *“...после далеко не полного рассказа о драматическом положении нашего дехканаина я хочу обратиться к Вам, уважаемый Николай Иванович: правда ли утверждение Госплана о том, что стране так нужен хлопок, что он является стратегическим сырьем и дает львиную долю валютных поступлений? А если это правда, то почему цена на хлопок у нас является самой низкой в мире? Ведь еще по дореволюционном, Николай Иванович, “Туркестанским ведомостям” известно, что русский купец давал за пуд хлопка 18 пудов пшеницы. А наше социалистическое государство платит 50 копеек за килограмм, ровно столько, сколько стоят полкилограмма огурцов на Алайском рынке...”*, – дея масалани дангал қўяди(4, 156).

Бошқа бир йиғинда эса ўша вақтдаги Давлат хавфсизлик комитети (КГБ)нинг раиси Крючковға қарата унга тегишли ташкилот ходимлари одамларға нисбатан шафқатсизлик қилаётгани, санъаткорлар орасига нифоқ солиб, ижодий уюшмалардан душман излашға уринаётгани ҳақда: *“...арзимаган нарса учун гуноҳсиз, ҳимоясиз одамларға нисбатан шафқатсизлик қилиняпти. Ўртоқ Крючков ...ўз қўшинларининг бир қисмини жиноятчилар билан курашға сафарбар этиб тўғри иш қилди. Фақат истар эдимки, ...шпионларни “халқлар отаси” давридагидек, ҳар хил ижодий уюшмалар ва илмий текшириш институтларидан қидириб юрмасин. Чунки бунга эҳтиёж йўқ. Ҳаёт шуни кўрсатаётирки, биз яқин орада ўз уюшмаларимизда бир-биримизнинг гўштиимизни еб битирсак керак”*, – дейди (5, 491). Ёзувчи “кғб”чиларнинг ижодкорлар орасига нифоқ солаётганини

очиқ айтиш билан бирга, тагдор киноя билан айрим санъаткорларнинг бу найрангга илинаётганига ҳам ишора қилади(6. 412).

Барча довурак ва ҳалол кишилар сингари Одил Ёқубов ҳам ғоят бағрикенг инсон эди. Ҳатто, ашаддий рақиблари билан ҳам ёвлашмас, ёмонлик қилганлардан ўч олишни хаёлига ҳам келтирмас, аксинча, шундай кимсаларгада кўлидан келса, ёрдам бераверарди(7. 156).

Жўшқин ва шиддаткор шахсиятдан нурланган ижод

Одил Ёқубов бадиий истеъдоди шахсияти ва гражданлик позицияси билан гармоник тарзда уйғунлашиб кетган ижодкор эди. У адабиётга шунчаки бадиий истеъдодни намоён этиш йўли эмас, балки халқ ҳаётини яхшилаш, кўпчиликка фойда келтириш воситаси деб қарарди. Илк мақолаларидан бирида билдирилган: *“Ўз даврининг, ўз халқининг фидойи фарзанди, чин маънодаги ўғлони бўлмаган ёзувчи ҳеч қачон улкан адиб бўла олмайди! ...Тўғри, ижодда талант биринчи ўринда туради. Аммо катта ижтимоий жўшқинлик ва фаолият улкан талант учун кенг уфқлар очади”* тарзидаги қаноат(8, 49–50) унинг ижодий кредоси бўлиб қолди. О. Ёқубов ёзувчи ўз ижоди билан халққа хизмат қилиши, миллатнинг кўнглидаги гапларни айтиши керак деб ҳисоблайди. Ёзувчи ёзишдан олдин яшаши керак деб ҳисоблаган адиб бадиий адабиёт миллий ўзликни англаш, ўзбек тилининг мақомини кўтариш, аёллар аҳволини яхшилаш, ўқувчилар меҳнатидан ноқонуний фойдаланишга чек қўйиш сингари улкан ижтимоий муаммоларни ҳал этишга хизмат қилиши керак деб ҳисоблади. У ўзининг турли жанрдаги асарларида бу муаммоларни қаламга олди ҳам. Ҳаётга яқинлик О.Ёқубовга азалдан ҳамроҳ эди. У 1962 йилнинг 27 августида ўз ёстикдоши Марямхонимга ёзган хатида *“Ўзбек хотин-қизлари, тўғриси айтиш лозим, бахтсиз. Колхозчи аёлларни айтмай қўя қолай, ўзини бахтиёр деб билган аёллар ҳам гоҳо шунчалик қийин аҳволда, оиланинг иқир-чикирлари шу қадар эзиб-мажсақлаб ...нақ ерга киргизиб юборган”*лигини таъкидлайди

ва: “Ажабо: адабиёт ҳали бу тўғрида деярли ҳеч нарса дегани йўқ”, – деб ёзғиради(8, 204).

Айни вақтда О.Ёқубов бадий ижодни журналистикадан кескин фарқлар, унинг фақат ўткинчи ижтимоий муаммоларни ҳал этиш воситаси бўлиб қолмаслиги кераклигини чуқур идрок этарди. Ўзбек ва очун классик адабиётидан атрофлича хабардор ёзувчи бадий асарда бугунни мангуликка муҳрлаш хусусияти бўлишини истарди. Адабиётнинг замонлараро боғловчилик функциясига жиддий қараган О.Ёқубов ўзбек насри ва драматургиясига бир қатор янгиликлар олиб кирди. Чунончи, миллий прозада ҳаётий хаосни эстетик космосга айлантириб, воқеликни қатъий мантиқий якунга эга тартибли жараён сифатида тасвирлаш анъанаси мавжуд эди. Ҳолбуки, реал ҳаётнинг якуни ҳам, огишмай амал қилинадиган тартиби ҳам бўлмади. Унда бошланиш билан тугалланиш, ўлиш билан туғилиш тўхтовсиз давом этаверади. Нафақат бир инсон, балки авлод, ҳатто бутун бошли этнос умрининг тугалланиши ҳам ҳаётнинг адоқсиз давомийлигини тўхтата олмайди. Одил Ёқубов ўз асарларида инсон умрининг чигаллиги ва ҳаётнинг якунсизлигини ғоят ҳаққоний акс эттира билди. Бундай бадий концепция умуммиллий миқёсда ҳаётнинг томоша, адабиётнинг эса охирида қаҳрамонлар “муроду мақсадига” етиши акс этадиган эртақ эмаслигини англатиши, яъни этносни ҳушёр тортириши билан аҳамиятлидир.

О.Ёқубов воқеликдаги ҳодисалар, жисмоний ҳаракатлардан кўра изтиробли руҳий олишувлар кўпроқ акс эттирилган асарлари билан адабиётга умидбахш ва нурли мунг олиб кирди. Бу битиклардаги мунг ҳаётнинг ҳеч кимни аямаслиги тасвиридан туғилса, умидбахшлик эзгу хислатли инсонлар табиатидаги покиза руҳий ғалаёнлар ифодасидан юзага келиб, кишида ёруғликнинг зулматни енгишига ишонч уйғотди. Ёзувчи ўз битикларидаги бирор образнинг хатти-ҳаракатини баҳолаб, унинг устидан ҳукму хулоса чиқармайди. Персонажларни турли ракурсларда кўрсатади, холос. Бундай тасвир йўсини одам деб аталмиш яратикнинг нақадар мураккаб, унинг қисмати нечоғлик чигал эканини яққол

сезиш имконини беради. Унгача ўзбек адабиётида образлар табиати ва тақдири анча бирёқлама кўрсатиларди: фазилатли тимсол асарнинг бошидан охирига қадар яхши, иллатлиси бошдан-оёқ ёмон бўларди. О.Ёқубов асарларида яхши одамда ёмонлик учкунлари, ёвуз кимсада эзгулик унсурлари бўлиши табиийлиги акс эттирилди. Адибнинг ёзгитлари ўзбек адабиётидаги одам қачондир шаклланиб, бошқа ўзгармайдиган турғун ҳолатга келади деган қарашни янгилади. Унинг битикларида одам адоқсиз ўзгаришлар, олдиндан башорат қилиб бўлмайдиган номаълумликлар оғушида тасвирланади.

Одил Ёқубов ижодида шафқатсиз реализм устувордай туюлса-да, аслида адибнинг реализми эмас, балки тасвир реаллиги шафқатсиз экани кўзга ташланади. Тасвир реаллигининг шафқатсизлиги ҳаётий реалликдан қудратли ва кўламли экани боис ўқирман кўнглида кучли оғриқ кўзгаш орқали уни катарсисга йўлиқтириб, руҳини тозалайди.

О.Ёқубов – туркий наср тараққиётида ўзига хос ўрин тутган ижодкор. Унинг қаламидан чиққан “Улуғбек хазинаси” романи гениал ёзувчи Ч.Айтматовнинг: *“Эта высокая и благодарная проза. Это значительное по своей художественной силе историческое повествование вызвало во мне волнение. Волнение же – первый признак интересного сочинения. Но ко всему тому в этот раз я испытывал чувство тюркской национальной гордости. Улуғбек – наше оправдание за прожитые века, за место на земле занимаемое нами, Улуғбек – наша боль и выстраданность права судить о мире и быть судимыми миром по полному счету высокого человеческого опыта”*(9, 365) тарзидаги юксак баҳосини қозонган.

Ёзувчининг олам ҳодисалари ва одам умрининг моҳияти ҳақидаги изтиробли ва залворли ўйлари тамомила ўзгача бир йўсинда акс этган «Кўҳна дунё» романи нафақат адиб ижоди ва ўзбек романчилиги, балки туркий наср тараққиёти учун ҳам янгилик бўлди. Муаллиф бу асарида турлича табиатли шахслар қисматини тасвирлаш асносида инсон, унинг ҳаётдаги ўрни,

тақдир, адолат, ҳақиқат тўғрисидаги қарашларини ифода этади. О.Ёқубов асарда дунёнинг моҳияти ва одам ҳаётининг маънисини англамоқчи бўлган мутафаккир сифатида кўринади.

Ёзувчини бу кўҳна дунёнинг чигал ва тушунарсизлиги, унда асл бир ёқда қолиб, сохта нарса эътибор топиши, яхшининг ўрнига ёмон эзгу ном чиқариши мумкинлиги ҳайратга солади. Романда бу эски очунда аслида кучли қудратлими, ожиз қудратлими эканини билиб бўлмаслиги, жаҳонгирман деганлар ожизлар қўлида ўйинчоқлиги, оламни сўраётган султон, аслида, нафақат дунё, мамлакат ёки сарой, балки ўз уйи ичидагиларни ҳам бошқаролмаётгани акс эттирилади. Асарда сиртдан ожизу натовон, фақат буйруқни бажарувчиларгина бўлиб кўринадиган майда кимсалар, аслида, мамлакатни ҳам, султонни ҳам бошқаришаётгани маҳорат билан тасвирланади. Дунёни зир титратган шаҳаншоҳ Ғазнавий – ўз вазирлари қўлида ўйинчоқ, султонни ўйнатаётган вазирлар эса – найрангбоз Абу Шилқим етовидаги ожиз кимсалар. Илм эгаллаб, олам сирларини биладиган Беруний ва Ибн Сино сингари алломалар – гоҳ тасодиф, гоҳ ҳукмдор кайфияти, гоҳ муғомбирликнинг қурбонлари. Бошқалар у ёқда турсин, ўз тақдири не бўлиши, қандай интиҳо топишини билолмайдиган кимсалар ҳолатида.

Ёзувчи талқинидаги дунё ва одамлар ғоят мураккаб тўқималардан иборат бўлиб бир қатламли, бир таркибли эмас. Шунинг учун ҳам қиличидан қон томган султон тимсоли ҳам ўқирманни нафратлантириш билан бирга ачинтиради ҳам, умрида бировга яхшилик қилмаган ёвуз Пири Букрийга ҳам кишининг раҳми келади. Муаллифнинг маҳорати шундаки, у ўқирманни ҳукмдор Ғазнавийнинг гоҳ шафқатсиз жаллод, гоҳ ожиз банда, гоҳ кўнгли бўш одам эканига ишонтиради. Асарда одамни қатъий тарзда яхши ёки ёмон деб бўлмаслиги, яхши деб ўйлаган кишининг, кутилмаганда жуда ёмон ишлар қилиши, мутлақо ярамас деб ўйлаган кимса эса, қай бир ўринда олижаноб бўлиб чиқиши мумкинлиги таъсирли акс эттирилган. Бу дунё – кўҳна, бу

олам – сирли, бу очун – тушунарсиз. Унинг моҳиятини Беруний ва Ибн Синодай даҳолар ҳам англаб етолмайдилар.

Асардаги: «Султон, дилида ажиб бир нур, қоқсуяк вуҷудида фавқуллодда бир куч, ҳамон тасир-тусир от суриб борар, у билан улоқча ўртаси тобора қисқармоқда эди. Ниҳоят улоқчани қувиб етди-да, лочиндай чанг солиб кўтариб олди. Шу заҳотиёқ йироқлашиб қолган она кийик шартта тўхтади, бир зум жойида дир-дир титраб турди-да, аста-секин орқага қайта бошлади... Султон ҳаяжон ичида эгилиб, дир-дир титраётган улоқчани ерга қўйиб юборди, қўйиб юбориши билан дилида ажиб бир чирог «лоп» этиб ёнди-да, вуҷудида ...қандайдир сирли, шохий бир ҳолат содир бўлди. Ҳатто ўнг биқинидаги оғриқ ҳам тапта тўхтаб, кўзига қоронғу кўринган олам бирдан ёришиб кетди. ...Тозлар билан ўралган бу кенг сайхонлик боягидан ҳам кенг, осмон боягидан ҳам тиниқ, арчалар ҳиди боягидан ҳам хушбўй, қорли чўққилар боягидан ҳам юксак, одамлар эса бир-биридан яхши ...кўриниб кетди султоннинг кўзига» тасвирида(10, 100) қанча ўлкаларни босиб олиб, неча минглаб одамларни ўлдирган қаҳрли Ғазнавий тимсоли нурли, олижаноб, кўнгли эзгуликка тўла ҳолда чизилган. Айни шу бобнинг сал охирида унинг руҳияти: «Наварлар ёрдамида аравага чиққан султон бирдан ҳолсизланиб бошини ёстиққа қўйди, қўяркан, кўзи яна осмонга тушиди. Лекин бояги артилган шишадай тиниқ осмон ўрнига тубсиз чоҳдай зимстон бўшлиқни кўрди» йўсинида тасвирланади(10, 106). Унда инсоннинг тасавури ҳам, кайфияти ҳам омонат ва ўткинчи эканлиги акс этади.

Романда ёзувчи Берунийнинг нечоғлик улкан олим, ибн Синонинг қанчалик буюк табиб эканлигини кўрсатиш сингари одатий йўлдан бормади. У алломаларнинг тенгсизлигини эмас, балки дунёнинг тушунарсизлигини тасвирлашни мақсад қилиб қўяди. Буюк ҳакимни топиб саройга келтириш чўзилиб кетганидан кўрққан вазирлар: Али Ғариб ва Абу Ҳасанак шоҳга шуҳратпараст табиб Шаҳвонийни ибн Сино деб рўпара қилишади. Шаҳвоний эса шоҳга тинмай афюн беришдан бошқани билмайди. Адиб касал

шоҳ, айёр аёнлар ва муттаҳам табиб муносабатларини кўрсатиш орқали манфаатпарастлик, фойдахўрлик, ёлғончилик, сохталик сингари иллатлар инсон табиатига бу қадар чуқур ўрнашиб қолганлиги сабабларини тадқиқ қилишга уринади.

Кўҳна дунёнинг ишлари кутилмаган ўйинлардан иборатлиги шундаки, чин Ибн Сино топтириб келинганда, муттаҳам Шаҳвоний ҳам, ёлғончи вазирлар ҳам, энг даҳшатлиси, табибдан нажот топиши аниқ бўлган султоннинг ўзи ҳам уни тан олмайдилар. Сохта ва товламачи кимса сифатида саройдан ҳайдаб чиқаришади. Кўриниб турган ҳақиқатни қабул қилдириб бўлмаслиги, шундай даҳо шахсга ўзининг ўзи эканини исботлашнинг имконсизлиги, товламачи ва сохтакорлар ҳақ, чин сўзлаётган одам эса ёлғончи бўлиб қолиши бу эски дунёнинг адолатими ёки адолатсизлигимиз? Одамзот бундай ноҳақлик ва адолатсизликдан қачондир қутула оладими? Ёзувчи саволлар қўяр экан уларга жавоб бермайди, балки ўқирманларни булар ҳақда ўйлашга ундайди.

Романда ёзувчи ҳар бир образни турли жиҳатлардан кўрсатишга эришган. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Ғазнавий гоҳ шафқатсиз ҳукмдор, гоҳ ўз гуноҳларини ювиш учун одамларга яхшилик қилишга интиланган одам сифатида тасвирланади. Ёшлиқда Маликул шаробга ўтказган зулми учун кечирим сўраши, унга бойликлар инъом этиши; хурмозорини қаср қурдириш учун тортиб олган Бобо Хурмога товон тўлаш мақсадида ахтариб юриши сингари лавҳаларда қиличидан қон томган Ғазнавий ўзга бир жиҳатлардан намён бўлади. Айни вақтда инсон табиатидаги яхшилик билан ёмонликнинг ораси қилча ҳам келмаслиги асарда ишонарли тасвирланган. Маликул шаробнинг ҳузурига кечирим сўраш ниятида ўзи бош эгиб борган Ғазнавий чин гаплари учун болалик жўраси бўлган кишини зиндонга ташлатади.

«Кўҳна дунё» асарида бирда қонхўр ва шафқатсиз шоҳ, бирда меҳрибон инсон, тадбирли сиёсатчи сифатида кўринадиган Ғазнавийнинг руҳий олами теран очилган. Асарда психологик ҳолатлар тасвири ўта шиддат билан ўзгариб туради. Унда сирлилик, жумбоқ, тушунарсизлик кўп. Аслида, инсон ҳаётининг

ўзи бошдан-охир жумбоқдан иборат. Шунинг учун ҳам роман сўнгида ибн Сино айтган: «*Ибн Шаҳвоний тақдири азалнинг ажаб жумбоғи. Бу жумбоқни донолар ҳам ечишга ожизлик қилур!*» тарзидаги хулосада(10, 335) романнинг пафоси ифодаланган дейиш мумкин.

Романда ривоятлардан усталик билан фойдаланилган. Улар ҳам асар моҳиятини очишга, ҳам воқеалар изчиллигини таъминлашга хизмат қилган. Мутлақо бегона юртдан келиб, бошига қуш қўнгани учунгина подшо қилиб қўтарилган йигитнинг ерли халққа зулм ўтказиши ва бундай қилмасликни ўтинган ўртоғига: «*Бир аҳмоқ қушга ишониб ўзини подшо қилиб қўтарган халққа шундай муомала қилиш керак*»лигини айтиши тасвирида(10, 265) улкан мажозий ҳақиқат ётади. Подшонинг огоҳлантиришига қарамай, ёмғир сувидан ичиб ақлдан озган одамларни бошқара олмай қийналган ҳукмдорнинг ўзи ҳам шу сувдан ичиб телба-тескари буйруқлар бера бошлагач, халқига маъқул келгани тўғрисидаги иккинчи ривоят ҳам халқ ва унинг ҳукмдори борасида муаллифнинг ўзига хос қарашларини акс эттиради. Бу ривоятлар орқали йигирманчи юзйилликнинг 70-йилларидаёқ ҳар бир халқ ўз ҳукмдорига лойиқ ёки ҳар бир ҳукмдор ўз халқига яраша бўлиши акс эттирилган.

Кунботиш эллари адабиётида муаллифлар ўз яқинларининг камчиликлари ҳақида очиқ ёзаверадилар. М.Горький, Ф.Кафка, Ж.Жойс, Мопассан ижодида бу ҳол, айниқса, яққол кўзга ташланади. Лекин ўзбек ёзувчилари орасида яқинларининг нуқсонларини тасвирлаш одати йўқ эди. Ўзбекда яқинлар ҳақида деярли ёзилмайди, мабодо ёзиладиган бўлса, уларнинг ёқимсиз жиҳатлари тасвирга олинмайди. О.Ёкубов бу борада ҳам новаторлик қилиб, отаси билан бобоси ҳаётда қандай бўлган бўлса, ўшандай кўрсатиш йўлидан борди. Чунончи, “Қарнок” деб аталган мемуар асарида бобосини: “...бобомлар ўрта буйли, миқти, қоп-қора, чап кўзи қисик, ўнг кўзи жуда катта одам эдилар. Эғнида ёқасига тугма ўрнига ип боғланган узун оқ яқтак, кенг оқ лозим, оёғига чориқ кийиб, кундуз кунлари бу кенг дунёга сизмасдан,

кўринганга ўшқириб, асосини мушук кўринса мушук, ит кўринса ит, товуқ кўринса товуққа отиб, оғизларидан “баччагар” сўзи тушмасдан, бетўхтов сўқиниб юрардилар” тарзида ҳаққоний тасвирлайди(11, 129). Тасвир ҳақиқатини ҳамма нарсадан устун қўйган адиб отасининг бобоси билан муносабатларини кўрсатишда ҳам шафқатсиз холислик йўлидан боради. Асарда шундай келади: “Баджаҳлликда бувамлардан қолишмайдиган дадамлар, газабдан қалт-қалт титраб: Сен қоқбош!– дердилар сенсираб. – Қачон қашқир бўлиб улишингни қўясан?”(11, 130). Ёзувчи отасининг ёшлиқдан бебошроқ ўсгани, уйланганидан сўнг ҳам рўзғорга бўйин бермай, бобосидан калтак еб юриши, йўқчилик боис мардикорликка боришга мажбур бўлгани, у ёқларда марксизмга қизиқиб қолиши ва унга чексиз садоқати, ҳудожўй ота билан даҳрий болани бир-бирига ёвлаштирган омиллар тасвирланган ўринларда ҳам ҳаётий ҳақиқатга хиёнат қилмагани учун бадиий ҳақиқатга эриша олган.

Виждонли ва ҳалол етакчи

Шахс сифатида жасоратли бўлгани учун ҳам О.Ёқубов атрофидаги кишиларга-да журъатли бўлиш имконини берар эди. Табиатидаги бу жиҳат унинг турли даражадаги раҳбарлик фаолиятида яққол кўзга ташланди. Етакчининг жасорати кўркмай қарор қабул қилишдан ҳам кўра, қўл остидагиларнинг хатти-ҳаракатлари учун жавобгарликни бўйнига ола билишда кўпроқ намоён бўлади. Ёзувчи Одил Ёқубовни ҳақли равишда ўзбек демократиясининг отаси дейиш мумкин. Ўзбекистонда демократик кайфият олдин ёзувчилар орасида пайдо бўлганди. Тўғри, қаҳрамонимиз демократик ташкилотлар тузгани, кўча намоийишларида қатнашгани йўқ. Лекин ўзбек демократлари ва, умуман, халқининг бахтига ўша пайтларда Ёзувчилар уюшмасига О.Ёқубов эмас, ҳар қандай бошқа киши раҳбарлик қилганда, барча масъулятни ўз бўйнига олиб, эндигина куртак отаётган демократияни ҳимоя қилолмаслиги аниқ эди. Кремлдаги нутқлари билан жаҳоний эътирофга сазовор; жасорати, ҳалоллиги, бадиияти юксак асарлари билан мамлакат ичида катта обрўга эга бўлган

Одил Ёқубовгина турли тазйиқу сиқувларга бардош бериб, эрк ва мустақилликка интилан демократларни паноҳида сақлай билди.

Одамларнинг турлича қарашларга эга бўлишини табиий ҳол деб ҳисоблагани учун ҳам О.Ёқубов демократияга хайрихоҳ эди. У барчанинг бир хилда фикрлаши амалда фикрламаслик эканини билгани боис бошқача ўйлайдиган кишиларни душман санамас, ўзгаларни эшита олар, уларнинг қарашлари маъқул келса, ўз қарорини ўзгартирарди ҳам. Шу сабабли фақат унинг даврида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси илк ва, ҳозирча сўнгги бор, чинакам ижодий ташкилотга айланди. Чунки биринчи шахснинг қараши шундай эди. Бу қарашини у Ёзувчилар уюшмасининг 1991 йилнинг 19 октябридаги йиғинида: *“...уюшма ...ғоявий ташкилот эмас, ёзувчиларни тартибга чақириб турувчи сиёсий бир идора эмас, балки уларни мафкуравий тазйиқлардан асровчи ташкилот бўлсагина, у керак”*, – деган йўсинда расман қайд этади(8, 503). Унинг раҳбарлик тарзи ҳаммага ёқмаслиги табиий эди. Натижада, ёзувчилар ўртасига нифоқ солинди. Бир гуруҳ ёзувчилар уни ижодкорларнинг маиший эҳтиёжларини тўлиқ қондиролмаганликда айблайдилар. Бунга жавобан О.Ёқубов: *“Бундан беш йил аввалги раҳбар, масалан, ўз ходимларини мамнун этиши учун 100та машина ёки, айтайлик, 50та уй олиши ҳеч гап эмасди. ...Бугун юзта машина у ёқда турсин, юз дона гугурт олиш мушкул”* эканини очиқ айтади(8, 504). Айни жавоб Ёқубовнинг ҳеч қачон лавозимга интилмаганини, амал курсисини сақлаб қолиш учун бажарилмайдиган ваъдалар бериб, популистлик қилмаганини кўрсатади(12, 97).

Ҳамиша виждони буюрганидай ишлагани учун ҳам у очиқ юз билан: *“...виждоним олдида айта оламанки, бу уч йил давомида бирорта адибнинг бурнини қонатмасликка, кўнглига озор бермасликка ҳаракат қилдим, бирорта ижодкорнинг ишидан ғоявий хато қидирмадим, бирорта асарнинг чоп этилишига тўғоноқ бўлмадим”*, – дея олди(8, 506). Одил Ёқубов шахсиятидаги бу жиҳатлар унга бир умр йўлдош бўлди ва унинг ҳаётига ўзгача жозиба бахш этди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Йўлдошев Қ., Норбоев Б., Тўламетов М. Ўзбек адабиёти. – Алматы, Мектеп, 2011.
2. Ёкубов О. Осий банда. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
3. Абдулла Қаҳҳор. Адабиёт атомдан кучли. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
4. Материалы II съезда народных депутатов СССР. – Москва, Политическая литература, 1989.
5. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 1989 йил 16 июн №25.
6. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. –Т.: Шарқ, 2004.
7. Шукрулло. Машаққат чекмагунча. – Т.: Шамс АСА, 2013.
8. Ёкубов О. Сўз. – Т.: Янги аср авлоди, 2013.
9. Айтматов Ч. Полное собрание сочинений. Том восьмой. – Алматы, БТА Банк, 2008.
10. Ёкубов О. Кўҳна дунё. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
11. Ёкубов О. Қарнок. “Осий банда” китобидан. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
12. Холмирзаев Ш. Сайланма (IV жилд). – Т.: Шарқ, 2007.

ҲУРЛИК ТАЛҚИНИ

*Баҳодир КАРИМ,
ЎЗМУ профессори,
филология фанлари доктори*

Абдулҳамид Чўлпоннинг: «Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам хур туғилгонсен» деган оташин мисраларида хурликка, тафаккурга, одамийликка чорлов мужассам. Шоир ижодиётидаги бундай юсакликка даъват ва сирли жозиба салкам бир асрдан буён назму наср муҳибларини ўзига мафтун этиб келади. Шунга монанд чўлпоншунослик ҳам шоир ижоди билан тенглашадиган узун бир тарихига эга. Бу ижод тарихи бир

хилда силлик, текис эмас. У олқишлар ва танқидлар, чалкашлик ва мураккабликлар, қайта англаш ва эстетик талқину қиёсий тадқиқлар тарихидир. Зотан, XX асрдаги адабий сиёсат талотўплари, ижтимоий муҳитдаги мафкуравий мезонларнинг ўзгаришлари турлича қараш ва ёндашувлар тарихини майдонга келтирди.

Маълумки, ўтган асрнинг 90-йилларида Чўлпон ижодини холис, тўғри ва асл адабий-эстетик моҳиятига мос ўрганиш жараёни бошланди. Бу жараёнда кўпчилик қатнашди. Уларга сардор сифатида, Чўлпон ижодининг юзага чиқишида жонбозлик кўрсатган олимлар рўйхатиинг аввалида эса Озод Шарафиддинов номи туради. Аслида О.Шарафиддинов мустабид шўро замонида ҳам Чўлпон ижодига мурожаатдан, шоир руҳидан ажралган эмас. Айрим мақолалари, «Тирик сатрлар» китоби, шу билан бирга, олимнинг норасмий давраларда, гоҳида талабалар аудиториясида Чўлпон шеърларини ёд айтганига оид хотиралар фикримиз далилидир.

Шу маънода Чўлпон асарлари оммага қайта тақдим қилинаётган паллада О.Шарафиддинов тақдим сўз, сўз бошилар ёзди. Чўлпон ижодини янгича ўрганиш маҳсули бўлиб, унинг «Чўлпон», «Чўлпонни англаш» китоблари, «Адабиёт яшаса – миллат яшар...» тадқиқоти юзага келди.

1991 йилда нашр қилинган «Чўлпон» китоби ички мантиқий бир тизимга эга. Олим унда шоирнинг ҳаёт йўли, шеърляти, насри, драматургияси, мунаққид ва таржимонлигини мухтасар тарзда ёритди. Албатта, Чўлпон ижоди жуда эҳтиёткорлик билан қайта ўрганила бошлаган бир даврда бу китоб ўз олдига кўйган асосий мақсад-вазифасини бажарди. Чунки кейинчалик шоир ижодининг О.Шарафиддинов ёритган ҳар бир қирраси махсус илмий тадқиқотлар учун мавзу бўлди. Табиийки, бу ишларда йулланма жиҳатдан олимнинг талқинлари қўл келди.

Ўз вақтида Озод Шарафиддинов Чўлпоннинг лирик меросини, «фавкулудда истеъдодга эга бўлган шоир» руҳиятини, шеърлятининг индивидуал, поэтик, публицистик ва ижтимоий-

эстетик моҳиятини жуда теран тушунтирди. Жаҳон шеърляти намуналари билан ёнма-ён турадиган «Гўзал», «Бинафша», «Қаландар ишқи» каби ўатор шеърларининг бадий қувватига – бадий санъатларга, ритмига, қофияси, вазн тизимига эътибор берди. Айни чоғда, Чўлпоннинг замонга мослашган шеърлари юзасидан ҳам холис фикрларни ёзди. Тухматлар уюштириш таҳликаси кучайган, пок ниятли, миллатпарвар ижодкор асарларидан кирлар изланаётган, одамнинг қадри ҳам, сўз қадри ҳам бир пул саналган 30-йилларда Чўлпон шеърларининг «ҳаққоният даражаси» бир оз тушди; «самимият заифлашиб» борди. Олим бунни очиқ таъкидлади: «Ҳақиқий шеърятни олтинга қиёслаш мумкин бўлса, замонасозлик билан ёзилган шеърларни усти зарҳалланган, лекин асли олтин бўлмаган нарсга тенглаш мумкин. Афсуски, Чўлпоннинг 30-йиллардаги баъзи бир шеърларида биз ҳаёт ҳақиқатининг сусайиши билан бадийятнинг ҳам, шеърятнинг ҳам сусайганини кўрамиз». Аммо бундай ўринларда “бир сапчиб тушиб, унинг номига маломат тошларини отишга шошмаслик керак.” Шоир кайфияти, ҳолати инсонлигини тушуниш йўлидан бориш лозим. Олим шундай маслаҳат берган эди.

«Олим китоблари орасидаги энг митти асар «Чўлпонни англаш» ҳар томонлама мукамал, етук» (А.Расулов таъбири) китоб. Ҳақиқатан ҳам ушбу китоб адабий-илмий ҳаётга жиддий таъсир кўрсатди: китобнинг сарлавҳасига ўхшаган, шу тип сарлавҳали мақолалар пайдо бўлди. Иккинчидан, китоб чўлпоншунослик тарихини, адабий танқид тарихининг муайян даври манзарасини кўрсатиб берди. Қолаверса, О.Шарафиддинов услубига хос теранлик, кенглик, холислик, киноявийлик, образлилик каби хусусиятлар бунда ўз ифодасини топди.

Шоир «муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон» бўлиб порлаб турган 20-йилларда унинг шеърларига тўғри баҳо берилган тақризлар босилди. Бунга Вадуд Маҳмуднинг «Булоқлар», Зариф Баширнинг «Уйғониш», Абдулла Қодирийнинг «Тонг сирлари» тўпламлари муносабати билан ёзган тақриз-мақолларини,

шунингдек, Абдурахмон Саъдийнинг айрим тафсилий ёки «Ёш ўзбек шоирлари. Чўлпон» мақолаларини мисол қилиб келтириш мумкин. Бироқ О.Шарафиддинов бу мақолаларни таҳлил қиларкан, шундай умумлашмани ёзади: «бу тақризлар ҳар қанча холисона ёзилган бўлмасин, уларнинг ҳаммасидан ҳам янги чиққан шоирга нисбатан меҳр ва эътибор ҳар қанча барқ уриб турмасин, уларни биз Чўлпонни англаш йўлидаги бирон-бир жиддий ютуқлар деб атай олмаймиз. Улар жуда ёрлақанда Чўлпон юксаклигига олиб борувчи улкан зинанинг биринчи пиллапоаялари эди, холос». Дарҳақиқат, олим таъкидлаганидек, гарчанд бу мақолаларда Чўлпонни «халқ шоири эмас, зиёлилар шоири» деган танқидлар ёзилган бўлса ҳам, бу сифат сиёсий айб саналмас эди. Шоирдаги бир кайфият, ўзига хос бир хусусият деб қараларди.

Олим чўлпоншуносликдаги навбатдаги босқич Айннинг «Ўзбек ёш шоирлари. Чўлпон» (1927 йил 14 феврал, «Қизил Ўзбекистон») мақоласи билан бошланганини уқтириб, уни жуда батафсил таҳлил этади. Бу ўринда олим услубидаги холислик ва кенглик яққол кўзга ташланади. Тўғридан-тўғри мақола талқини ёки адабий ҳаётга кўрсатган таъсирига киришмасдан «Айн»нинг Олим Шарафиддинов эканини, адабиёт майдонидаги тасодифий одам эмаслигини, Алишер Навоий ижодига бағишлаб китоб ёзгани ва ЎзРФАга мухбир аъзо бўлганию кўнгиллилар қаторида урушга кетиб, жангда вафот этганигача ёзади. Табиийки, бундай фактлар таҳлил қилинаётган объектга нисбатан эхтиром аломати. Аммо адабий танқид тарихида қора из бўлиб қолган Чўлпон тўғрисидаги мақоласи ҳам факт. Мақоладаги айрим ижобий қирраларга тўхталган Озод Шарафиддинов адабиётга «синфийлик кўзойнаги»дан қараган мақола муаллифи билан баҳсга киришади; эътирозларини ёзади. Бу баҳс ва эътироз нафақат Айн, балки адабиётни жўнлаштирган, бадиий ижодни бир “қолип”га солган ва санъаткорлар устидан сиёсий ҳукмронлик қилган ўша даврнинг мафкуравий ҳаётига ҳам тўла тааллуқлидир. Адабиёт бўстонини вайрон этган бу тамойил

устида чуқурроқ мулоҳаза юритилса, бир талай саволлар пайдо бўлади: «Дарҳақиқат, Пушкинни қайси синфнинг вакили деса булади? Дехқонлар синфиданми? Дворянлар вакилими? Ёхуд шаҳарда яшовчи хунарманд-косиблар шоирими? Алишер Навоий-чи? У кимнинг вакили бўлади? Ҳукмрон эксплуататорлар манфаатини кўзлаганми? Ё бошқа бирон синф вакилими? Кўриниб турибдики, масалани бу тарзда кўядиган бўлсак, адабиётнинг моҳиятини бузувчи, шоирни масҳара қилишдан бошқа нарсага ярамайдиган хулосалар келиб чиқади». Озод Шарафиддинов бадиий адабиётга нотўғри, ғайриэстетик, ғайриилмий ёндашув тамойиллари охир-оқибат ижодкорни бадном қилишга, бирёқламаликка ва тутуруқсизликка олиб келишини таъкидлайди. Зеро, Аинга жавоб мақола ёзган Ойбек Чўлпон ижодига санъат қонун-қоидалари асосида ёндашув лозимлигини таъкидлаган эди.

Шунингдек, О.Шарафиддинов адабий танқид тарихининг 30-йиллардаги мафқуралашган ва сиёсатлашган муҳитидаги Чўлпон ижодига муносабатни ҳам далиллар билан ёритади. Бу даврга хос энг «хавфли касаллик»лардан бири бадиий ижоднинг ижтимоий-сиёсий, синфий томонини бўрттирган вульгар социологизм иллатидир. Бу даврда фақатгина Чўлпон ижоди эмас, балки Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир ва Ойбекларнинг ҳам эрк-ихтиёрига тажовуз қилинган, хурликлари кишанланаётган эди. Чунки янги тузум учун тафаккури ўткир, ўз фикрига эга комил инсонлар ҳам, бу «синф»ни тарбиялайдиган юксак савиядаги бадиий адабиёт ҳам зарур эмас эди. «Ҳукмрон мафқурага ҳаммиша ҳест бериб турадиган қул адабиёт, ҳаётдаги ҳамма нарсани маъқуллаб борадиган маддоҳ адабиёт керак эди». Гарчанд Миёнбузрук Солиҳов мадраса таҳсилани олган, «ўзбек адабиётшунослари ичида энг билимдонларидан бири» бўлса-да, унинг «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари»(1933) китоби даврнинг мафқуравий талаблари асосида ёзилган ва табиийки, унда Чўлпон ижодига тош отилган эди. О.Шарафиддинов бу китобни таҳлил этиш баробарида Чўлпон

ҳақида Анқабой ва Туйғун ёзган мақолаларга ҳам тўхталиб, муносабат билдиради. Чўлпон отилгандан кейин ҳам, «улуғ миллатлар отаси» ўлгандан сўнг ҳам шоир ижодига муносабат деярли ўзгаргани йўқ. Унинг асарлари босилмади, номи санъаткор сифатида тилга олинмади. 50-йиллардан то Чўлпон асарларининг қайта нашри бошланган 90-йилларгача бўлган давр ҳодисаларига Озод Шарафиддиновнинг ўзи бевосита гувоҳ бўлди. Мустабид тузум даврида ёзилган «Йиллар ва йўллар» мақоласидаги фикрлар, домла муҳаррирлиги остида босилган «Тирик сатрлар» ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. Профессор У.Норматов хотирлашчи, «Музнома» муқовасига ўраб сотилган «Тирик сатрлар» «вақтида ўзининг тарихий миссиясини аъло даржада» бажарган эди. Буларни Чўлпонга муҳаббатли олимнинг, жасоратли ноширларнинг кишанланган ҳурликни озод этиш учун қилган жиддий уринишлари сифатида баҳолаш лозимдир.

Озод Шарафиддинов табиатида катта олимларга хос мардлик бор эди. Ўзини ўзи тафтиш қила олиш, ҳар бир камчилигини ўзи айтишга ҳамма ҳам эришавермайди. Айниқса, юраги кир, сувратида тозадек юриб, ўзгалардан нуқсон излайдиганлар урчиган бир замонда «Нега мен эътиқодимни ўзгартирдим?» дея ўзига савол бериш учун одам аввало мард бўлиши керак. Ўз илмий мақола ёки китобларида ёзиб қўйилган, ўз вақтида тўғри туюлган, вақт ўтиши билан ўзгарган фикрлар ҳақиқатини тан олиш ҳам чинакам мард олимга хос фазилатдир. Озод ака ижодига назар ташланганда бундай ибратга муносиб ўринлар кўринади. Хусусан, «Адабиёт яшаса – миллат яшар» мақоласида Чўлпоннинг «Шўро ҳукумати ва саное нафиса» мақоласини шоирнинг «инқилобни ижобий қутиб олганининг далили» сифатида, «даҳо»нинг «айрим асарлари таъсирида ёзилган» асар деган тахминни илгари сурганини, янги манбалар билан танишгандан кейин эса *фикри* ўзгарганини очиқ-ойдин ёзади. Ҳолбуки, бу фактларни биров сўраган эмас, кимдир буни топиб танқид ҳам қилган эмас. Мабодо шундай бўлган

тақдирда ҳам Озод ака эмин-эркин: «Эй биродари азиз, бориб фалон мақоламни ўқигин...», дея маслаҳат берган бўларди. Зотан, ёзган гапидаги паст-баландни олимнинг ўзидан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ. Озод ака ўзи мансуб авлод олимлари, хусусан, Ҳамзаю Фитратлар ижодини ўрганганлар ўз ижод йўлларига бир назар талашлари фойдали бўлишини билгани боис бир мақоласида: «Нима ҳам дейиш мумкин – ҳеч кимни мажбурлаб тавба-тазарру қилдириб бўлмайди, бу иш ҳар кимнинг виждонига ҳавола», деган бағоят ўринли ва ибратли фикрни ёзган эди.

Бадий асарнинг, хусусан, шеър, ҳикоя ёки романнинг жозибаси, санъатга хос сеҳри сабабларини зукко услубшунослар излаб топадилар. Турли бадийят омилларига кўплаб мисоллар келтирадилар. Аммо илмий асарларда ҳам жозоба бўлади. Ўзига ўқувчини оҳанрабодек тортиб турадиган қувват бўлади. Озод Шарафиддинов ёзганларини ўқиганда ана шу мажзуб куч хаёлимга келади. Бу хусусиятнинг ифода услуби билан боғлиқ ўзига хос сабаблари бор, албатта. Назаримда, Озод Шарафиддинов тушунарли ёзишни, ортиқча атамабозлик қилишни ҳуш кўрмайдиган олимлар тоифасидан эди. Агар олимнинг чўлпоншунос сифатида ёзган асарларига услубий нуқтаи назардан қаралса, жўшқин эхтирос, ўқувчи билан мулоқот ёки унга мурожаат, кириш сўз ва таъкидларни, баъзан баён ифодасида шахснинг бирлик-кўплик сонда алмашиб келиш ҳолларини кўриш мумкин. Масалан, матн ичидаги “Ҳой биродарлар! Нима қиялпсизлар?” “Сиз, биродар, кўп ҳовлиқаверманг...”, “Ие, шошманг, ахир...”, “Энди ўзингиз тасаввур қилинг...”, “Кўряпсизми...”, “Бир лаҳза ўйлаб кўрайлик...”, “Шахсан мен...», «Мен қатъий аминманки...» сингари иборалар ўқувчини бирдан сергак торттиради ёки илмий муҳокамаалардан чарчаган асаб толалари бир лаҳза ором олади.

Айниқса, Озод Шарафиддинов мақоаларининг тилидаги «қоронғи кечаларнинг тонги отмади», «тўрга илинган балиқдай», «куёш чарақлаб турган осмонда тўсатдан момақалдирик

гумбирлагандек бўлди» каби ўхшатишлар, «эски ҳаммом, эски тослигича», «бир балоси бўлмаса, шудгорда куйрук на қилур?», «беҳуда уриниш белни синдирар», «етти ухлаб тушига кирмаган» каби халқона нақллар, фразеологик бирликлар уни ўқишли қилади, мазмун-моҳиятини безайди. Шу билан бирга, Озод Шарафиддинов Чўлпон тўғрисида ёзар экан, истеъдод табиатига, умумадабиётга, санъаткор ёки мунаққидга оид бўлган «Ҳақиқат йўлида айтилган оташин сўз мангу яшайди», «Ҳақиқий истеъдод эгаси ҳеч қачон жўнгина формулага тушадиган юзаки одам бўлмайди», «Бунақа мунаққидлар ёхуд «олимлар» ноғорачининг бачасига ўхшайди – ҳали ноғорачининг так-туми эшитилмасдан, ноғорачи чўпини кўлига олиши биланоқ муқом қилиб, йўрғалай бошлайди» каби қатор эса қоладиган қуйма, ҳикматли фикрларни ёзади.

Чўлпон шеърларида кишан билан хурлик тазоди кўп учрайди. Озод Шарафиддинов чўлпоншунослар сардори сифатида Чўлпон руҳиятини, мураккаб даврнинг зиддиятларини, шоир қалбидаги хурлик истагини теран англади; теран тушунтирди. Чўлпоншуносликдаги бу жараёнлар, яъни асарларини тадқиқ қилиш, матнларини таққослаш, борингки, яқин хорижда чиққан асарларини излаб топиш ва, энг муҳими, мукамал асарлар тўпламини нашрга тайёрлаш – Озод Шарафиддинов бошлаган бундай шарафли ишлар давом этади, албатта.

ТЕРАН НИГОҲ ҲОСИЛАСИ

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ,
ТДПУ профессори,
филология фанлари доктори
Тоҳир ШЕРМУРОДОВ,
ТДПУ доценти,
филология фанлари номзоди,

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимов роман, қисса, ҳикоя ҳамда публицистик мақолалари билан ҳозирги ўзбек адабиёти равнақиға катта ҳисса қўшган сўз санъаткоридир. Адиб ижоди олимларимиз томонидан маълум даражада ўрганилган. У ҳақда маълум тадқиқотлар ҳам яратилган. Аммо серқирра ижод соҳиби маънавий оламининг муайян соҳалари ҳамон ўз таҳлилни кутмоқда.

Ёзувчи, ношир, ҳассос олим Асрор Самад қаламиға мансуб «Ўткир қалам» («MERIVUS», 2013) китоби замонамиз ўзбек адабиёти, маънавиятининг баланд мақомли адибларидан бири – Ўткир Ҳошимовнинг ибратли фаолиятларға бой умри, ҳикматлар таратиб келаётган ижодининг ана шу – ҳали кўпчилик илғамаган жиҳатлари ҳақида услубан жозибали, мантиқан залворли баҳс юритади. Китоб – айни мавзу қамровида кечган кўп йиллик ўй-мушоҳаданинг, яқин ҳамкорлик хотирасининг, инсон қадрини теран идрокловнинг ҳосилавий тажассуми. У тарихий-биографик эссе жанрининг ўзига хос монографик намунасиدير.

Тарихий ёндашув руҳини бунда ёзувчини биринчи марта батафсил шажаравий нуқтаи назардан кузатиш, таништириш («Аждодлар абадийлиги» боби)нинг ўзигина белгиламайди. Барча бобларда қўйилган масалаларни, жумладан, адиб асарларининг ҳамон юксак маъно, мавқе, мартабаларини даврлар аҳволотию кайфияти негизида талқинлаш ҳам асарда шу тамойил устуворлигини таъмин этган.

Шунингдек, муаллифнинг биографик қарашлари кўлами фақат таржимаи ҳолға дахлдор маълумотлар тафсилотида унинг

изчилликка риояси ёки муайян шахсий-ҳаётий воқеликнинг ижодкор асарларида моҳирона муҳрланишини тадқиқ этиши («Адибнинг туғилиши» боби) билангина чекланмайди. Асрор Самад Ўткир Ҳошимовнинг олам ва одам ҳақиқатларини поэтик тафаккур тарзини, унинг санъаткорлик даражасини асарларидаги қатор ёрқин қаҳрамонлар характерининг табиий-мантӣкий тадрижлари, тақозолари фонида ҳам таҳлил этади, баҳолайди.

Мозийнинг ниҳоятда муҳим, кейингилар кам воқиф воқеа-ҳодисаларини, муайян манзур зотлар ёхуд наслий силсиланинг иймоний умр кечириш намуналарини оқилона ўрганиш ва таратиш, улардан сабоқ чиқаришга, ибрат олишга ундов авлодлар онгини муҳофазаловчи, уларда тафаккурчанлик уйғотувчи амал сифатида эътиқодан эъзоланиб келинади. Шахслар ҳаёти, илми, ижодига муносабат йўсинларимизда кўпинча бу жиҳатларга эътиборимиз ҳар доим ҳам кўнгилдагидек эмаслиги сир эмас. Шу маънода китобнинг «Аждодлар абадийлиги» деб номланган илк боби айрича диққатга сазовор. Эссенавис ушбу бобда Ўткир Ҳошимов шажарасига доир қатор қимматли маълумот, кечмишларни далиллар ила тақдим этади. Бугунги ўқувчига у қадар яқин ва таниш бўлмаган ўтмишимиз манзараларини мароқли, таъсирчан бир тарзда ҳикоялайди.

Ўткир Ҳошимов насабномасига мансубиятли азиз зотлар – XIX аср бошларидаги Тошкент шаҳри ва атрофларининг шайх ул-исломи Эшонхон тўра, араб, форс, рус тилларини мукамал билган, эл-юрт учун юксак фидоийликлар кўрсатган уламо Абулқосимхон тўра ҳамда ёзувчининг отаси Атоуллахон сиймолари ўқувчи кўз олдида чинакам инсоний фазилатлари билан намоён бўладилар. Қарийб икки юз йил (XIX ва XX аср)нинг мавзуга бевосита тегишли яхши-ёмон ҳодисалари баёни, айни чоқда, машаққатли даврларда ҳам сабрли бўлиб, адолат, ҳақиқатни ҳаётнинг шиори билиб, эътиқодда собитқадам ўтган халқимиз тарихини шукуҳли тасаввур эттиради.

Мазкур саҳифалар жозибадор бадий асардек ўқилади. Муаллиф реал фактлар, ҳужжат ва битиглар гувоҳлигига таянган

ҳолда суронли кечмишнинг манзарасини, унинг сабоғи, қийматини холислик ила таҳлил этади. Истилочи чор ҳукуматининг маҳаллий аҳолига ўтказган зулмлари, истибдод туфайли халқ бошига тушган мудҳиш кунлар, боз устига, вабо офатининг тарқалиши, оммавий норозиликнинг вужудга келиши, ҳақпараст инсонларнинг жасоратли саъй-ҳаракатлари талқини мобайнида тадқиқотчи тузум сиёсатининг моҳияти, авзойини, қарама-қарши қутблар вакилларидаги характерлараро тафовутларни, уларнинг ҳар қайсисига хос маънавий белги-сифатлар ҳамда дунёқарашлар тарзини ишонарли ва қизиқарли шарҳлаб боради.

Асар 1865 йилда Тошкентни босиб олган чор Россияси аскарларининг ёвузликлари, рус генералларининг ваҳшатларидан ўзларини йўқотиб қўймаган, ўз ҳаётларини катта хавф остига қўйиб, мазлум ватани манфаатини кўркмай ҳимоя қила олган улуг аждодларимиз тўғрисида талай янги тарихий маълумотлар беради. Ҳакимхўжа қозикалон, Абулқосимхон эшон, домла Солиҳбек охундлар истилочи кўшин бошлиғи генерал Черняев хузурига мардона кириб боришади. Халқпарвар, нуфузли бу зотлар босқинчи амалдорлар билан эл-юрт шаъни, дини, турмуши ҳимоясига қаратилган мавзуларда музокаралар қилишади. 1889-1898 йилларда Туркистон генерал губернатори бўлган, вабо исёни бошланган кезларда Чимёндаги фон Кауфмандан қолган ёзлокда дам олаётган барон Вревскийнинг қабулига саксон икки ёшдаги Абулқосимхон эшоннинг ташрифи воқеаси ва улар ўртасида бўлиб ўтган мулоқот баёни ҳали чуқур ўрганилиши жоиз ўша давр тарихимизнинг шонли саҳифаларидан нодир лавҳалар сифатида тафаккур қилинади. Эшон ҳазратларининг айниқса қуйидаги сўзлари истибдод кўлами, халқ дарди, умидини равшан ифода этади:

«Биз – мустамлака, сиз – истилочи. Асло биз маърифат олиб келдик, деб айта кўрмангиз. Бу баҳс қилишга арзимаиди, чунки Шарқ маърифати сизга маълум бўлмоғи керак. Аммо ҳар бир истилонинг ҳам чек-чегараси бор. Тарих бир ғилдирак мисоли. У худди Ер курраси Қуёш атрофида айланганидек, айланиб туради.

Бунга шубҳа йўқ. Замонлар келади, халқимиз ҳам ўз озодлигига эришади. Бунга ҳам шубҳа йўқ. Халқ бамисоли денгиз, тинч оқаверади, аммо қандайдир эпкин билан туғён урса, унга тўсик бўладиган нарса дунёда топилмайди. Биргина йўлбошчи бўлса бас. Сизнинг солдатларингиз Эски шаҳарни ғорат қилмоқдалар. Бу эса ўша денгизга бир эпкин бўлиши мумкин...»

«...Модомики, биз сизларнинг динингизни ҳурмат қилар эканмиз, бизнинг динимиз ва унинг расм-русумларини ҳам ҳурмат қилишингиз лозим эди. Тўғри, майитни кафанлашга рухсат бермаганингизга рози бўлдик, чунки вабодан ўлган одам ҳам шаҳидлар қаторидадир. Аммо жаноза ўқилишини ман этишингиз халқнинг нафсониятига тегиб, сабр косасини тўлдирди...»

Абулқосимнинг Бешёғоч даҳасида ғиштин, кўркам мадраса курдиргани, унинг бу ва Хўжа Аҳроп Валий мадрасасида дарс бергани, юз-икки юз талабанинг таҳсили учун ҳам ўз ҳисобидан йилига икки минг сўмдан пул сарфлаб, «мадрасани ва анда бўладурғон тамомий харажатларни деҳқончиликдан ҳосил қилиб» тургани хусусида «Туркистон вилояти газити» муҳаррири, тарихчи Николай Остроумов батафсил ёзган. Ҳазратнинг халқдан осонликча аримаётган вабо кулфатини Яратгандан ўзига тилаб олиши, Хўжа Аҳроп Валий мадрасасида 1892 йилнинг 30 июнь куни ўқилган хутбада кўп минг сонли жамоатга бу ҳақда маълум қилиши, «оқпошшо» аскарларини шаҳардан чиқаришга эришгани ҳамда халқининг шу кунларда вабодан бутунлай фориғ бўлишини башоратлаши воқеалари машҳур. Остроумов ўзининг «Фон Кауфман — Туркистон ўлкасининг ташкилотчиси» китобида Абулқосимхоннинг 4 июлда вабо касалидан вафот этганини, вабодан қутулишни аҳоли унинг ўз жонини фидо қилишига, вафотига нисбат берганлигини ажабтовур ҳодиса сифатида баён қилади.

Эссенавис ёзувчи истеъдоднинг парвариши ва камол йўлини, бундаги турфа қийинчилик, шарт-шароит ҳикматларини, турли йилларда ва хилма-хил жанрларда битилган асарлар тароватини, уларнинг абадиятга дахлдор пафосини китобхонга анчайин одат

тусига кирган кўтаринки хулосалар билан тақдим этмайди. Ўткир Ҳошимовнинг бутун ижодий муваффақиятини, оммавий ва илмий эътирофланиши ҳамда унга эҳтиромни ҳаётий, ижтимоий асослар, меҳнат заҳматлари заминада кузатади. Улкан салоҳият илдиэларини наслу насабда бардавом келаётган соф тарбиявий муҳит, яхшилар хайрихоҳлиги ва қувватлови, дунё ишларига диалектик тафаккур ила боқиш, шахснинг ўз-ўзига масъулияти, ислоҳияти ва бошқа муҳим омилларнинг муштараклашуви замирида кўради. Асрор Самад Атоуллохон тўра (адибнинг отаси)даги илмлилик, меҳнаткашликни, ҳақгўйликни, ноҳақликка лоқайд бўлмаслик, ҳалоллик, сабрни саодатнинг калити билиб яшаш сингари хислатларни таърифлар экан, шундай ёзади:

«... Ҳақиқатпарастлик кишининг бошига кўп ҳолларда оғир кунларни ҳам солади. Ўткир Ҳошимовнинг кекса қариндошлари шажарани ёш ёзувчига айтмаганининг сабаби ҳам шу. Ўткир Ҳошимовга ҳақиқатпарастлик отасидан ўтган, кекса қариндошлар шуни билишарди. Агар у шажарани билганда, ўзи айтганидек, бирон жойда айтиб юбориши ёки ёзиб чиқиши мумкин, бу эса шўро сиёсати авж олиб турганда бошига кулфатлар келтириши турган гап эди».

Айтиш мумкинки, ижодкор таржимаи ҳоли, олижаноб феъл-атвори, муомала-муносабат доирасини, унинг адабий-эстетик тафаккури ва ижод лабораториясини яқиндан билиб, худди шу бирламчи асослар замирида бунёдга келган бадий оламни ўша ҳаётий фабулаларга нечоғлик мутаносиблигига кўра ўрганиш «Ўткир қалам» талқинидаги етакчи мотивдир.

«Адибнинг туғилиши» бобида Асрор Самад истеъдод аталмиш улуғ неъматнинг илоҳий моҳияти ҳамда оғир масъулиятига диққатимизни қаратади. Муайян инсонлар фикратига хос айрича нозиктаъблик, дақиқ ҳиссиётлилиқ аломатлари ҳақида фикр юритади. Бундай имкониятли қалб соҳибларидаги кузатувчанлик, ҳофиза қуввати, тасаввур, танлаш, баёнлаш афзалиятини, бу тутумларнинг ижодкорда бошқалардан фарқли ўлароқ намоён бўлишини таъкидлайди. «Тушда кечган умрлар», «Икки эшик

ораси» романлари, «Урушнинг сўнги қурбони» ҳикоясининг айрим жиҳатлари мисолида ушбу масалаларни назарий тушунтиради.

Ёзувчининг ҳаёт йўлини унинг кўпчиликка таниш биографиясига доир манбалар асосида кенг ҳикоялаш китобда алоҳида мақсад қилиб олинган эмас. Севимли ёзувчи адабий меросидаги миллионлаб ўқувчилар томонидан доимо ардоқланиб ўқиладиган асарларнинг баъзиларига, хусусан, «Дунёнинг ишлари» қиссаси новеллаларига суянилган ҳолда таржимаи ҳол чизгиларига мурожаат этиш мақбул кўрилган. Ва бу усул муваффақиятли натижа берган: асарнинг эссега хос сифатларига жозибадорлик бағишлаган. Айти пайтда, санъаткор адиб характериға тегишли бўлиб, қиссанинг услуби, ровийси ҳамда қаҳрамонлари, ғояларию пафосига қўчган фазлларни шу йўл орқали китобхонга етарли хислатишнинг уддасидан чиқилган. Шу муносабат билан ёзувчининг: «Ота-она ирсияти (ген)даги феъл-атвор фарзандга ўтиши табиий. Ўзимда ҳам онадан ўтган кўнгилчанлик ва отамдан юққан «қайсарлик» бор», деган фикри ҳам ўринли келтирилган.

Албатта, бадий матннинг ҳар қандай эстетик талқини учун мувофиқ топилган усулнинг ўзи ижодни баҳолашга йўналтирилган таҳлилнинг ҳаққонийлигини тўлиқ кафолатлай олмайди. Комил, ишончли мазмун учун ҳар қандай вазиятда тадқиқловчидан одил, холис, самимий нуқтаи назар талаб этилади. Асрор Самад қўйилган ҳар масала борасида эркин ва атрофлича мулоҳаза қилади. Бадий асарни қабуллаш ва текширишнинг баъзи долзарб муаммолари бўйича ўқувчисини мушоҳадага чорлайди. Дарҳақиқат, ҳаммага, адабий жамоатчиликка бениҳоя манзур бўлган «Дунёнинг ишлари» қиссасининг ўша вақтларда бир мунаққид томонидан «мантиқсиз асарлар қаторига» қўйилиб, «қандайдир бўлар-бўлмас воқеалар йиғиндиси» дейилиб, ноҳақ танқид этилгани каби нохушликларни шу мақсадда хотирлайди олим («Эл эътибори» боби).

Аввалги ва ҳозирги айрим Ғарб олимларининг ишларида халқимиз менталитети, турмуш тарзидаги баъзи устувор эътиқодий одоблар, фазилатларнинг Аллоҳ кўрсатмаларига мувофиқлиги ҳамда улугворлигини фаҳмламаслик, уларни ўзлари мансуб ўзгача дунёқарашлардан туриб нотўғри баҳолаш, айниқса, биздаги ота-бола, эру аёл, инсон ва жамият қоидаларига риоятни шарқона пассивлик, нофаоллик деб талқинлаш мавжуд. Уларнинг А.Қодирий, Фитрат, Чўлпон, О.Ёқубов, П.Қодиров, Ў.Ҳошимов каби адиблар асарларига оид тадқиқотларида шундай муносабат кўринишлари кўп. Бундай ҳолларнинг ўзбек адабиётшунослиги томонидан асосли илмий таҳлили ва танқиди Б.Каримов, З.Мирзаева каби олимларнинг қатор мақола, рисолаларида кузатилади. Асрор Самад ҳам Ўткир Ҳошимовнинг болалиги, маънавий соғлом оилавий муҳитнинг беқиёс аҳамияти, ёзувчи кечмиши лавҳаларининг асарларидаги зухуроти ҳақида фикр юритар экан, бундай қарашларга жиддий раддиялар билдиради. Масалан, шундай дейди:

«...Шарқ этнографиясини ўрганган европаликлар ота-бола муносабатларини нақ феодализм, деб атайдилар. Аммо бир нарсани унутмаслик керакки, тарбия жамият тараққиётида содир бўладиган фазаларга қараб белгиланмайди: феодализм, капитализм, социализм ва охир-пировардида бозор иқтисодиёти фазаларидаги тарбия, деган тушунчалар йўқ. Тарбия – яхлит, залворли, маҳобатли тушунча. Тарбия ота-онанинг феъл-атвори, аждодларнинг қони билан ҳам белгиланади».

Китобнинг «Камолот касби» боби ҳақпараст адибнинг тоталитар тузум даврида халқ дилини туғёнга тўлдириб турган дардларни, собиқ жамият сиёсатининг иллат ва муаммоларини беҳадик кўтариб чиққан «Ўзбек иши», «Давлат сири», «Дўстлик хурматдан бошланади» сингари ўнлаб мақолалари, узоқ йиллар телевидение орқали олиб борган «Баҳс» кўрсатуви, юқори минбарлардан туриб қилган жасоратли чиқишлари, «Қуръони Карим» маънолари таржимасининг илк бора «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинишидаги мардона хизматлари – буларнинг

ҳаммасидан таралган эзгуликларни эссенавис хотираларига йўғрилган ҳолда ифода қилади.

Жўшқин, серқирра фаолият, қизгин адабий ижод, публицистикаси ва нутқларидаги ҳалол, изчил фикрий салоҳият Ўткир Ҳошимовни халқнинг ардоқли адибига айлантиргани «Эл эътибори» бобида муаллифнинг бошқалар учун янгилик бўлган хотиралари, шунингдек, адабий жараёнда бўлиб ўтган, ҳозирги кўпчиликка номаълум воқеалар билан биргаликда қизиқарли ҳикоя қилинади. Кўп сонли тақризлар, мақола, суҳбат, мунозараларда баралла намоён бўлган эътироф, эҳтиромнинг кўплаб далиллари келтирилади. Ёзувчи номига йиллар мобайнида келган минглаб мактублардан, уларга йўлланган жавоблардан бундаги намуналарнинг аксарияти китобхонлар эътиборига биринчи марта ҳавола этилаётганлиги билан характерланади.

Ижод жараёнини – ҳамиша дақиқ, латиф лабораторияни, бадий асар пафоси, поэтикасини – этик, эстетик баҳоси ва англами ҳаммада ҳам мавжудлигича кечавермайдиган илҳомий ҳодисани, ижодчи эришган мавқе-мақомни – унинг умуминсоний мезонлар, қадриятларга мансублик даражасини тушуниш ва тушунтиришнинг ушбу китобда яна бир неча ўзига хос хусусиятлари мужассам.

“Қиссалардан ҳиссалар”, “Роман рангинлиги”, “Ўқдек сўз”, “Ҳазил ҳангомалар” боблари услубида ҳам гарчанд Ўткир Ҳошимов сиймоси, шаъни, эзгуликлари ҳақиқатларини хотиравий далиллаш давом этса-да, бироқ уларда қиссалар, романлар, битикларни таҳлиллаш устувор. Ёзувчининг “Чўл ҳавоси”, “Одамлар нима деркин”, “Баҳор қайтмайди”, “Қалбинга кулоқ сол”, “Икки қарра икки – беш” қиссалари, “Нур борки, соя бор”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” романлари, “Дафтар ҳошиясидаги битиглар”, “Шумлик” ҳазиллари ҳақидаги эссенавис қарашлари китобхонни бефарқ қолдирмайди.

Ўткир Ҳошимовнинг ҳар бир асарига ўз вақтида ва кейин кўплаб тақризлар, мақолалар ёзилган, ижоди илмий-тадқиқот объекти сифатида қаралган. Уларнинг деярли ҳаммаси “Ўткир

қалам” муаллифининг диққат марказида туради. М. Қўшжонов, О.Шарафиддинов, А.Расулов, Б.Назаров, М.Шарафиддинова, У.Норматов, С.Умиров, С.Содик, Ў.Солижонов, И.Ғафуров сингари олимларнинг, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, О.Ёқубов, Э.Воҳидов, М.Тиллаев, Ғ.Ҳотамов, Ҳ.Нурий ва бошқа носирлар, шоирларнинг фикр-мулоҳазаларига ўрни-ўрни билан мурожаат қилади, уларга муносабат билдиради.

Мавжуд таҳлилларни Асрор Самад такрорламайди, уларни тубдан янгилашни ёхуд ўз ишининг илмий мукамаллигини даъво қилмайди. Батамом мустақил қараш, ёндашиш ифодасида шундай усуллар қўлланадики, Ў.Ҳошимовнинг салоҳияти илдизлари, асарларини баркамол қилган ҳаётий материаллар миқёси, уларнинг поэтик, фалсафий-эстетик жиҳатлари ҳақидаги мавжуд тасаввурларни таҳлили, тавсифи етакчи бу боблар фавқулудда кенгайтириб юборади.

Чунончи, “Баҳор қайтмайди” қиссаси таассуротлари ва муҳокамасига бағишланиб, “оригинал шакл ва услуб” да – китобхон ила адабиётшунос суҳбати йўсинида битилган, негадир ёзилган вақтида эълон қилинмай қолиб кетган “Сўз – гавҳар, фикр – олмос” номли Ўўлдosh Солижоновнинг каттагина мақоласи ушбу китоб орқали ўқувчилар ҳукмига биринчи марта ҳавола этилар экан, Асрор Самад ундаги савол-жавобларга доир ўз қўшимча, тўлдирувчи қарашларини мақола ниҳоясига қадар тўхтатиб турмайди, баҳсга фаол аралашади. Эссенинг бу саҳифалари учликнинг суҳбати баёнига айланади. Дейлик, мақолада олим шу машҳур асар мухлисига қиссанавис ғоявий-бадийий ниятларининг ҳатто қаҳрамонлар исмлари маъноларига ҳам моҳирлик ила яширилганини умумий тарзда тушунтириб ўтаётганида учинчи суҳбатдош қиссадаги Алимардон, Муқаддам, Анвар, Кабир, Зуфар Ҳодиевич, Мутал, Клара исмларининг луғавий жиҳатдан нималарни англайтишини бирма-бир изоҳлаб беради.

Ёки ёзувчидаги катта-кичик ҳар бир асарнинг ғоявий юки, бадийий савияси юксаклиги, образлари соғлом, салобатли, манзаралари ишонарли, ифодаси рангин, таъсирчан эканлиги,

тасвиридаги “ҳар бир сўз гавҳардек, англашилаётган фикр эса, олмосдек товланиб туриши ” ва бошқа ижодий фазллар хусусида гап кетар экан, Асрор Самад “Баҳор қайтмайди”дан ғоятда нозик идроклик билан кузатилиб топилган қатор мисоллари орқали мазмунни бойитади, суҳбатга файз қўшади. Суҳбат якунлангач эса, қиссанинг мухлис мурожаат этмаган бошқа эпизодлари, персонажларини, бадий талқин, ғоялардаги тағмаъноларни, насрий санъаткорлик масалаларини батафсил таҳлил қилади.

Муаллиф бутун асар давомида раво, камтарин, ҳикматли фикр юритади. Орттириб, йўқни йўндириб мақташ, мақтанишдан асранади. Эссенинг, гарчи у монографик шакл-шамойилда бўлса ҳам, жанр эътибори билан мукамал илмий тадқиқот мақомига даъво қилмаслигини таъкидлайди. Замонавий ўзбек адабиётининг атоқли вакили, халқимизнинг энг севимли сиймоларидан бири Ўткир Ҳошимовнинг образлар ва ғоялар оламини йирик, фундаментал илмий-тадқиқотлар кўринишида ўрганиш адабиёт илмининг долзарб вазифаларидан эканлигини тўғри уқтиради. Эссе хотимасидаги тубандаги сўзлар ҳам шу ҳақиқатга оиддир:

“Ўткир Ҳошимовнинг ижодини дафъатан қамраб олиш мумкин эмас. Унинг фаолиятидаги ҳар бир соҳа бир китобга арзигуликдир. Мен бу китобда унинг ҳикоялари, драматик асарлари, саёҳатномалари ҳақида сўзлай олганим йўқ. Инчунин, китобнинг бошидан охиригача сўзлаганларимнинг ўзи ҳам мукамалликка даъво қилолмайди. Ўткир Ҳошимов сингари мумтоз ёзувчилар ижодий фаолияти ҳақида жилдлаб китоблар керак ”.

Ушбу монографик эссенинг “Ижод самараси” деб номланган илова қисми ҳам ҳозиргача бўлган ҳошимовшуносликдаги энг кенг қамровли таснифлаш, маълумотлар мажмуи сифатида алоҳида аҳамиятга молик. Унда ёзувчи ҳаёти ва ижодининг муҳим саналари, меҳнат фаолияти, ижод йўлидаги бекатлари тартиботи, шунингдек, асарларининг нашрлари, таржималари, сахна асарлари, фильмлари, телефильмлари, телеспектакль ва радиоинсценировкалари, мақолалари ҳамда адабий портретлари, адиб тўғрисида ёзилган ишлар библиографияси берилган.

“Ўткир қалам”—давримиз ўзбек адабиётининг улкан намояндаси Ўткир Ҳошимовни ёшлиқдан яхши билган, унинг ҳаёт, ижод доволарида ҳаминша маслақдош бўлган, эзгулик йўлидаги серқирра фаолиятлари мантиқ-моҳиятини теран ўрганган ҳассос олимнинг чуқур тафаккурчанлик ила кечган кўп йиллик кузатувлари ҳосиласи. Ёзувчининг мукаммал илмий биографиясини яратишда, адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирган Ўткир Ҳошимов ижодини ҳар жиҳатдан тадқиқ этишда мазкур китобнинг энг қимматли манбалардан бири бўлиб қолишига ишончимиз қомил.

ТАХАЙЮЛ ҚАНОТЛАРИ

Тозагул МАТЁҚУБОВА,

ТДПУ доценти,

филология фанлари номзоди

Академик шоир Ғ.Ғулум 1934 йилда ёзган “Бог”(1, 131) шеърида улуғ шоир, файласуф ва мутафаккир, ўз даврида ҳинд ва форсда: “*Мирзо малик уш-шуаро*”, ўзбек диёрида: “*Абулмаоний*” (“*Маънолар отаси*”) дея фахр билан эътироф этилган Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721) шеъриятида келтирилган: “*Бода бар ҳар табъ мебахшад жудо хосияте*” (“*Май ҳар табъ эгасига алоҳида бир таъсир кўрсатади*”) деган мисрани келтиради(1, 132).

Маълумки, Бедил руҳий ва моддий борлиқ (“*вужуди вожиб*” ва “*вужуди мумкин*”) ни ўзаро уйғун ҳолда тушунган. Май қувватидан дилни хушнуд этишни Аллоҳни ҳаминша кўнгил қаърида ёдда тутиш, ғафлату ғофилликдан огоҳ бўлиб, унинг васлига етишиш мақсадида ранж чекиш, деб тушунган. Табиатни ўз моҳиятига кўра “*ижодкор*”, деб билган мутафаккир оламда содир бўлаётган барча ҳодисалар ва мавжуд ашёларни табиий жараён сифатида англаган. Унинг назарида ҳар қандай ўзгариш – бу йўқ бўлиш эмас, балки руҳ ҳақиқати яширин имкониятининг зоҳир бўлишидир. Бошқачароқ айтганда, бирор бир нарса ва ҳодиса (*кўза*) нинг интиҳоси иккинчи бир нарса (*тупроқ*) нинг

ибтидосидир. Демак, аслида, ўша кўза тупроқда яширин имконият тарзида мавжуд бўлган.

Ғ.Ғулом: “*Ўрик ерга гул тўкиб, тистон қадайд*”(1, 156), “*Олтин тупрогингда жумла олам бор, Дунёлар мазмуни мазмунига зор*”(1, 157), “*Дунё айланарди онам чархидай*”(1, 175), “*Эй воҳки, мангулик эмасдир ҳаёт*”(1, 179) сингари сатрларни битаркан, нарса-ходисалардаги руҳ – фикрнинг ўзига хос тимсоли эканига таяниб иш кўради. Жумладан, ўрикнинг гуллаши бир ҳолатдан иккинчисига кўчиш бўлса, гулнинг тупроққа кўшилиши эса қисқа ва файзли умр жўн якуни бўлмай, балки яратиқ (*ўрик гули*) нинг гунча–гул–ҳазон босқичларидан кейинги янги ҳаётидир. Шунинг учун ҳам, тупроқ – олтин, олтинки ўзида турфа оламларни мужассам эта олади. Бизнингча, ўзга ўлчамлардаги ўша дунёлар мазмунидан огоҳ шоир буни китобхонга ҳам уқтирмоқни тилайди. Чамаси, даҳри дуннинг қари она чархидай айланиши ашёларнинг бир турдан иккинчисига кўчиб абадий барҳаётлиги табиий жараёнлигига ишорадир. Демак, Ғ.Ғулом поэтик тафаккур тарзида ҳам одам ва оламни бедилона идрок этиш устувордир.

Шубҳасиз, Ғ.Ғулом: “*Дилга тил, тилга кўнгил, албатта жўровоз экан*” ини англаган(1, 171). Унинг ботинида бундай англаш жараёни содир бўлмаганида, *дил–тил–кўнгил* триадаси бирлиги юзага келмас ва ифода теран мазмундан маҳрум бўларди. Бинобарин, шоир онгида фазоларга тенг уфқлар очилгани учун у: “*Жигаримнинг бир пораси бўлган санъатим*”(1, 172) деган ақидага амал қилишга интилган. Англашиладики, Ғ.Ғулом шеърини унинг ботнидан сизиб, эҳтимол, шалоладай қайнаб чиққан “*жигарнинг бир пораси*”дир. Шунинг учун: “*санъатга бахшида умр*”, дейилганида туйғу кечинилгани, ифода самимияти ва мазмун англаганига эътибор қаратилиб келинади. Ғ.Ғулом аксарият ҳолларда инсон сезгиси, фикр-хаёли ва тафаккур-тасавури, руҳий-ҳиссий имконлари ҳақида сўзлайди.

Бизнингча, “*Кўз қаросидай кўчирдинг юзга боғнинг аксини, Хол каби ишқом қошин, бу ҳуснини – бу кўркини*”(1, 131) сингари сатрларида у инсонга инъом этилган қувватлар чексиз билиш

имкониятлари эшигини очишига ишора қилган. Зотан, инсон ҳам, боғдаги ҳар бир ниҳол ҳам Тангрининг буюк ижоди. Агар яратиклар – ойна экани, уларга “*ижодкор*” жамолининг акси кўчгани эсланса, боғ – борлиқ бандаси кўз қорачиги юзида жилваланиши англашимли бўлади. Зотан, кўз жавҳари – кўнгил ойнаси, юз эса унинг зоҳиридир. Қачонки, кўнгил кўзгуси покиза бўлса, унда зот жилваси аксланади. Илло, моддий ашёлар асл хусн ва кўрк зуҳуротлари. Бинобарин, Ғ.Ғулом олам ҳодисалари моҳиятини билишга жонли мушоҳада эмас, балки ягона ақл (*Тангри*) қодир эканини теран туйган. Шу боис, “*шарафланган*” инсон ақл-тафаккури имконларига ишонган, имон нурини ақлдан деб билган.

Шоир гарчи, аксарият ҳолларда, замон тақозосига кўра: *илоҳий ақл натижаси бўлмиш одамий ақл ҳақиқат жавҳарига кўнгил кўзгуси орқали назар ташлаши* зарурлигини ифода этолмаган бўлса ҳам, илм ва ахлоқ бири иккинчисини тақозо этувчи ягона негизга эга, деб билган.

Умримда бир минут ҳам бўш пайт кўрмадим,

Ўтган бўлсин дардсиз, ўтсиз, севгисиз,

Кўзим қорачигида тамғаланганми

Сўнмас севгилардан жилвалар сўнгсиз(1, 133)...

деб ёзган Ғ.Ғулом ўз умрини сарҳисоб қиларок, лаҳзалар қадрини дард ва муҳаббат оташига ошнолик билан ўлчайди. Бизнингча, кўнгил ойнаси (*кўз қорачиги*) га тамғаланган сўнмас ва сўнгсиз севги жилвалари ҳақидаги иқрор асл жавҳарда мужассам илоҳий моҳиятга ишорадир. Шунинг учун шоир лирик қаҳрамони ўз-ўзини тафтиш этар экан, фоний дунё ҳавасларига эргашиб, асл мазҳардан йироқлашган онларига бўлган тизгинсиз нафратини яшира олмайди. Ғ.Ғулом ёлғон дунёга меҳр қўйиш мудҳиш адашиш эканига иқрор бўлган лирик қаҳрамон қалб кечинмаларини поэтик такрорлар воситасида янада кучайтиради:

Нега ахир тез эргашдим, нега мен сенга,

Дайди ҳавас, сенгагина бўлсин нафратим...

Бари ёлгон, бари ёлгон, бариси ёлгон...

Ҳамма жойда ўша мудҳиш ҳақиқий ёлгон(1, 133).

Демак, Ғ.Ғулом юқоридаги сингари дили ўртанган, қалби безовталанган вазият-ҳолларда Бедилга мурожаат этишини виждон ва иймонни ғафлатдан қутқаришга интилиш сифатида изоҳламоқ лозим Зотан, Ғ.Ғуломнинг Бедил қаламига мансуб “май” (*маърифат*) истаган кўнгилнинг алоҳида таъби мавжудлиги ҳақидаги мисрасини келтириши асло тасодиф эмас. Ғ.Ғулом С.Абдулла ғазалига тахмис боғларкан: “*Кел эй қуёш, уриштир жаҳон пиёласини, Жаҳон пиёласи бирла бу жон пиёласини... Ғуломиймен тўла нур майга меҳрибон Собир*”(1.198), деган сатрларни битади. Нури майга меҳрибон Ғуломийнинг жон ва жаҳон пиёласи жарангини уйғун ҳолда кўриш тилагида мумтоз адабиёт тасаввуфий руҳи уфуриб туради. Бу ўриндаги Қуёш моддий жисм эмас. Ғуломлик мартабасида турган бу хос қулнинг *нури майга тўла* экани унинг маърифати даражасига ишорадир. Бу ҳол эса сўфиёна мазмунга кўра ботин ойнасидан зоҳир пардаси кўтарилганини англатади.

Ғафур Ғулом донишманд шоир эди У ҳақли эътироф этганидай: “*Бедилнинг шеъридай фалсафий умр*”(1,197) кечирди. Зотан, “*Оламнинг ўзи ҳам каттакон китоб, Фалсафий умрлар унда бир ноя*”(1, 213)дир.

Инсон руҳининг инженери бўлмиш шоир тарих зарварақларини уқиб: “*Жаҳолат фикрни минг йил куттирди, Сукротга фалсафа заҳар юттирди*”(1, 212) дея олис кечмишни замонасига қиёс қилади. Дарҳақиқат, нафақат Сукрот, балки ўз элига сиғмаган Сино, маърифату зиёга ташна Улуғбек ҳам нодонлик ва жаҳолат қурбонлари эмасми? Бундай аччиқ ҳақиқатларни шоир ўтмиш мисолида, баъзан тарихнинг инкори ҳисобига айтса ҳам, ишоравий мазмунда ўз ҳолидан сўз очиб, одамзод ақли дурдоналаридан юпанч ва ишонч тилагани эҳтимолдан йироқ эмас. Шу боис, тўлқинли ёшлиқдан донишмандона кексалик сари инган сари унинг ўйноқи дилидан

шалолодай оққан нафис шеърий сатрлар ҳатто жилғаларга ранг бера олди.

Шоир миллат мард ўғлонлари жасоратини: “*Юрганда ер титрар, ўқирса осмон*”(2, 20) тарзида муболағадор таърифлаганида кўнглида мислсиз ғурур туйгани шубҳасиз. “*Сен етим эмассан*” шеърида ўзганинг сағирини “*жигарим*”, “*кўзим*” деб суйган, “*Миннатинг бошимга дурра*”(2, 22), дея ширин сўз ила эркалаган улуғ қалб соҳиби бу ҳарорат, муҳаббат ва шафқатни оталик ҳисси ва халқимиз азалий қадриятлари – муаззам Шарқнинг инсонпарвар фалсафасидан олган. Гўдакнинг лаъли лабидаги ғунча табассум чечаги ва нафис лаблар шивирини шоирона қалби билан илғганида, кўнглида куртак очган тизгинсиз сурур ҳар сўзи ёв бетига лаънат тамғаси бўлиб босилгувчи шоирнинг фашизмга бўлган нафратни-да енгилга қодир бўлган. Шунинг учун Ғ.Ғулом зулм кишанлари янчилишига некбин ишонч билан қараган.

Шоир бир шеърида зўр шижоат билан: “*Хўрликка чидама, титра эй замин, Шу малъун лашкарни ўз қаърингга ют*”(2, 31), дея қадрдон тупроққа хитоб қилади. Натижада мутафаккир поэтик тафаккурига хос пантеистик қарашда Тангри ва олам тушунчалари айнанлик касб этади. “*Согиниш*” шеърида: “*Энг кичик заррадан Юпитергача, Ўзинг мураббийсан, хабар бер Қуёш*”(2, 31) сатрларини битган шоир дунёқарашда эса, олам марказида Қуёш туриши билан боғлиқ гелеоцентризм (*Н.Коперник, Г.Галилей, И.Ньютон*) назарияси устуворлик қилади. Бизнингча, буни табиий ҳол сифатида қабул қилиш ва ҳар бир битик яратилган даврда Ғ.Ғулом фикр-ўйини банд этган қарашлар, тахайюл қанотларининг парвози, айнаи дамга хос кайфият-ҳолатлар билан изоҳлаш лозим. Қолаверса, Ғ.Ғулом бир шеърнинг ўзида турфа хил фалсафий қарашларни умумлаштиришга қодир юксак эрудиция соҳиби эди. Шунинг учун ўша манзумадаёқ: “*Узилган бир китрик абад йўқолмас, Шунчалар мустаҳкам хонаи хуришд*” сатрлари билан тезда бедилона ифодаларга эркин кўчишни уудалай олади. Ҳатто шу сатрда ҳам Қуёш уйи (*хонаи хуришд*) иборасидан воз

кечилмайдикки, бу ҳол шоир поэтик тафаккурида турфа қарашлар синтези мужассамлигини кўрсатиши билан характерлидир.

Муҳими, шоир жўн фалсафа сўкишни эмас, балки умр хазинасининг ноёб олмоси бўлмиш фарзандига нисбатан отанинг симобдай титраб турган қалбида уйғонган: соғинч, қўмсаш, меҳр, интизорлик, юпанч, умид сингари қоришиқ ҳисларини ифода этишни кўзлаган. Кўнглига ўрмалаб киришга талпинган маъюс туйғу ва лойқа хаёлот васвасаси ҳоврини босишни тилаб субҳидамдан Бедил девонини қўлига олган:

Тонготар чогида жуда соғиниб,

Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб.

Лойқа хаёлотлар чашмадай тинди,

Пок покиза юрак бир қатра симоб(2, 35).

Бедилонга сўзнинг улуғ кудратини қарангки, қалбида умид ҳислари куртак ёзган шоир бир зумда гул пайвандлашга киришиб кетади. Яъни асрлар фалсафаси лирик қаҳрамон хаёлларини тўзгишдан асраб, аниқ мақсад сари йўналтиради. Шунча маҳзун хаёллардан сўнг дабдурустдан илоҳий неъмат – шафтолини беғубор кулгуга, унинг тукларини йигит мўйлабига, мевада субҳидамда титраб турган шабнамни бўлажак келин лабларидаги реза терга, тотини чақалоқнинг уйқудаги тамшанишига ўхшатиш, тамсиллаш учун нақадар улкан қалб, ички бутунлик, куч ва ирода баробарида шоирона иқтидор ҳамда салоҳият керак бўлганини тасаввурга сиғдириш қийин. Дарҳақиқат, буларнинг бари туйғу кечинилгани, залворли фикр самимияти, ифода нафислиги ва экспрессивлик баландлиги белгиларидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ғафур Ғулом. МАТ., Биринчи том. – Т., Фан, 1983.
2. Ғафур Ғулом. МАТ., Иккинчи том. – Т., Фан, 1984.

ҲУСАЙН ЖОВИД ВА ФИТРАТ: МАСЛАҚДОШЛИК

Азимжон ШОИМОВ,

*ТДПУ катта ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди*

Истиқлол қиёсий адабиётшуносликда кенг уфқларни очди. Шўро даври адабиётшунослигидан фарқли ўлароқ, бу давр адабиётшунослиги бадий ижод намуналарига объектив ёндашиш имкониятларини берди. Мустабид тузум мафкураси адабиётшуносликни бор ҳақиқатни айтиш имкониятидан маҳрум этиб, ундан фақат ўз мақсади йўлида фойдаланиб келди. Ўзбек адабиётшунослигида тарихий-функционал ёндашув, таҳлил ва талқинларнинг қиёсий-типологик аспектда ўрганилиши мавжуд бўлган эса-да, фақат бирёқлама, яъни ҳукмрон мафкура талаблари доирасида бўлиши қатъий талаб қилиб қўйилган эди. Шу боис ХХ аср, айниқса, 20-30-йиллар ўзбек ва озарбойжон адабиётларида яратилган асарларни мавзу ва ғоя, эстетик идеал ва уларнинг поэтик талқинларидаги ўхшаш ҳамда ўзига хос томонларини тадқиқ этиш бугунги адабиётшуносликнинг муҳим вазибаларидандир.

ХХ аср 20-йиллари ўзбек адиблари ва Ҳусайн Жовид ижоди ўзаро қиёсланар экан, кўплаб муштарак жиҳатлар эътиборни тортади. М.Бехбудий, А.Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон каби ўзбек ижодкорлари ва Ҳ.Жовид асарларини аввало, туркий халқлар бахт-саодати, эрки, озодлиги ва тараққийси каби ягона нуқта бирлаштириб туради.

Фитрат 1919 йилда эълон қилган “Шарқ сиёсати”(1, 213) номли мақоласида қадим Шарқнинг буюклигини, тинчлик ва тараққий бешиги, маданият йўлбошчиси, билим ва ҳунар ўчоғи, бўлганлигини таъкидлайди. Шубҳасизки, у бу юксалишда Туроннинг ўрни катта бўлган. Турк оламининг башарият тараққиётидаги Турк оламининг мавқеидан айни пайтда Ҳ.Жовид ҳам фахрланади:

*Мард оталар йигитликда ном олмамиш ҳеч ёлғиз,
То эскидан уларда бор илм, ҳикмат ҳаваси.
Қуёш каби тарихларни порлатардир, боқсанғиз,
Самарқанднинг доршфунунлари, расадхонаси.*(2, 155)

Ҳар икки адибда туркий халқларнинг ёрқин келажагига умид-ишонч кучли. Фитрат наздида, турк эли кимсасиз ҳам, кучсиз ҳам эмас. Негаки, ер юзида бу қавмнинг саксон миллион фарзанди бор. Буларнинг томирларида Темур каби буюк соҳибқироннинг қони оқади. Негаки, бу юрт “ҳар турли қулликларни сиғдирмаган ҳур ўлка” (*Чўлпон мисраси*)дир. Қачонлардир бу халқ яна аввалги мавқеини тиклайди:

“Эй, Улуғ Турон, Арслонлар ўлкаси!

Қайғурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бир йўқолмамишдир.

Ёлғиз... Оҳ, ёлғиз... Тарқалмишдир.”

Тарихдаги аввалги шон-шавкатни тиклаш учун бирлик, иттифоқ ва давр билан ҳамнафас бўлиш лозим. Фитрат “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилолчилари” драмаларида ўз гоъвий ниятини ифодалаш вазифаси топширилган қахрамонлари нутқида “Мухторият”, “Шарқ сиёсати” мақолаларида “Юрт қайғуси” номли уч шеърида чинакам фидойи миллатпарвар ва юртпарвар сифатида ўз ҳиссиётларини юқори пардаларга кўтаради. Бу ҳиссиётлар бирда миллат саодати туфайли эришилган музаффарият туфайли содир бўлган қувонч ифодаси бўлса (“Мухторият” мақоласи) бошқасида юрт ва миллат бошига шўриш келтирган мустамлака балосидан озурдалик, ўзини миллат ва ватан йўлида фидо қилишга тайёр асл фарзанд (“*Мен сенинг учун тирилдим, сенинг учун яшарман, сенинг учун ўлурман.* “Юрт қайғуси” номли иккинчи сочма шеърида”) сифатидаги жонфидолик юрт ва миллатнинг охир-оқибат қуллик исканжасига тушиб қолишида бошқалар қаторида ўзини ҳам айбдор деб билиш (“*Сенинг Туронингни ўзим талатдим, Сенинг турклигингни ўзим эздирдим, Сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим*”) ҳиссининг тинчлик бермаслиги натижасида буюк

соҳибқиронга қилган илтижоси ва тавбаси, ундан руҳий мадад олиб, Туронни аввалги ҳолига қайтариш учун ичган онти (“*Юрт қайғуси*” *учинчи шеър*)да яққол намоён бўлади. Ғарбнинг Шарққа ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маънавий жабҳалардаги тажовузи туфайли намоён бўлган бундай ҳиссиёт ватан ва миллат тақдирига куйиниш натижасидир. Айни жиҳат Ҳ.Жовидда ўзгача оҳангда жаранглайди. У ҳам Фитрат каби ўтмиши улуғ миллат билан ифтихор ҳиссини туяди. Фақат ўтмиш билан ифтихор қилиб қолмасдан, унинг келажаги ҳақида ҳам қайғуради, миллатдошларини ҳам шунга даъват этади. Ҳ.Жовид бу халқнинг ўтмиши ва ўзи яшаб турган даврдаги ҳолатига бўлган муносабатларини кўпни кўрган кекса ва донишманд Шарқ каби оғир, салмоқли мулоҳазалари орқали ифода этади:

*Шундай, арслон болаларим! Турк эли кўп шонлидир,
Олмос каби гард юқмаган, асло зофил бўлмангиз.
Аср, йиғирманчи асрдир! Вазифаси кўп оғир...
Илгари бос!
Кўшнилари йўл олди, ортда қолмангиз!*

*Номус, виждон инсонларда икки буюк қанотдир,
Улар билан Одам ўғли юксак кўклардан ошар.
Номус, виждон бизлар учун доимий бир ҳаётдир,
Турк эли шу ҳис учун тугилган, у билан яшар...*

Эътироф этиш керакки, Хусайн Жовиднинг “Амир Темур” (1925) драмаси шўролар даврида тарихий ҳақиқат ва буюк шахс фаолиятини тарихан холис ва ҳаққоний акс эттирган ягона асардир. Агар асар яратилган даврга эътибор қилинса, бу драманинг яратилишини драматургнинг ижодий жасорати дейиш мумкин. Драматург соҳибқиронга бўлган муносабатини унинг ўз тилидан куйидагича таъкидлайди:

Т е м у р. Оврўполикларнинг тиллари бошқа, диллари бошқадир. Ҳар ҳолда мамлакатимиз арслонлар юрти, бургутлар маскани бўлиб қолмоғи лозим. Эҳтимол, бу юрт дунёдаги энг порлоқ маориф ва маданият ўчоғи, энг нафис санъат ва тиҷорат

ўчоги бўлиб қолгай. Ҳа, душманларимиз кўрсинларким, турк авлоди фақат босиб-қирмоқдан эмас, яшамоқ ва яшнатмоқдан ҳам завқ олур... (2, 215)

Бу сўзлар орқали туркий халқлар тарихини яхши билган Ҳ.Жовид шўро давридаги қарашларга зид ҳақиқатни баён қилмоқда. Баён қилибгина қолмай, Амир Темур нутқи орқали туркий халқлар тарихи ва буюк шахслари, уларнинг дунё маданиятида тутган мавқеидан фахрланиш ҳиссини туймоқда. Айнан шундай ҳолатни Фитратнинг “Шарқ сиёсати” мақоласида ҳам кўриш мумкин. Фитрат *“Шарқ маданият ўчоги, инсоф бешиги, ахлоқ мактаби, билим мадрасаси эди”* деганида аввало маслакдоши Ҳ.Жовид каби Шарқ илм ва маданиятининг меҳварини ташкил қилган туронзамин фарзандлари хизматларини назарда тутган бўлишига шубҳа йўқ. Айни пайтда Ҳ.Жовид парчанинг дастлабки жумласида Оврўпа ҳукмдорлари ва сиёсатчиларининг мунофиқлигига эътибор қаратади. Уларнинг тиллари бошқа, диллари бошқа эканлиги Шарқ, жумладан, туркий халқлар бошига чексиз мусибатлар келтирган. Оврўпаликларнинг мунофиқона сиёсати хусусида Фитрат ҳам ўзининг “Шарқ сиёсати” мақоласида алоҳида тўхталади: *“Оврўпа жаҳонгирларининг Шарқ сари юришлари бошқаларнинг қонини тўқуб, ўз қурсоқларини тўлдирмоқ, ўзгаларнинг уйини ёндириб, ўз қозонларини қайнатмоқ учун эди. Лекин унлар тилақларини улусга билдирмас эдилар”* (2, 216).

Маълумки, Фитратнинг Ғарбга муносабати ўтган асрнинг бошларида ижобий эди. У Ғарбга илм-маърифат тимсоли сифатида қараган. Унинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳи” асарлари буни тасдиқлайди. Бироқ кўп ўтмай, бу муносабат тубдан ўзгаради. Натижада, “Чин севиш” ва “Ҳинд ихтилолчилари” драмалари, “Шарқ сиёсати” мақоласи ҳамда “Шарқ”, “Миррих юлдузига” каби шеърларида Фитратнинг Ғарбга нисбатан нафрати ифодаланади. Буни, албатта, Ғарбнинг Шарқни бўлиб олиш сиёсати натижаси деб билиш керак. Негаки, Шарқнинг бир бўлаги бўлган Туркистон ҳам босқин ва талонга учраган эди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Фитрат ва Ҳусайн Жовид асарларининг мазкур қиёси уларнинг фикрда, маслак ва эътиқодда яқдил бўлганлигини кўрсатаётир. Уларнинг асл муддаоси мустамлака даврларида тарихимизга, буюк шахсларга, уларнинг дунё маданияти, илм-фани тараққиётидаги ўрнини холис ва ҳаққоний кўрсатиб беришдан иборат бўлган. Кўплаб маърифатпарварлар каби улар ҳам бизни бир асрдан мўлроқ вақт давомида чалғитган, тарихий ўтмишимиз, илм-фан ва маданиятимиздан гувоҳлик берувчи асл ҳақиқатни инкор қилишга уринган таълимотнинг асосиз эканлигини исботлаб берганлар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Фитрат. Танланган асарлар. 3-том. –Тошкент: Маънавият, 2003.
2. Кекса бир туркнинг васияти// Ҳ.Жовид. Асарлар. 5жилдлик, 1-жилд. –Боку: Илм, 2007.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ЎЗБЕКШУНОС ШУАЙИБ ҚОРАҚОШ ТАЛҚИНИДА

*Марҳабо ҚЎЧҚОРОВА,
ЎзР ФА Тил ва адабиёт
институтининг илмий ходими,
филология фанлари номзоди*

Абдулла Қодирий, шу билан бирга қатор ўзбек адиблари – Бехбудий, Ғози Олим Юнусов, Усмон Носир, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, М.Шайхзода, Миркарим Осим, Шукрулло кабилар ҳаёти ва ижодини катта муҳаббат билан ўрганаётган ўзбекшунос туркиялик олим профессор Шуайиб Қорақошдир.

У 1956 йил 18 августда Туркиянинг Шенкой қишлоғида туғилган. Ш.Қорақош 1979 йил Арзирумда Отатурк университетининг турк тили ва адабиёти бўлимида таҳсил олган; 1979-1984 йилларда Арзирумда Жумхурият лицейи ва касб-ҳунар лицейида адабиёт ўқитувчиси лавозимида фаолият олиб боради; 1984 йилдан эътиборан Гази университети Гази таълим

факультетида тадқиқотчи лавозимига ишга қабул қилинади; 1987 йилда “Сулаймон Назиф ҳаёти ва асарлари” мавзусида диссертациясини ёқлаб, докторлик унвонини олади; 1988-1991 йилларда Тунис университетига иш бошлайди. Бу ерда тадқиқотчи француз, араб, ўзбек тилларини ўрганади. Айнан шу ерда филология фанлари доктори, профессор Аҳмад Бижанэржиласун маслаҳати билан ўзбек адабиёти, хусусан, ўзбек шеърини устида ўзининг дастлабки тадқиқотларини бошлайди.

Ш.Қорақош 1991 йилда Гази университети Турк тили ва адабиёти бўлимида “Турк дунёси адабиёти” курсидан маърузалар ўқиди; 1998-2000 йилларда шу университетнинг Гази таълим факультетида Турк таълими бўлими декани; 2000-2002 йилларда Қирғизистонда Қирғизистон-Туркия Манас университети фан ва адабиёт факультети Турк тили ва адабиёти бўлимида ўқитувчи ва бўлим бошлиғи; 2004-2007 йилларда Гази университети фан-адабиёт факультетида бўлим бошлиғи; 2007 йилда Кибрисда Лефка-Европа университети адабиёт факультетида ўқитувчи; 2009 йилдан эътиборан Гази университетида, 2011 йилдан эса Истанбул Ойдин университети фан-адабиёт факультети декани ва турк тили ва адабиёти бўлими бошлиғи лавозимида фаолият олиб бормоқда.

Шуайиб Қорақошнинг шу кунга қадар 9та илмий-монографик китоблари нашр этилган. Шулардан ўзбек адабиёти тадқиқига учта китоб бағишланган(1, 470).

Бевосита, биз таҳлил этаётган Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди бўйича Шуайиб Қорақошнинг тизимли равишда ёзилган илмий мақолаларини кўрсатишимиз мумкин(2, 111–122).

Шуайиб Қорақош “Ўзбек адабиёти мақолалари” китобига киритган “Ўзбек романаписи Абдулла Қодирий ва “Ўтган кунлар” романи” тадқиқот мақоласида ёзувчи биографиясини ўрганишда, асосан, Ҳабибулло Қодирийнинг “Отам ҳақида” хотираларига суянади. Баъзи бир ўринларда қодирийшунос ўзбек олимлари Набижон Боқий (“Қатлнома”), У.Норматов (“Қодирий боғи”) илмий асарларига ҳам таянади. Олим Абдулла Қодирийнинг қандай оилада туғилгани, отаси ҳақида, унинг илк таълими, рус

тузем мактабида ўқиши, рус тилини ўрганиши, тирикчилик ташвиши билан турли ишларни қилганлиги, илк ижоди, ҳажвчи-фельетончилик фаолияти, ҳажвий шеърлар, ҳикоя, пьесалар муаллифи бўлганлигини Ҳабибулло Қодирий хотиралари ва ёзувчининг таржимаи ҳоли асосида ёритиб беради. Кузатиб турганимиздек, туркиялик тадқиқотчи адиб ҳаёти ва ижодини ёритишда бирламчи манба сифатида унинг ўғли Ҳабибулло Қодирий хотираларига суянади.

Олим Абдулла Қодирийнинг таржимон, романнавис ижодкор сифатидаги жиҳатларига алоҳида тўхталади. Бинобарин, олим бир ўринда “Ўтган кунлар романи бизнинг адабиётимиздаги (турк адабиёти – таъкид бизники. М.Қ.) Аҳмад Митҳат Афандининг асарларини эслатади”, деб хулоса чиқаради(3, 118).

Тадқиқотчи ёзувчининг биографияси ва ижодий фаолияти, аянчли тақдири хусусида умумий маълумот бериш билангина чекланмайди. Мақоланинг иккинчи қисмида Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романига махсус тўхталади: “Тошкентлик Отабек ва марғилонлик Кумушнинг муҳаббати “Ўтган кунлар” романининг меҳварини ташкил этади. Асар, айнан шу жиҳати билан муҳаббат ҳақидаги гўзал бир асардир. Бироқ, бу ишқ ҳикояси, аввало, тожу тахт ғавғолари, ички уруш-низолар ичида яшаётган Туркистоннинг қашшоқ ва жаҳолат ботқоғига ботган давридан ҳикоя қилади. Ёзувчи атай Отабек ва Кумуш ҳикоясини, Туркистондаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёти, унинг реал лавҳасини китобхон кўз ўнгида жонлантирмоқ, унинг миллий онгини шакллантирмоқ учун севги қиссасини восита сифатида истифода этади”(3, 118).

Шуайиб Қорақош бошқа турк қодирийшуносларидан фарқли таҳлил методидан фойдаланганини қайд этмоқ лозим. Олим Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романининг илк наشري билан 1958 йилда нашр этилган вариантини текстологик нуқтаи назардан қиёслашга ҳаракат қилади. Албатта, бу текстологик тадқиқот бутун роман матни бўйича амалга оширилмаган. У баъзи бир саҳифаларини қиёслаб, 1958 йилда нашр этилган “Ўтган

кунлар” романидаги рус сийёсатига зид бўлган жумлалар, иборалар, сўзларнинг тушириб қолдирилганлигини аниқ фактлар билан кўрсатиб таҳлил этиб берган. Ваҳоланки, бу типдаги таҳлил методи биз ўрганган бошқа турк қодирийшуносларининг ишларида кузатилмайди. Олимнинг бу типдаги кузатишларига мисол келтирмасак бўлмас. Масалан: “Илк нашрдаги “Туркман” (9-бет) сўзи, “одам” (7-бет), “Қирғиз” (113-бет) сўзи эса “кимса” (109-бет) сўзи билан алмаштирилган. Ақлсиз маъносини берувчи “калласиз” (80-бет), “замон” (77-бет) сўзлари билан ўзгартирилган. “Туркистон оталари” (18-бет) ибораси эса, “бу кишилар” (16-бет) шаклига келтирилганини олим текстологик тадқиқида кўрсатиб беради.

Илк нашрдаги “Юсуфбек ҳожи Қанотшоҳдан бир хат олди” (377-бет) жумласидаги Қанотшоҳ номи тушириб қолдирилиб “Юсуфбек ҳожи ўз танишидан бир хат олди” (371-бет) шаклида ёзилган ва бу саҳифадиги изоҳ мутлақо тушириб қолдирилган. Бу изоҳда берилган маълумотга кўра Қанотшоҳ, ўрда кўмондони ва Туркистон вилоятида бошчи бўлиб, чор русиясига қарши курашган шахсдир. Қаноатшоҳ мактубда Юсуфбек ҳожига, ўгли Отабекнинг “Ўрус” билан урушда шаҳид бўлганини хабар беради. Янги нашрда эса Отабекнинг (чор аскарлари) (371-бет) билан урушда шаҳид бўлганлиги билдирилади”(3, 120–121).

Шуайиб Қорақошнинг мазкур кичик текстологик тадқиқотида баъзи сўз ва жумлалар, парчаларнинг совет мафкурасига мослаштирилган ҳолда роман матни бузилгани, асл матнга хиёнат қилинганлиги кўрсатиб берилган.

Шуайиб Қорақош “Ўтган кунлар” романига нафақат севги мавзусида ёзилган илк ўзбек романи, балки тарихий-ижтимоий давр билан параллеллик касб этган жиддий асар сифатида ёндашади. Халқ тарихи ва ҳаётига ниҳоятда уйқаш, уйғун келгани сабабли, мазкур роман шу кунга қадар қайта-қайта нашр этилаётганини қайд этади.

Олим Абдулла Қодирий ва унинг “Ўтган кунлар” романига бағишланган мақоласини шундай сўзлар билан якунлайди: “Ўтган

кунлар” романи большевизм ҳаракатига умид билан қараган, сўнгра уларнинг асл сиёсатини англаб етгач эса, истиқлол учун қаламини чархлаган ватансевар ижодкорнинг фарёдидир. Туркистон мустақиллиги ва миллий бирлик тушунчаси асарнинг муҳим бадиий-фалсафасини ташкил этади. Абдулла Қодирийнинг қатл этилишига сабаб айнан, ёзувчининг ўз миллатини эркин ва мустақил кўрмоқ истаги бўлди”.

Бундан ташқари, Шуайиб Қорақошнинг “Ўзбек адабиёти мақолалари” китобига кирган иккинчи тадқиқоти “Туркистонда “қизил қирғин” қурбонлари”да ҳам Абдулла Қодирийнинг фожиавий ҳаёти, асарлари талқин этилади(4, 131–142). Туркия адабий жараёнида Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, тарғиб-ташвиқ этишда профессор Шуайиб Қорақошнинг ҳам алоҳида ўрни бор.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Shuayip Karakash. O'zbek hikayeci Mirkarim Asim. Kırgıstan-Türkiye Manas Üniversitesi. – Kırgızistan: Beshkek: 2002; Shuayip Karakash. Kefensiz Go'mulenler. Ankara: Berikan Yayınevi. 2009; Shuayip Karakash. O'zbek edabiyati yazıları. – Ankara: Kurgan edabiyat. 2012.

2. Shuayip Karakash. O'zbek romancı Abdullah Kadırı ve O'tken kunler romanı. (Ўзбек романнависи Абдулла Қодирий ва унинг “Ўтган кунлар” романи). IV. Turk dunyasi Yazarlar kurultayı. 05-06. Kasım 1998. Antalya; Shuayip Karakash. O'zbek romancı Abdullah Kadırı. (Ўзбек романнависи Абдулла Қодирий) Gazı Egetim fakultesi dergisi. Dr. Himmet Biray O'zel sayısı. – Ankara. 1999; Shuayip Karakash. O'zbek romancı Abdullah Kadırı ve O'tken kunler romanı. (Ўзбек романнависи Абдулла Қодирий ва унинг “Ўтган кунлар” романи). / O'zbek edabiyati yazıları. – Ankara: Kurgan edabiyat. 2012.

3. Shuayip Karakash. 'Turkistan' da “kızıl kırgın” kurbanları. / O'zbek edabiyati yazıları. – Ankara: Kurgan edabiyat, 2012.

70–80-ЙИЛЛАР АВЛОДИ ШЕЪРИЯТИГА БИР НАЗАР

*Раъно МУЛЛАХЎЖАЕВА,
ЎзРФА Тил ва адабиёт
институтининг илмий ходими*

Ўзбек адабиётида 70–80-йиллар авлоди деб ном олган ижодкорлар – Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Хуршид Даврон, Хуршид Дўстмуҳаммад, Ҳалима Худойбердиева, Йўлдош Эшбек, Азим Суюн, Қутлибека Раҳимбоева ва бошқаларнинг илк асарлари 70-йиллари вақтли матбуотда юз кўрасатган, адабий жамоатчилик диққатини тортган эди. 80-йиллари уларнинг китоблари чоп этилди. Бу китоблар адабиёт оламига ўз сўзи, ўз бадиий олами билан янги авлод кириб келаётганини намоён этди. Ўзининг бу замондошлари ҳақида адабиётшунос И.Ҳаққул шундай ёзади: “Баъзан битта катта талантнинг туғилиши учун узоқ муддат зарур бўлади, гоҳо бунинг акси: адабиёт бирданига қатор иқтидорли қаламкашлар билан бойийди. 70-йилларнинг ўрталарида ҳам ўзбек шеъриятида шундай воқеа содир бўлди. Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Тилак Жўра, Хуршид Даврон, Муҳаммад Раҳмон, Садриддин Салимов – булар бир авлод вакиллари, кўп жиҳатдан маслак ва мақсадлари яқин, тенгдош ижодкорлар. Бу ёшларнинг ҳар бирида ўзига хос шоирона назар, завқ, дид, қалбга ҳоким дард ва шодлик илоҳалари борлиги адабий жамоатчилик томонидан аллақачон эътироф қилинган”(1, 215).

70–80-йиллар авлодининг ўзагини Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Хуршид Даврон каби шоир ва ёзувчилар ташкил этиши бугунги тадқиқотларда эътироф этилмоқда. Ёзувчи Назар Эшонқул Мурод Муҳаммад Дўст ижоди хусусида сўзлар экан, шундай дейди: “Биз талабалик йилларимизда М.М.Дўст, Э.Аъзамов, У.Азим, Ш.Раҳмон, Х.Дўстмуҳаммад, Х.Султонов, О.Отахонов каби шоир-ёзувчиларнинг ҳар бир асарини муштоқлик билан кутганмиз ва чанқоқлик билан ўқиганмиз. Афсуски, 70-йилларда адабиётга ўзига хос кўтарилиш

олиб кирган бу авлоддан кейин ўзини авлод деб аташга арзийдиган адабий авлод пайдо бўлмади ва бу авлод ҳали ҳам худди 70-йиллардагидек адабиётнинг юкини, унинг янгиланиш жараёнларини ўз елкаларида кўтариб келишяпти. Адабиётнинг равнақи, диди учун ҳали ҳам шу авлод ўзини масъул деб ҳис эътипти”(2). Мунаққид Иброҳим Ҳаққул ва Ёзувчи Назар Эшонқулнинг мазкур фикрлари, аслида, адабиётшунослик ва адабий жамоатчилик томонида 70–80-йиллар авлодининг XX аср адабиётидаги ўрни ва хизматини алоҳида эътироф этишига далилдир. Назар Эшонқулнинг адабиётдаги авлод тушунчасини йўл-йўлакай изоҳлаб ўтиши ҳам диққатга сазовор. Ёзувчи айтаётганлари замирида муайян бир авлоднинг адабиётда ўзини сақлаб қолиши учун зарур бўлган талабларни ҳам айтади(2). Биринчи талаб – адабиётда мавжуд қарашларни кенгайтириш, янгилаш ва ўзига хос ўзгаришлар олиб кириш бўлса, иккинчиси – муайян давр адабиёти, равнақи, бадиий диднинг юксалиши учун ўзини масъул деб билиш, учинчиси – авлод сифатида шаклланиб, жипс, мустаҳкам қарашларга эга бўлиш ва ўз қарашларини қатъият билан ҳимоя эта олиш ва ниҳоят, тўртинчиси – адабиёт имкониятларининг беҳад кенглигини ўз ижодий тажрибалари асосида исботлаб беришдир.

70–80-йиллар авлоди шеърлятида 30–60-йиллардан фарқли равишда сиёсийлашув ва шўро мафқурасининг жарчисига айланиш ҳолати сусайди. Ватан, озодлик, эрк мавзулари турли кўриниш ва шаклларда шўровий мавзулар ўрнини эгаллади. Муҳаббат лирикаси ҳам аввалги даврга кўра янада инсон қалбига яқинлашди. Шоирларнинг оҳанг ва шакл борасидаги изланишларида хилма-хиллик пайдо бўлди. Ўзбек шеърлятининг жаҳон микёсида ўз ўрни, мавқеини тиклаш масаласи ҳам асосий масалага айланди. Бу авлод вакиллари мавжуд тузумдаги ижтимоий-сиёсий воқелик боис, шеърлятни кураш учун восита деб билдилар, шоир эса жамият ва халқ тақдирига масъул шахсдир, деган фахр туйғуси билан ижод қилдилар.

XX асрнинг 70–80-йиллар авлоди биринчи навбатда 60-йиллар авлоди қурган заминга таяниб қад ростлади. Дастлаб 60-йилларнинг пешқадам намояндаларини устоз санаган бу авлод ўз сўзини айтиб, адабиёт майдонида бўй-басти билан қад ростлагач, улардан пойга навбатини талаб этган ўринларини ҳам илғаймиз. Шоир Усмон Азимнинг:

*Демак, савол сизга, Абдулла Ориф!
Зилзила тинчиди – кўнглингиз тўқми?
Кўксимни бир вулқон бормоқда ёриб,
Менга айтадиган гапингиз йўқми?(3, 35)*

каби шеърӣ мисралари авлоддошларининг умумий овозидек эшитилади. Бу табиий ҳол. Ҳар бир ижодкор шахс сифатида намоён бўлар экан, ўзга шахслар соясида қолиб кетса, унинг мавжудлигини ҳеч ким пайқамайди. Шундай экан, ижодкор “мен”ининг олдинга чиқишини одобсизликка йўймаслик керак. Бу, аксинча, унинг ўзлигини тасдиқлашидир. Худди шунингдек, ҳар қандай авлод ўзлигини тасдиқлай олмаса, ора йўлларда қолиб кетади. Шоир Шавкат Раҳмоннинг:

*Шавкат Раҳмон деган
бир ўжар шоир,
бир куни қайтадан яраладимми?(4, 203)*

мисралари ҳам ана шу ўзликни тасдиқлаш мевасидир.

XX асрнинг 60-йиллари шеърӣятида бир-бирини такрорламайдиган услубда ижод қилган икки шоир – А.Орипов ва Р.Парфи шеърлари бу давр бадиий тафаккурининг ўзига хос мезони бўлиб қолмоқда.

Бир қарашда А.Орипов шеърлари анъанавий йўлда ёзилгандек. Бу йўл, асосан шоирнинг тўққиз, ўн бир бўғинли шеърларида намоён бўлади. Бизнинг назаримизда, шоир анъанавий оҳанглари мукамал кўринишдаги янги босқичга олиб чиқди:

*Қани, айт, мақсадинг нимадир сенинг,
Нега тилкалайсан бағримни, оҳанг,
Нечун керак бўлди сенга кўз ёшим,
Нечун керак, рубоб, сенга шунча гам!..*

... *Бас, етар, чолғучи, бас қил созингни,*
Бас, етар, кўксимга урмагил ханжар,
Наҳотки дунёда шунча гам бордир...
Агар шу “Муножот” рост бўлса агар(5, 60).

Қиёс учун айни оҳангда яратилган 30-йиллар авлоди вакиллари Ҳ.Олимжон ва Ғ.Ғулом шеърларидан айрим намуналарни келтирамыз:

Бирининг қўлида чўлларга ҳаёт,
Бирининг қўлида дарё товланар;
Бирининг қўлида семиради ер,
Ва ҳар муз томчида оловлар ёнар(6, 284).

Ёки:

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал,
Умрдан ўтажаск ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўййлик ҳайкал(7, 60).

Келтирилган тўртликлар турли мавзуларда бўлса-да, уларни ягона анъанавий оҳанг бирлаштириб турибди. Унинг илдизлари халқона оҳангга бориб туташади. Бу оҳанг XX аср шоирлари ижодидда турлича жилоланди ва албатта, 70–80-йиллар авлоди шеъриятида ҳам кенг қўлланди.

Рауф Парфи ҳам 20–30-йиллар авлодининг ижодий тажрибаларини янги босқичга кўтариб, ўз овозига эга бўлган эди. Шоирнинг “*Ёмғир ёгар...*”, “*Сув остида ялтирайди тош*”, “*Дарё каби доимо уйғоқ*”, “*Шоир*” каби шеърлари фикримизни тасдиқлайди. Шоирнинг аксарият шеърлари 9 ва 11 бўғинли бармоқ вазнида ёзилган. Шу билан бирга Р. Парфи сарбаст вазнида ҳам самарали ижод қилди. Сарбаст вазни 30-йилларда кенг урфга кирган бўлса-да, у маълум шоирлар ижодида устуворлик касб этди. Хусусан, М.Шайхзода ўзининг энг мумтоз шеърларини ушбу вазнда яратган эди.

Р.Парфининг сарбастда битган шеърлари ўзига хос. Уларда турк ва Ғарб шеърляти анъаналари ҳам уйғунлашган. Яна бир

эътиборли жиҳат, бу – Р.Парфи шеърлари стилистикасидаги ўзига хосликдир:

*Гунчалар пуштиранг ва заъфар
Зангори япроқлар шаҳрида.
Гунчалар орзудек ҳар сафар,
Гунчалар қалбимнинг бағрида...*

*Қалбимнинг бағрида бир жаҳон
Гаройиб эртақлар айтади.
Мен қайтиб келмасман ҳеч қачон,
Гунчалар, албатта, қайтади(8, 39).*

Рауф Парфи жаҳон шеърляти намуналарини таржима этиш баробарида уларга хос анъаналарни ўзбек шеърлятига ҳам пайванд этди. Бу саъй-ҳаракатлар ўз навбатида, ўзбек бадий тафаккурининг янада ривожланишига муносиб ҳисса бўлиб кўшилди.

70–80-йиллар авлоди Р.Парфи шеърлятига ҳурмат ва эҳтиром руҳида улғайганлиги сир эмас. Р.Парфи ижодининг бош мавзуси – у ёниб-куйиб куйлаган Ватан, тарих, халқ тақдири билан уйғун шеърляти 70–80-йиллар авлодига ўз ижоди ғоявий йўналишни белгилаб олишда маёқ вазифасини ўтади.

70–80-йиллар авлоди шеърлятида ижтимоий мавзу бошқа даврлардаги ижтимоийликдан тубдан фарқ қилади. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари бор. Биринчидан, 70-йилларнинг иккинчи ярми, хусусан, 80-йиллар бошларидаги собиқ шўро давлатида ҳукм сурган ижтимоий-сиёсий вазият аввалги даврларга умуман ўхшамайди. Бу давр шўро ҳукуматининг таназзул даври, собиқ иттифоқдош республикаларнинг миллий ўзлигини англаб, халқ озодлиги йўлида собитқадамлик билан интилиш даври бўлди. Халқ онгида мудраб ётган миллий ифтихор туйғуларини уйғотиш, унинг ўзлигини англаб етиши учун курашга чорлаш, бир сўз билан айтганда, халқни миллий мустақилликка тайёрлаш миссиясини бу даврда адабиёт ўз зиммасига олди. 70–80-йиллар авлоди ушбу жабҳада яловбардорлар қаторида турди. Бу авлод шоирлари

шеърларининг давр руҳини аниқ акс эттириши билан ажралиб туради.

Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон, Йўлдош Эшбек ва бошқа шоирларнинг ушбу даврдаги шеърлари турли услуб ва йўналишларда ёзилган бўлса-да, улар ижодида мазмун ва ғоядаги муштаракликни, яхлит тадрижий босқичларни кўрамиз. Уларнинг илк шеърларида ижтимоийлик у қадар кўзга ташланмаса-да, кейинчалик Ватан ва миллат мавзуси асосий ўрин тутди(2). Хусусан, Шавкат Раҳмон 80-йилгача бўлган ижодида кўпинча, ёш юракнинг соф туйғуларини табиат манзарасига қиёсан тасвирлайди.

*Саҳар турдим, қуёшни кутдим,
Шудрингларга чайдим юзимни.
Булоқларга лабимни тутдим
Ва борлиқда кўрдим ўзимни...*

*Кўзларимдан тошди шуурим,
Тўлиб кетди бағримга наво.
Мангуликдай туюлди умрим,
Мангуликдай туюлди дунё...(10, 4)*

Шоир лирик қаҳрамони мўъжизаларга тўла дунёни бор гўзаллиги билан ўзига сингдирар экан, ундан умрбоқийлик туяди. Дунёнинг мангулиги туганмас куйдек некбин орзулар оламига уни ошно этади. Айни кечинмалар Хуршид Давроннинг қуйидаги шеърда ҳам ўз ифодасини топган.

*Мен эртага жуда эрта
Тинч уйқумни бузаман.
Оқ кўйлагим кияман-да,
Далаларни кезаман.*

*Яшилгина майсаларнинг
Баргларига босиб лаб,
Эркалайман қизалоқдай,
Қуловига шивирлаб(11, 9).*

Шоирнинг бу соф туйғулари уни шеърят оламига бошлаётган ва шеърнинг қувончу ғамларга тўла дунёсини кашф этиш бўсағасида турган лирик қаҳрамони қалбининг илк чизгиларидир. Шоир У.Азим эса:

Тонг титрайди кеч қузакнинг қучоғида,

Юлдузларни ўчирмоқда гулгун шафақ.

Жоним, қалбим шеърятнинг пичоғида...

Осмон тилсим, замин тилсим... шеър – бешафқат!(12, 20)
дея бутун борлиғи билан шеър завқу шавқини туйиб ёзади.

Сир тўла дунёнинг шеърга эврилиши бу авлод шоирлари ижодининг илк даврида она табиатнинг гўзалликларини бахтли болаликнинг орзулар тўла оламларини беқиёс тимсоллар орқали куйлашда ёрқин кўринади.

70–80-йиллар авлоди ижодида сохта ватанпарварлик, шнорбозлик, маддоҳлик, ҳамду санолар ўқиш деярли сезилмайди. Чунки бу даврдаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароит, жаҳон миқёсида тезкорлик билан қулоч ёзишни бошлаган умумий глобаллашув жараёни, ўз навбатида, ижод аҳлини ҳам янгича фикрлашга ундади. Санъат ва адабиёт соҳаларида 70–80-йилларда кечган ўзгаришларнинг туб асосини ҳам ана шу давр билан боғлиқ янгиланишлар ташкил қилди.

Ҳар бир авлод ўзи кириб келган даврга бошқаларга нисбатан яқинроқ туради. Шу сабабли 70–80-йиллар воқелиги ана шу даврда шеърятга кириб келган авлод ижодида ёрқинроқ акс этганлигини кузатамиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳаққулов И. Бадий сўз шукуҳи. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1987.
2. Эшонкул Н. Отдан тушмаган ёзувчи // Моҳият, 2009. 10 апрель.
3. Азим Усмон. Сурат парчалари. – Т., 1986.
4. Раҳмон Шавкат. Сайланма. – Т., 1997.
5. Орипов А. Йиллар армони. – Т, 1984.
6. Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. 5 томлик. 1-том. – Т. Адабиёт ва санъат, 1970.

7. Фулом Ғафур. Танланган асарлар. –Т., 2003.
8. Парфи Рауф. Сабр дарахти. – Т. Адабиёт ва санъат, 1986.
9. Қаранг: Абдуллаев Ортиқбой. Ўткир сўз қолмаса, ҳеч нарса қолмас...// Жаҳон адабиёти. 1998. 4-сон(апрель), – Б. 151-157; Исмайлов Хамид. На крыльях крика своего... // Звезда Востока... 1988. № 7. – С. 131–139; Тўлаков Исмоил. Нурли манзаралар. –Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б. 87–124.
10. Раҳмон Шавкат. Рангин лаҳзалар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1978.
11. Даврон Хуршид. Баҳордан бир кун олдин. – Т.: Шарқ, 1997.
12. Азимов Усмон. Ҳолат. –Т., 1979.
13. Азимов Усмон. Ҳолат. –Т.: Ёш гвардия, 1979.

АДАБИЙ МЕРОС ТАДҚИҚИДА ИЗДОШЛИК САМАРАСИ

Турдибой ҚАЛДИБАЕВ,

Мухтор Авезов номидаги

ЖҚДУ Қозоқ адабиёти кафедраси профессори

Натан Муродович Маллаев нафақат ўзбек классик адабиёти, балки шарқ халқлари адабиёти ва фольклорининг қадимги анъаналарини етук биладиган, уларни адабий ва лингвистик жиҳатдан кенг талқин қила оладиган чуқур билимли йирик адабиётшунос олим эди. Олимнинг пединститутлар ва университетларнинг талабалари учун мўлжалланган "Ўзбек адабиёти тарихи" (1963)(1) дарслиги ўзбек адабиёти тарихи кенг таҳлил ва тадқиқ этилган биринчи китоб бўлди. Н.Маллаевнинг "Ғазал жанрининг юксалишида Навоийнинг ўрни", "Шарқ ҳикояларида янги босқич", "Хамса" муқаддимаси хусусиятлари" каби масалаларга оид тадқиқотлари, Садриддин Айний, Сотим Улуғзода, Жомий асарларидан қилган таржималари ҳам алоҳида эътиборга молик. "X-XII асрлардаги адабиёт" (1956), "Абулқосим Фирдавсий" (1962), "Навоий ва антик олам" (1971), "Навоий ижодининг халқчиллиги"(1973), "Абдурахмон Жомий"(1983), "Низомий Ганжавий мероси ҳамда унинг маърифий-тарбиявий

хусусияти"(1985) сингари асарлари, "Алишер Навоий ва халк оғзаки ижоди"(1974)(2) монографияси туркий ҳамда форс-тожик адабиётини ўрганишда муҳим қўлланмалардир.

Фан йўлида жонқуяр, ўта ғайратли Натан Муродович Маллаев янгилик яратувчи устоз эди. У ўнлаб адабий кечаларнинг, мушоираларнинг, билимдонлар клуби, ёш навоийхон-талабалар республика-телевидениеси баҳс мунозара-мушоирасининг ташкилотчиси бўлди. Булар билан чекланиб қолмай, "Навоийга армуғон", "Адабиётлар дўстлиги – халқлар дўстлиги" номли илмий тўпламлар яратишга бошчилик қилди. Бир неча бўлимлардан иборат ушбу илмий тўпламларда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида мақолалар, кўшни козок, кирғиз, қорақалпоқ, туркман, қрим-татар ва яна бошқа кўплаб қардош халқларнинг атоқли олимлари тадқиқотлари, адабиётшуносликдаги янгиликлар нашр этилиб борилди. Олимнинг ижодидан Алишер Навоий "Хамса"си дostonларининг мавзуси, қаҳрамонлар тизими, ғоявий мазмуни илмий томондан чуқур таҳлил қилинди. Шоир ижодидаги анъана ва новаторлик масалалари аниқ далиллар билан исботланиб, "Хамса"га бағишланган тадқиқотлари "Сўз мулкининг султони"(1992) деб номланган монографиясида ўз аксини топди.

Филология фанлари доктори, профессор Н.М.Маллаевнинг юқорида қайд этилган дарслиги қардош туркий халқларнинг ҳам қадимги адабиёти пойдеворини қуришда имкон қадар таъсирли бўлди деб айта оламиз.

Н.Маллаев Б.Кенжебаев, Б.Уахатов, Х.Суёншалиев, Е.В.Лизунова, Р.Бердибай ва Н.Келимбетов каби козок олимлари билан дўстона ижодий алоқада бўлди.

Билимдон адабиётшунос Н.М.Маллаев қардош халқларнинг фарзандларига меҳрибонлик кўрсатиб, илмий ишларига етакчилик қилди. Шулар қаторида қорақалпоқ К.Мамбетов, украин С.Панченко, козок фарзандлари Қ.Сатторов, Т.Қалдибаев, қрим-татар И.Керимов, кирғиз Б.Мамедов ва бошқаларнинг докторлик ҳамда кандидатлик диссертацияларини эслаш мумкин.

Турк халқлари учун муштарак мерослар ҳамда адабиётимизнинг шаклланиши, қозоқ адабиётини даврлаштириш масалалари ҳақида атоқли олимлар Б.Кенжабаев, Х.Суюншалиевлар томонидан тадқиқотлар юритилиб, илк хулосалар чиқарилди. Х.Суюншалиевнинг "Қозоқ адабиётининг шаклланиш даври"(4) номли олий ўқув юртлари учун ёзилган дарслиги қадимги давр адабиётини ўз ичига олиб, қозоқ адабиётшунослик фанини атрофлича кенгайтирди. Қозоқ адабиёти тарихи VIII асрдан бошланиб, унинг қадимги даври асосланди.

Филология фанлари доктори, профессор Немат Келимбетовнинг олийгоҳларнинг филология факультетлари талабалари учун "Қозоқ адабиётининг қадимги даври"(5) дарслиги 1986 йили нашрдан чикди. Муаллиф дарсликда қозоқ адабиёти тарихининг бошланишини таништиришни, қозоқ хонлиги даври ибтидоси билан қадар туркий халқларга муштарак бўлган адабий ёдгорликларнинг адабиётимиз тарихида тутган ўрнини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Муқаддимада дарсликнинг қамраб олган даври, яъни VI – XV асрлардаги туркий қабила-тоифаларнинг адабиётини қуйидаги даврларга бўлиб ўрганишни таклиф қилади:

1. VI-IX асрлардаги қадимги туркий адабиёт ёдгорликлари.
2. X-XII асрлардаги адабиёт.
3. XIII-XIV асрлардаги адабиёт.

Олим туркологиянинг ҳамда адабиётшунослик фанининг ютуқларига суянган ҳолда дарсликнинг илк бўлимида Турк ҳоқонлигининг барпо этилишини баён этиб, тошга битилган дostonларни янги маълумотлар ва сўнгги фан ютуқлари нуқтаи назаридан таҳлил қилади. Бундай ёдгорликлар нафақат туркийлар, бошқа халқларда ҳам учрашини Вавилон элининг "Кўрмагани йўқ киши", ҳиндларнинг "Маҳобҳорат" каби энг яхши фазилатларни қуйлаган асарлари билан қиёслаб, қозоқ элининг ҳам жаҳон дурдоналари қаторидаги меросга эга эканлигини таъкидлайди. "Кўрқит Ота китоби" ҳамда "Ўғизнома" каби маънавий меросимизнинг туб-ўзагига тикилади. Асарларнинг илгарги

тадқиқотларига эътибор қаратиб, янгича кузатишлар юритиб, фикр-мулоҳазаларини билдиради. Билим ва маданият чўққисини эгаллаган ватандошимиз Абу Наср ал-Фаробий донолигини ҳар томонлама таҳлил қилиб, илк даврни хулосалайди.

Иккинчи бўлимда "Девону луғотит-турк", "Қутадғу билиг", "Девони ҳикмат" сингари адабий ёдгорликлар туркий халқларнинг ўчмас хазинаси эканлигини, уларнинг тил услуби, адабий, тарихий, этнографик аҳамияти дидактиканинг қайнар булоғи, адолат ва ҳақиқатга бошловчи умумхалқ мероси сифатида танилганлигини теран кўрсатиб ўтади. Сўнгги бўлимда "Кодекс куманикус", "Муҳаббатнома", "Хусрав ва Ширин", "Гулистон" тўпламлари ва дostonлар таҳлилга тортилган. Туркий халқларнинг адабиёти ва маданиятида маънавий эзгулик асари бўлиб ўрин олган "Бобурнома" улкан қадр-қимматга эга эканлигига юқори баҳо беради. Муаллифнинг қайд қилинган дарслиги 1991 йили тўлдирилиб, иккинчи марта "Она тили" нашрётидан босилиб чиқиб, қозоқ адабиётининг биринчи китоби сифатида илмда мустаҳкам ўрин эгаллади.

Туркий мероснинг жамловчисигина эмас, уни янада чуқурроқ тадқиқот қилувчи олим Н.Келимбетов 2005 йили "Қадимги давр адабиёти" – "Қозоқ адабиётининг бошланиши" дарслигини нашрдан чиқарди. Олим қозоқ адабиёти тарихининг бошланиш даврини чуқурлаштириб, эрамиздан олдинга сурди. Қозоқ адабиётининг ривожланиш даврларини сўнгги дарслигида қайта қараб, унинг бошланишларини илоҳий (тенгри) давр, эрамиздан аввалги IX-III асрлар адабиёти билан боғлади. Сакларнинг қахрамонлик дostonлари – "Оғиз қаған", "Аттила", "Кўк бўри", "Ергенекўн", Турк ҳоқонлиги даври "Кул-Тагин" ва "Билга-Қоон" каби қахрамонлик дostonларини чет эл ва ватандош турколог олимларнинг тадқиқотлари асосида янгича таҳлил қилди. Бу дарсликда халқимизнинг туб томири саналмиш саклар, хуннлар, кўк туркларнинг бадий дунёсини янада кенг очиб берилади. Иккинчи бобда ўрганилган таҳлилда асарлар тўплами "Ислом даври адабиёти" деб аталиши ҳам – муаллифнинг қозоқ адабиётига

киритган янгилиги. Кейинги қисмларда Олтин Ўрда даври адабиёти, тарихи, шажараси ва бадийлик анъана масалалари ҳар томонлама ўрганилди. Профессор Неъмат Келимбетов турли тилларда ёзилган илмий ишларни эринмай таҳлил қилиб, янги маълумотларни синчиклаб ўрганиб, қозоқ адабиётшунослиги ривожига катта ҳисса қўшди. Қозоқ адабиётининг бошланиши бир неча асрлик қадимги туркий поэзиянинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ эканлигини илмий жиҳатдан асослаб берди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т: Ўқитувчи, 1963.
2. Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Адабиёт ва санъат нашрети, 1974.
3. Поктийнат. – Т.: ТДПУ, 2002.
4. Суёншалиев Х. Қозоқ адабиётининг шаклланиш даври. – Алматы: Қазақистон, 1967.
5. Келимбетов Н. Қозоқ адабиётининг қадимги даври. – Алматы: Мактаб, 1986.
6. Келимбетов Н. Қадимги давр адабиёти.– Алматы: Она тили, 1991.
7. Келимбетов Н. Қадимги давр адабиёти. (Қозоқ адабиётининг бошланиши). – Алматы: Атамура, 2005.

ЧЎЛПОН ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ ТАЛҚИНИДА

*Дилафрўз ЖАББОРОВА,
ТДПУ катта илмий
ҳодим-изланувчиси*

Истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ жаҳид адабиётини ўрганиш, янгича талқин этиш борасида жуда катта ишлар амалга оширилди. Мазкур жараён адабиётшуносликнинг муҳим бир йўналиши сифатида адабиёт илмини янгилашга хизмат қилди.

Чўлпон таржимаи ҳолини қайта тиклаш, асарларининг яратилиш тарихини ўрганиш муҳим масалага айланди. Адабий

танқиднинг диққат марказида, аввало, Чўлпон ижоди поэтикасини тадқиқ этиш етакчи ўринда турганини ҳам таъкидлаш зарур.

Ўрта ва олий таълим тизимида Чўлпон ҳаёти ва ижодининг ўрганила бошланиши турли дарслик ва қўлланмаларда у ҳақдаги маълумотларнинг берилиши, адабий портрет ва очеркларнинг яратилишига замин бўлди.

Чўлпон асарлари, айниқса, шеърятининг хилма-хил талқинлари вужудга келди. Чўлпон шахси ва ижодига бағишланган илмий, илмий-бадий асарлар – бадиҳа ва романларининг яратилиши фикримиз далилидир. О.Шарафиддинов, Ш.Турдиев, Н.Каримов, С.Мамажонов, Б.Дўстқораев, Д.Қуроноф, Б.Каримов каби олимларнинг тадқиқотларида Чўлпон ҳаёти ва ижодининг унутилган саҳифалари қайта тикланди.

Бу борада, айниқса, адабиётшунос олим О.Шарафиддиновнинг хизмати беқиёс бўлди. Олим “Чўлпон” ҳамда “Чўлпонни англаш” мақолаларида шоир ҳаёти ва ижодига оид кузатишларни амалга оширди. Олим ўз кузатишларида Чўлпон ижодининг барча йўналишлари – шеърят, насри, драматургияси ва адабий-эстетик қарашларини ифодаловчи танқидий мақолалари хусусида дастлабки фикрни айтувчилардан бири бўлди.

О.Шарафиддинов “Кеча ва кундуз”, “Кўнгилда қолгуси унинг бир изи”, “Адабиёт яшаса – миллат яшар”, “Тирик сатрлар”нинг қийин қисмати”, “Чўлпон”, “Чўлпон – таржимон”, “Чўлпонни англаш” каби мақолаларида Чўлпон ижодининг етакчи хусусиятларини кашф этди. Мана шундай хусусиятлардан бири – шоир шеърятининг ғоявий мотивидир. Олимнинг Чўлпон ҳақида истиқлол арафасида эълон қилган дастлабки мақолалари шу жиҳатдан ибратли. 1991 йили чоп этилган “Чўлпон” рисоласи ушбу мақолалар асосида яратилган, унда шоир ижодининг етакчи тамойиллари ҳақида фикр юритилади. Унда олим эътибор қаратган дастлабки масала шоир дунёқараши билан боғлиқ бўлиб, унга қўйилаётган миллатчи, пантуркист каби айбномаларга муносабат масаласи бўлди. Ушбу айбловлар шўро даври танқидчилигига хос асосий хусусиятлардан бири эди. Чўлпон,

Қодирий ва Фитрат ушбу айблов билан отувга ҳукм қилинган эдилар. Шу боис Чўлпон ижоди ҳақида баҳс юритилаётган дастлабки паллада шоир дунёқараши ва ижодий концепциясини белгиловчи ғоявий мотив ҳақида муайян хулосалар ниҳоятда зарур эди.

Озод Шарафиддинов илк мақолаларида, “Чўлпон” ва “Чўлпонни англаш” рисоаларида ушбу масалага тўхталар экан, шоирнинг октябрь тўнтаришига ва халқлар озодлиги ҳақида берилган ваъдаларга катта умид боғлагани ва дастлабки йиллари унга бағишлаб шеърлар ёзганини таъкидлайди. Бунинг исботи сифатида шоирнинг “Қизил байроқ”, “Бу кун”, “Халқ”, “Қизил байналминал” ва бошқа шу типдаги шеърларини таҳлил этади. “Шу йилларда эълон қилинган айрим шеърлари ва мақолалари эса Чўлпоннинг янги тузумга ижобий муносабатда бўлганидан, шўро ҳукуматининг халқпарварлиги, саное нафисага ғамхўрлиги, адолатпарварлигини тарғиб қилганидан гувоҳлик беради”(1, 13), деб ёзади бу ҳақда.

Бу давр танқидчилигида масаланинг бу тарзда қўйилиши, яъни Чўлпон ижодининг ғоявий мотивини белгилашда миллатчилик ёки миллатпарварлик нуқтаи назаридан талқин этилиши адабий танқиднинг янгиланаётган концепцияси натижаси эди. Озод Шарафиддинов Чўлпоннинг шўро даврида миллатчи деб айбланишига сабаб бўлган “Бузилган ўлкага” типидagi шеърларини таҳлил қилар экан, миллатчилик деган тушунчага ўз муносабатини билдиради. Олим миллатчилик бирор халқни камситиш ва таҳқирлаш эвазига ўз миллатини кўкларга кўтариш, ирқий устунликлар ҳақида сафсата сотишларда намоён бўлишини таъкидлар экан, Чўлпон шеърларида бундай ғоядан асар ҳам йўқ эканини таҳлиллар билан асослаб беради. “Шу асосда қатъий бир хулоса сифатида айтиш мумкинки, миллатчилик Чўлпон шеъриятининг моҳиятини, асосий ғоявий йўналишини ташкил қилмайди(1, 27)”.

Озод Шарафиддинов Чўлпон шеърларини ижтимоий-эстетик жиҳатдан бирдек таҳлилга тортади. Чўлпон шеъриятида давр

Ўзгаришлари ўз ифодасини топганлигини лирик қаҳрамон руҳиятидаги эврилишлар талқини билан асослайди. Олим наздига кўра, Чўлпоннинг барча шеърларига хос муштарак лирик қаҳрамон ягонадир. Ҳар бир шеърда ушбу қаҳрамоннинг у ёки бу шаклдаги руҳий кечинмалари, изтиробу ёнишлари, севги ҳижронлари, орзу-идеаллари ўзига хос тарзда тасвир этилади. Олим шоирнинг бир туркум(1,43) шеърларида (“Тортишув тонги”, “Ишк йўли”, “Яшайиш”, “Амалнинг ўлими”, “Алданиш” ва бошқалар) лирик қаҳрамоннинг реал воқеликдан хаёлни афзал билиши, ҳақиқатнинг кўзларига қарашдан кўрқиши ва бошқа шу каби руҳий ҳолатлари акс этган шеърлари ҳақида фикрлар экан, жавобни ўша давр воқелигидан қидириш зарурлигини таъкидлайди. Шоир шеърларида кўп учрайдиган “кишан” поэтик тимсолига оид қарашларини эса кўнгили эркинлигини ҳар нимадан устун қўювчи, инсон қадрини ерга урадиган эрксизликка қарши исён сифатида талқин этади. Чўлпоннинг бир туркум шеърлари севги-муҳаббат мавзусига бағишланган. Унинг “Қаландар ишқи”, “Гўзал” каби шеърлари ўз даврида ҳам ниҳоятда довруғ қозонган эди. Мунаққид шоирнинг бундай шеърларини таҳлил қилганда, асосий эътиборни шоир поэтик маҳоратини очишга қаратган. Шеърлардаги нафосат, инжа товланишлар, оҳангдаги мусиқийлик, тасвирдаги рангларнинг гўзаллиги ва нафислиги эстетик таъсирчанликни оширувчи восита сифатида талқин қилинади. “Бундай шеърлар ҳар қандай одамга руҳий бардамлик бахш этади, унинг қалбини шаффоф нурларга чўлғайди, алланечук енгил торттиради”, деб ёзади мунаққид.

О.Шарафиддинов Чўлпоннинг насрий асарларини ҳам шу мезон билан ўрганади. Таҳлил бошида адибнинг “Қурбони жаҳолат”, “Дўхтур Муҳаммадиёр” каби дастлабки ҳикоялари, “Йўл эсдалиги” каби сафарномасининг қисқача шарҳидан сўнг ёзувчи маҳоратидан дарак берувчи “Қор қўйнида лола”, “Ойдин кечаларда” каби ҳикояларини талқини берилади. Бу ҳикояларга хос энг муҳим хусусиятлар давр ва шахс фожиаси нуктаи назаридан тадқиқ этилган. Мунаққид дастлабки ҳикоянинг “Қор

қўйнида лола” деб номланишиёқ ўт билан сувдек қарама-қарши мазмунга эга эканини, бунинг асосий сабаби асар давомида маълум бўлиб боришини таҳлиллар билан тушунтиради.

Танқидчи Чўлпон ҳикояларида хотин-қизлар образининг яратилиши масаласига тўхталар экан, уларнинг тўрт девор ичида эркисиз ва ҳақ-ҳуқуқсиз яшашга маҳкум инсонлар сифатида тасвирланиши реалистик асосга эгаллигини алоҳида таъкидлайди. “Қор қўйнида лола”даги вояга етмасдан қари эшонга назр қилиб узатилган Шарофат ҳам, “Ойдин кечалар”даги бир хил қисматга маҳкум бўлган икки муштипар – қайнона ва келин ҳам, “Гавҳарой”даги чиркин муҳит қурбонига айланган Гавҳарой ҳам мана шундай ҳақ-ҳуқуқсиз, тақдири бошқалар қўлида бўлган қаҳрамонлардир. Мунаққид бу ҳикояларда ихчам-ихчам чизгилар орқали ҳаққоний характерлар яратилганини таъкидлар экан, қўйидаги фикрларни илгари суради: “Муҳими шундаки, ҳар бир ҳикояда ҳаёт ҳақиқатини тасвирлар экан, ўзининг актив позициясини яширмайди, тасвирланаётган воқеаларга муносабатини ё бирор поэтик образ орқали, ёхуд бевосита қаҳрамонлар тасвирида очиқдан-очиқ кўрсатади(1, 54)”. Олим ушбу қаҳрамонлар кейинчалик адибнинг “Кеча ва кундуз” романи яратилишида қўл келгани, маълум маънода тажриба мактабини ўтаганини романдаги Зеби қисматининг Шарофат тақдирига ўхшашлиги, ҳикоядаги айрим деталлар романда кенгайтирилиб тасвирланиши билан асослайди.

Мунаққид “Кеча ва кундуз” романи таҳлилида асосий эътиборни ёзувчининг характер яратиш маҳоратига қаратади. Романдаги етакчи қаҳрамонлар сифатида Зеби, Акбарали мингбоши ва Мирёқуб образлари таҳлил қилинади. Зеби характерига хос ҳаётсеварлик, самимийлик, маъсумалик ва беғуборлик асарнинг бошдан охиригача бирдек сақланиб қолгани, ёзувчи бу қаҳрамонини меҳр билан ардоқлаб тасвирлаши, ва энг муҳими, шу меҳрнинг китобхонга ҳам юқишини алоҳида белгилар сифатида кўрсатади.

Дархақиқат, ёзувчи Зеби характериға хос инсоний туйғуларни турли-туман ҳаётӣ лавҳалар, ташбеҳу деталлар, поэтик чизгилар орқали моҳирлик билан тасвирлай олган. Буни биз асар бошидаёқ Зеби қалбидаги баҳорий уйғонишнинг баҳор фаслиға монанд қилиб тасвирланишида ҳам, қалбида Ўлмасжонға нисбатан ғунчалаётган севги куртаклари-ю, баҳорий ғўзалликдан маст бўлиб жўшиб-жўшиб куйлашигача ва ниҳоят, орзулари чил-чил синиб отаси Раззоқ сўфи томонидан Акбарали мингбошиға уч хотин устиға тўртинчи хотин бўлиб узатилиши тасвирларида ҳам кўришимиз мумкин. Мунаққид Зебининг тақдирға тан бериб, Акбарали хонадони муҳитиға кўникиши, эрининг ўлимида айбланиб суд қилинишиға оид лавҳаларда ҳам ғоят жонли, ҳаётӣ тасвирланганини таҳлиллар билан асослайди. Ёзувчи Зебини қанчалик меҳр билан тасвирламасин, уни идеаллаштирмаган, белки ҳаётӣ қаҳрамон сифатида инсоний хислатларини улуғлаган, деб ҳисоблайди мунаққид. Асардаги Раззоқ сўфи, Акбарали мингбоши образлари ҳам шундай ҳаётӣ қаҳрамонлардир. Бу қаҳрамонлар қанчалик салбий хислатларға эға бўлмасин, барибир оддий инсоний туйғулар ҳам уларға бегона эмас. Чунончи, Раззоқ сўфи хотин-қизларға паст назар билан қарайди, хотини Қурбонбибини ўз исми билан атамай, “фитна” деб камситади. Гулдай ёш қизини ўзига номуносиб мингбошиға тўртинчи хотин қилиб бериб юборади. Демак, у бир қарашда ҳар томонлама ҳақоратға лойиқ одам. Бироқ, мунаққид фикрича, уни бир қанча асосларға кўра батамом айблаб бўлмайди. Бу ҳолни мунаққид қуйидагича изоҳлайди: “Романнинг сўнги қисмини эслайлик – қизининг аччиқ қисмати Раззоқ сўфини изтиробға солади, у шу пайтгача сиғиниб келгани Эшон бобонинг жонига қасд қилишгача бориб етади. Кучли драматизм билан суғорилган сўнги саҳифаларда кўрамизки, шу пайтгача бағри тош деб келганимиз сўфининг юрагида жиндай бўлса-да меҳр, шафқат бор экан, қизи учун қайғура билар экан. Фақат ундаги инсоний сифатларнинг уйғонмоғи учун катта фожиа содир бўлиши, қизи қотилликда айбланиб, Сибирға сургун қилинмоғи керак эди”(1, 57).

Мунаққид таҳлилда Акбарали мингбоши образига ҳам шу мезон билан ёндашади. Унинг тасвирида ҳам қора бўёқлар кўп ишлатилган бўлса-да, ёзувчи холис қолиб, Зебига муносабатида инсоний туйғулари ҳам юзага чиққанини шундай баҳога лойиқ, деб билади.

О.Шарафиддинов айниқса Мирёкуб образига катта эътибор қаратади. Унинг характериға хос ишбилармонлик, тадбиркорлик туфайли “эпақа” лақабиға сазовар бўлгани, асардаги Ноиб тўра таъбири билан айтганда, америкалик корчалонларға ўхшаши бир томон бўлса, бошқа жиҳатдан маънавий бузук, яқинлари Акбарали мингбоши, Ноиб тўра кабиларнинг хотини билан ҳам дон олишишдан қайтмайдиган ишратпарас шахсдир. Айни пайтда у оиласига, фарзандлари тақдириға бефарқ бўлмаган ота, шариат талабларига амал қиладиган художўй. Фоҳишахонада Марям билан танишиб, қалбиға севги ингандан сўнг барча нарсадан воз кечиб, у билан Қримға кетади, йўлда поездда жадид йигит билан танишиб суҳбатлашгандан кейин эса қалбида миллат, ватан тақдириға бефарқ бўлмаган инсон сифатида намоён бўлади.

Мунаққид Мирёкуб характериға хос бундай мураккабликларни Акбарали мингбоши, Ноиб тўра, Марям ва ниҳоят, жадид Шарафиддин Хўжаев билан бўлган мулоқатлар таҳлили орқали асослаб беради. Бу образни ёзувчи ғоявий ниятини очишда асосий фигура сифатида баҳолайди. Айни чоғда, ёзувчининг Мирёкуб билан боғлиқ барча ниятлари романда ниҳоясига етказилмагани, эҳтимол, буни асарнинг ёзилиши лозим бўлган иккинчи қисмида ёритишни мақсад қилган бўлиши мумкинлигиға эътиборни қаратади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, О.Шарафиддинов истиқлол арафаларидаёқ фаол мунаққид сифатида шўро даврида қатағон қурбонларидан бири бўлган Абдулҳамид Чўлпон ҳаёти ва ижодини комплекс ўрганиш ва кенг китобхонлар оммасига танитишни мақсад қилган ва буни амалға ошира олган олимдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шарафиддинов О. Чўлпон. – Т.: Чўлпон.1991.
2. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Т.: Ёзувчи,1994.
3. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: Шарк нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004.
4. Шарафиддинов О. Эл ардоқлаган адиб. Сўзбоши // Баҳор қайтмайди. – Т.:
Шарк нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.

**ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҲИКОЯЧИЛИГИГА ХОС
ИЗЛАНИШЛАР**

Марғуба МИРҚОСИМОВА,
*ТДПУ профессори,
педагогика фанлари доктори*

Кейинги йиллари яратилган қатор ҳикоялар марказидаги қаҳрамонлар ўзлигини англашга интилаётган замондошларимиз образидир. Улар инсонлик шаънини пок сақлашга, эзгуликка интилаётган одамлар сифатида намоён бўладилар. Айрим образлар эса ўз ҳаётини яшаб ўтган, умри охирида амалга оширган ишлари, имон-эътиқоди, яшаш фалсафаси, хатокамчиликларини тафтиш қилиб, виждон азобида қийналган ҳолда ҳукм-хулоса чиқараётган одамлар сифатида намоён бўладилар. Яна бошқа қаҳрамонлар китобхон кўз ўнгида “адашган одамлар” қиёфасида гавдаланадилар. Миллат кишиси руҳияти, ҳиссиётлари, кўнгил олами яхлит ҳолда, бор зиддиятлари билан бадиий тасвирланган ҳикоялар қаҳрамонлари ўзининг нотекис ҳаёт йўли, адашувлари, хатоликлари, руҳий азоблари билан китобхонни бефарқ қолдирмайди. Уларнинг бетакрор дунёси манзаралари реалистик тасвир қирраларини ташкил этади.

Бундай эстетик тамойилларнинг ўзбек насрида барқарорлашуви Ўткир Ҳошимов, Зоҳир Аълам, Эркин Аъзам, Омон Мухтор, Назар Эшонқул, Асад Дилмурод, Хуршид Дўстмуҳаммад, Улуғбек Ҳамдам, Саломат Вафо сингари ўнлаб ёзувчилар ижод намуналари мисолида юз берди. Хусусан, Ўткир Ҳошимовнинг истиқлол даври ижодида воқеликни янгича англаш, унинг моҳиятига чуқур кириб бориш, замондошларимиз образларининг янгича талқинига эътибор берилганлиги кўзга яққол ташланади. Айни дамда, инсоннинг қадрсизланиши, маънавий иллатларга муросасизлик, фожеий

қисматлар ортидаги ҳаёт ҳақиқатини тасвирлаш “Оқ булут, оппоқ булут” деб номланувчи ҳикоялар тўпламига хос етакчи хусусият дейиш мумкин. Тўпландаги ҳикоялар марказидаги қаҳрамонлар “янги одамлар” эмас, балки уларнинг бадиий тасвири, талқини янгича. Адиб ўз қаҳрамонлари руҳиятини тасвирлар экан, характерларнинг тадрижий ўсиш-ўзгаришлар жараёнини кечираётганлигига диққатимизни қаратади. “Мен” мулоҳазалари, нуқтаи назари, кўнгил олами унинг сурати ва сийратини намоён қилади. Бу ўринда ёзувчи алоҳида бадиий деталларга асосий вазифани юклайди: деталлар рамзий маъно ташийти, қаҳрамон ички оламини очиш “калити”га айланади. Ёмғир, хазонрезги куз, булутлар, совуқ, муз қотган ерлар, қоронғу хона тимсолида биз асар қаҳрамонларини қуршаб турган муҳитни тасаввур қиламиз. Улар руҳиятидаги изтироб, ғам, алам каби кечинмалар бадиий деталлар орқали таъсирчан ифода қилинади. Деталлар инсон характерини очувчи воситага айланади. Сўлғин куз манзаралари, юракни эзувчи тим қоронғулик, куюқ булутли, ёмғирли кун манзаралари, айникса, ёмғир бадиий детали адиб асарларида тасвир сержилолигини, кўпмаънолилик, кўпоҳанглиликни таъминлаган. Адибнинг “Оқ булут, оппоқ булут” ҳикояси ҳам ёмғир ёғиш манзараси билан бошланади:

“Самолёт ёмғирдан қорайиб ётган бетон йўлқадан шиддат билан югургилаб борди-да, бирдан муаллақ тўхтаб қолгандек бўлди. Ёмғир томчилари муттасил чизик тортиладиган иллюминатор ойнасидан ташқарига қарадим. Самолёт қиялаб учиш борар эди”(1, 37). Самолётнинг шиддат билан югургилаб учишга ҳозирланиши ҳикоя қаҳрамонининг ҳаётга, одамларга муносабатини, кўнглидаги шиддатни ифода қилади. Самолётнинг бирдан муаллақ қолгандай тўхташи эса биринчи муҳаббатидан айрилиш сабабларини хато талқин қилгани, жиззакилиги туфайли Дилафруз хатти-ҳаракатларини тўғри баҳолай олмаганини англатади. Тасвирдаги ёмғир детали эса ҳар икки севишган қалбларнинг шунча йиллардан кейин

тасодифан учрашиб қолиши натижасида кўнгилларида содир бўлган ҳолатни китобхонга ёркин, таъсирчан етказишга, ҳис қилдиришга хизмат қилган бўлса, “Узун кечалар” ҳикояси сўнгидаги ёмғир тасвири туйғулари, дунёқарашлари, кўнгил олами бошқа-бошқа икки ёшнинг ҳаёт йўллари айри тушганлигини рамзий ифодалайди. “Ҳамон ёмғир савалар, дарахтларнинг сарғайган япроқлари чироқлар нурида хира йилтирар эди. Аллақачонда хазон тутаётган бўлса керак, аччиқ ис димоқни куйдирарди”.

Ўткир Ҳошимов яратган қаҳрамонлар, мағрур, қатъиятли, мард, бир сўзли, танги одамлар. Улар дунёси эзгулик ва самимийликка йўғрилган, шу боис ҳаминиша меҳр-оқибатга, бағрикенгликка, фидойиликка интиладилар. Ёзувчи бундай қадриятларни қадрлашга ундайди. Шу фазилатларни улуғлаш орқали ёзувчи қаҳрамонлар маънавиятининг янги қирраларини очишга эришади.

Ў.Ҳошимов “Одам овози” ва “Ўзбеклар” ҳикояларида миллатга хос хусусиятларни алоҳида бадиий деталлар орқали ҳам тасвирлайди. Ҳар икки ҳикояда муаллиф жой тасвирини берар экан, ҳовли ўртасидаги гулзор атрофида экилган сада райхонларга диққатингизни қаратади.

“Одам овозида”да бу тасвир куйидагича чизилади: “Айвон зинасидан этакдаги хужрагача, ундан бурчакдаги ошхонагача чегараланган силлиқ йўлгага олма хазонлари тўкилибди. Гулзордаги райхонлар шалпайиб қолибди”. Бу ўринда ёзувчи райхонларнинг ўзбек оилалари томонидан севиб экиб – ўстириладиган экинлигини ҳисобга олиб, айниқса, кекса онахонлар бор хонадондан, албатта, райхон иси уфуриб туришини миллий одатлар сирасида таъкидламоқда. Айни дамда райхонларнинг шалпайиб қолганлиги қаҳрамоннинг яқинларисиз ёлғизликдаги ҳаётини ифода этмоқда.

“Ўзбеклар”да: “Машина сиғмайдиган тор йўлакдан ўтиб, кичкина шинам ҳовлига кирасиз. Ариқ тортиб экилган райхонлар белга уради. Ошрайхон, садарайхон, окрайхон,

корарайхон. Ҳовли этагида, эски бостирма олдида бир туп ўрик бор”. Муаллиф жой тасвирини беришда ҳам шу тахлит миллийликка эътиборини тортади.

Таниқли рус ёзувчиси В.Распутиннинг “Марияга пул керак” асаридаги бош қаҳрамонлардан бири Кузма табиати жуда содда, ювош қилиб тасвирланган. Асарда Василий Кузма ўлим тўшагида ётган онасининг олдида пул сўраб боради. Она “ўлимлигимга” деб йиққан пулини азбаройи ачинганидан Кузмага қарзга беради, аммо пулни, албатта, ўғли Василийга қайтаришини сўрайди.

“Ўзбеклар” ҳикоясида эса Отинойи пенсия пулидан бир неча йиллар давомида “ўлимлик” йиғади. Ҳаммага “бу пулни ўғли Искандар ташлаб кетган”лигини айтиб юради. Жон таслим қилгач, ёстиқ жилдидан топилган пулни заруратга ишлатиб, қолган қисмини ўғлига қайтариб беришганида у номусдан қарахт ҳолга тушади. Мана ўша манзара тасвири: “Искандар боши ғувиллаб бораётганини, ҳозир йиқилиб кетишини ҳис қилиб турарди. Келинойи “дутор чалиб турган” ҳинд чойини пешайвон тахтасига қўйди. Бурнини торта йиғлаганча қўйлагининг ёқасидан қўйнига қўл солиб, эски газетага ўроғлик алланима чиқарди:

– Олиб қўйинг, – деди қоғозни узатиб.

– Ўлимлигим деб, ёстиқларининг орасига тикиб қўйган эдилар. Сиз ташлаб кетган экансиз. Ювувчини ҳақини бердик. Қолганини санаб олинг.

Қачон, қачон шунча пул берди онасига?! Бу қандай жазо? Бу қандай бедодлик! Шу кунидан кўра онаси эмас, ўзи ўлгани яхши эмасмиди!!! Онаси бир сўмлаб йиққан пенсия пулини ҳам Искандар берган деган шу гапга ўзиям ишонган, бошқаларниям ишонтирган. Қани энди кўкрагини йиртсаю юрагини суғуриб олиб, ерга улоқтирса! Ич-ичидан отилиб келган бўғиқ йиғидан титраб пулни ташлаб юборди. Майда-йирик пуллар паришон пилдираб қавшандозга тушди”(76-74-бет).

Русларда кекса онахонларнинг ўлимлигини қарзга олиш оддийгина ҳодиса ёки қийин вазиятдан чиқишнинг бир ечими сифатида талқин қилиниши мумкиндир. Аммо ўзбекларда бу ишни қилиш иснод ҳисобланади. Ўткир Ҳошимовнинг Искандар руҳиятидаги драматизмни тасвирлашдан мақсади ҳам орият, нафсоният туйғуси борлигини чирмаб олган миллий характерни гавдалантиришдир.

Ўткир Ҳошимов яратган миллий характерлар хатти-ҳаракати, фикрлаш тарзи, руҳияти, туйғулари, ҳатто имо-ишорасигача миллийлиги билан ажралиб туради. “Оқ булут, оппоқ булут”даги Дилафрузнинг уялганда четга ёки ерга қараши; кўзларини яшириши, туйғуларини “сир” тутиши, истиҳолали, мулоҳазали хатти-ҳаракатлари – бари ўзбек аёлига хос.

“Узун кечалар” ҳикоясидаги Ҳилола аввалига суҳбатдошига тик қараб, ўз фикрини ҳеч қандай андишасиз айтиб юбораверадиган “замонавий” қизлар каби тасаввур уйғотса-да, аслида ҳаёли, номусли киз экани воқеалар ичида очиб берилади.

“Ана, ана, сиз сувда сузиб юрибсиз, – деди Марат сув юзида қалқиб турган ингичка ойни кўрсатиб. Ўша сизсиз-да!

Ҳилола юрагида илиқ туйғулар уйғониб, Маратга меҳр билан қараб қолди. Энди у боягидек ўйчан, вазмин эмас, гўдакдек содда бўлиб қолган эди”.

Ҳикояда редакциялардан бирида котиба бўлиб ишлайдиган киз билан ёзувчи ўртасидаги танишув ва уларнинг муносабатлари тасвирланади. Ҳилоланинг романтик орзулар гирдобидаги кўнгил олами, ижодкор йигит туйғуларига туйғудошлиги уларни бирлаштиради. Муҳаббат ришталари уларни боғлайди. Ҳикояда қаҳрамонлар руҳияти ёрқин очиб берилади. Ана шу хусусият адибнинг “Ҳасодиф” ҳикоясидаги Очил образи талқинида ҳам кўзга ташланади. Бу ҳикоядаги Очил ва Лола ўртасидаги муносабатлар оила, маиший турмуш муаммолари ичида тасвирланади.

Оддий қорхона ишчиси Очил аёлини ясантириб, рўзгорини эса тўлдириб-тошириб қўйишнинг иложини қилолмайди. Унинг озгина маоши эса Лолани қониқтирмайди. Шу зиддият оиладаги доимий жанжалларни келтириб чиқарарди. Ёзувчи ҳикоя қаҳрамонлари ҳаёти ва тақдирини қаламга олиш орқали инсон учун энг катта бойлик бу оила тинчлиги, соғлиқ-саломатлик эканлигини уқтиради.

Бугунги ҳикоячиликда изчил аналитик услуб билан лиро-романтик услуб уйғунлиги уларнинг қоришиқ (синкретик) шаклини юзага келтирди. Бир асарда турфа услуб элементлари мавжудлиги ўзбек адабиётида тамоман янги ҳодиса эмас. Биз таъкидлаётган ҳодиса истиқлол даври насрида, хусусан, ҳикоячиликда ҳам турфа ижодий изланишларга кенг йўл очилганлигидан далолат беради. Айни дамда, ҳикоялар, қиссалар, романларнинг мазмун йўналиши образлар тузилиши, композицияси, бадиияти, шаклий-услубий кўринишлари ранг-баранглашиб бораётганлигидан далолат беради. Реализмнинг ҳаққонийлик, ҳаётийлик, таъсирчанлик, юксак бадиийлик каби мезонлари бугунги даврнинг янги ижтимоий-тарихий шароит эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилганлиги; бадий ижоднинг мавзулари ва тасвир объекти доираси кенгайганлиги; адиблар маҳорати юксалиб бораётганлигида; хилма-хил услубларга хос хусусиятлар ўзаро синтезлашиши анъанавий ва янги (модернистик) услуб синтезлашуви ҳодисаси рўй берганлиги яққол кўзга ташланмоқда. Ижодий характердаги бу эврилишлар янгиланаётган тафаккур моҳиятида реализмнинг ўрни мустақамланганлигини аён этади.

Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикояларида анъанавий композиция устунлик қилса-да, хронологик тартиб доим ҳам изчил сақланмайди. Аммо асар композициясида қисмлар, унсурлар ҳамда образлар муайян алоқадорликда, изчилликда жойлаштирилганлигини кузатамиз. Бу ҳол ёзувчининг асар композициясини яратишда ўзига хос, “янгича” йўл тутганлигини билдиради. Ёзувчининг мозий мавзусидаги “Оқ

либос”, “Қазо бўлган намоз”, “Тўхтабойнинг бойликлари” ҳикояларида ана шундай хусусиятлар кўзга ташланади.

“Оқ либос”да Тошкентдаги 1810 йил воқеалари тасвирланади. Ёзувчи “Нима демоқчи эканини” китобхондан сир тутати. Хон ўғил бетоб она ҳузурига уни кўрмоқ ва ҳолаҳвол сўрамоқ ниятида ташриф буюради.

Она эрта билан уни йўқлаган эди:

“– Хон ўғлим... – онанинг товуши жуда заиф эшитилди. Вужуди кулоққа айланиб, Юнусхўжа онаси сари энгашди, чўчиб тушди. –Келдингизми?

– Она, тузуксиз, мен шу ерданман...

– Юрт тинчми?

– Тинч, она, улус сизга саломатлик тиламоқда, она.

– Мен розиман... Хон ўғлим... Юртни сизга топширдим...

Мени ризо қилай десангиз, юртга тинчлик бер... Кентнинг бошини қовуштирдинг... Бунинг сабаби етти пуштингга етади.. У ёқда отангиз... Биз тинч ётамиз, хон ўғлим.

– Юрт фаровон, она, улус осойишта яшаётир.

– Кўнглим алағда, ўғлим... Отанг ёнига етган жойимдан кайтдим... Негадир дилим ғаш... Оқил ўғиллар онани, улусни безовта қилмайдилар, болам... Ишончим сиздан, хон ўғлим, ишончим...”

Ҳикоя она ва ўғил видолашуви тасвири билан бошланади. Она ўғлига охирги васиятини сўзляпти, унга ишонишини айтади. Дарҳақиқат, Юнусхўжага бўлган она ишончининг ортида унинг даҳалар ўртасидаги низоларга, маҳаллалар тўқнашувига чек қўйилгач, даҳалар аҳолиси бирлашгач, Кентнинг доврўғи олис Сибирдан Чин ўлкаларигача, у ёғи Оврўпа тарафларига етганлиги каби жиддий ҳодисалар туради. Савдосотиқ ривожланиб, Кент аҳолиси фаровон, тинч ҳаёт кечиради. Аммо Ражаббек тўра билан Султонхўжани ҳокимлик шон-шуҳрати эмас, ўзга юртларни босиб олиб, бойлик тўплаш муддаоси тинчини ўғирлагани боис Юнусхўжани “темирни кизигида босишга” ундайдилар. Хонликка қарши қўшин билан

жанг қилишга кўндирадилар. Бунинг устига ўгли Султонхўжа ҳам улар тарафига ўтиб олади. Юнусхўжа кенгашда унинг ҳамиятига атай тегиб гапирган бир сўзи туфайли тўғриси ва садоқатли Бобохон тўранинг иштирокисиз ҳам, маслаҳатисиз ҳам иш юрита олишини кўрсатиб қўйиш мақсадида кенгашга яқун ясайди:

– Қўшинлар жанговар ҳолатга келтирилсин! Уч кеча-кундузда қўшин жангга ҳозирланиб, юриш бошлансин”. Аммо бу қарорнинг нақадар аҳмоқона эканини барча аниқ ҳис қилиб, билиб турар эди. Фақатгина Кент ҳокимининг пири Тархонгина ҳақиқатни очиқ сўзлайди:

“– Кўнглингиз хон тахтини тусаб қопти-да?!”

– Юрт тинч – оналар тинч, юрт пароканда бўлса, оналар гўрида тик туради, тўрам... Мухораба бошланса, ота-оналар руҳи безовта бўлади. Паймонаси тўлган банда ўлим тўшагида азоб чеккандан кўра омонатини топширгани минг чандон маъқул. Ўлимга тик боқиш-донишмандлик, эл-юртидан кўнгил тўқ кетиш эса саодатдир...”

Қураматепа вилоятини тезликда, осонгина ишғол қилган Кент ҳокими хон ўрдасини қўлга олишга киришади. Афсус, янги зафарлар сари шайланаётган қўшинни тонгда даҳшатли тошқин босади. Бу қуюн уларни қириб ташлайди. Юнусхўжа ҳушига келганда унинг олдида пири Тархондан бўлак бирорта зот йўқ. Юнусхўжа она ишончига панд берди. Чуқур ўйлаб, ақл тарозисида ўлчаб кўрилмаган қарор туфайли у юзлаб, минглаб одамлар хунига сабабчи бўлди. Тарих ҳақиқати бугунги замонлар учун ҳам сабоқ бўлиши тайин. Ҳикояни ўқиб тугатган китобхон кўз ўнгида узоқ муддат оқ либосдаги хомуш ва паришон Омила она қиёфаси муҳрланиб қолади. Она сўзини қайтарган, унинг ишончини оқламаган, охирги васиятига амал қилмаган ўғил қисмати эса ўйга толдиради. Оналар руҳи тинч бўлиши учун бугуннинг кадрига етиб яшайлик, тинчликни, эл фаровонлигини сақлаш учун тинмай курашмоқ – ҳар биримизнинг фарзандлик бурчимиздир. Шу бурч масъулияти

билан яшасак, мақсадларимиз пок, тилакларимиз оқ, йўлимиз нурафшон бўлиши аниқ.

Инсон ички оламини бор зиддиятлари билан ёритиш тамоийили кучайган ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида қаҳрамоннинг нима ҳақида ўйлаётгани, хоҳиш-истаклари, ҳис-туйғулари, қалб тугёнларини ифодалашда янгича тасвирий усул ва воситаларга эҳтиёж пайдо бўлдики, бунини Хуршид Дўстмуҳаммад ва унга авлоддош ёзувчилар яратаётган ҳикоялар орқали кузатиш мумкин. Бугунги ҳикоялар композициясидан қаҳрамон ҳаёллари, хотиралари, тушлари тасвири кенг ўрин олмоқда. Кўплаб ҳикояларда ортиқча тафсилотлар учрамаслиги, уларнинг узундан-узоқ изоҳлари, жимжимадорлик ва баландпарвозликдан холилиги, жумлаларнинг ихчам, аниқ, равон тузилгани, содда баён орқали теран маъно, пурҳикмат фикрлар ифодаланиши; “мен”нинг қарашлари, мулоҳаза-муҳокамалари баёни аввалги ҳикояларидан фарқ қилади.

Хуршид Дўстмуҳаммад кундалик воқеа-ҳодисалар, ҳолатлар замирида яширин бўлган гоҳ ўйчан, ғамгин, баъзан эса тизгинсиз инсоний дардни топа билади ва уни ўқувчига таъсирчан йўсинда етказди. Масалан, “Оқ либос” ҳикояси мунгли, маънос руҳ уйғотувчи ҳикоя бўлса, “Оқимга қарши оққан гул”, “Жозибани” ҳикоялари эса бошдан-оёқ драматизмга йўғрилган. Унинг мавзуси, ҳаётини материал ва тасвир драматик шиддаткор оҳангни талаб этган. Ҳикоя тили, баён усули ниҳоятда таъсирли; дардчан қўшиқ оҳангини эслатади, китобхонни лоқайд қолдирмай бошидан охиригача қаҳрамон изтиробларига шерик қилади.

Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикояларида композиция, бадиий деталлар, жой тасвири, қаҳрамон портрети, сюжет алоҳида аҳамиятга эгаллигини “Беозор қушнинг қарғиши”, “Кўз қорачиғидаги уй”, “Ўн биринчи эшик” ҳикоялари орқали кузатамиз. Бу асарлар туйғулар ифодасининг табиийлиги билан ҳам таъсирли.

Қадрия образи ҳикоянинг бошидан охиригача ўта самимийлиги билан китобхонга ёқади. Қадрияга хос оқлик бутун жисмидан, ҳусни-тароватидан сезилиб туради. Унинг кўнгли, дили оқликка йўғрилган ёруғ нур каби эканини ҳис этамиз. Ёзувчи ана шу оқлик, илоҳий нур моҳиятига чуқурроқ кириб бориш мақсадида Қадрияни сўзлатади. Бу қадар бокиралик, покизалик замирида инсонийлик, самимият, илоҳий эътиқод яшашини унинг ҳикояларидан англаб оламиз. Раҳм-шафқатга тўла бокира туйғулар “ёш боланинг кўз ёшидай тиниқ” меҳр-муҳаббатга пайванд эканини болалик хотиралари, айниқса, онаси қиёфасида ҳис қиламиз.

Айвончага ин қурган қалдирғочлар уясини кўчириб ташлаган ота қиёфаси, бундан изиллаб йиғлаган муштипар она ҳолати, у эътиқод кўйган меҳр-шафқатнинг итқитилиши ҳаяжонли ва ўта таъсирчан манзараланади. “Онам дадамга кулоқ солмадилар. Ёлвордилар: – Жо-он дадаси, умрингиздан барака топинг, тегманг...

– Ўт-т, деяпман!

Онам алам аралаш йиғламсираб яна ёлвордилар:

– Мана урақолинг, адаси, розиман, ўлдилинг. Фақат қалдирғочни инига тегманг! Касофат уради, барака топ...

– Э, ирим-сириминг билан кўшмазор бўл-а...

– Ҳа, ҳа, “бўлар иш бўлди”, – дедилар дадам заҳарханда товушда, кейин қўлларидаги таёкни дарахт остига тарақлатиб улоқтирдилар. Кўчириб ташладим...

Дадамнинг гапини онам дабдурустан тушуниб етдилар, бирдан ҳушёр тортдилару лаҳза сайин англай бошладилар: онамнинг юзлари қийшайиб кетди...” Онанинг иккига бўлиниб ерда ётган қалдирғочларнинг уясини кафтида тутиб, ҳайкалдай қотиши, қалдирғочларнинг уввос солиб янада шиддат билан чир айланиши, шифтга, деворга ўзини уриши яксон қилинган меҳр-муҳаббат, шафқат туфайли инсонлардан меҳр, имон-эътиқод кўтарилганлиги, одамзот қалбидан қаҳр-ғазаб, шафқатсизлик жой олганлиги туфайли эди. Қайси хонадонда меҳр-муҳаббат, кадр-

қиммат, эътиқод мустақкам бўлса, қалдирғочлар шу ерни макон тутарди”, дегувчи қариялар ўғитининг маъноси ҳам шундан. Фозилбекнинг: “Қалдирғочлар бизнинг ҳовлига ҳеч қачон келмаган, уя ҳам қурмаган”, деган ўқинчли армонининг маъносига китобхон тушинади. Зотан, қалдирғочлар тимсолидаги оқлик, ёруғликни, қувонч, меҳр-мурувватни асраш орқали ўзлигимизни сақлаб қоламиз. Эзгу инсоний туйғулар эса инсониятни қаҳр-ғазаб туфайли туғилувчи ёвузликдан асрайди, жаҳолатдан қутқаради. Қалдирғочлар кўним топган жой меҳр-муҳаббат, шафқат, эзгулик қарор топган макон эканлигини яна бир қарра ҳис қиламиз.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кун ўзбек ҳикоячилиги марказида замондошларимиз образи турадимиз ёки тарихий давр манзараси тасвири қаламга олинганми, руҳий таҳлилнинг теранлиги; воқеаларнинг муаллиф тилидан эмас, кўпроқ “мен” тилидан ҳикоя қилиниши кузатилади, “мен” гоҳ ўз ҳаёти ва амалга оширган ишларини, тақдир йўлини сарҳисоб этиб, тафтиш қилади, гоҳ ўз-ўзига энг одил ҳақиқатни сўзлаб, ҳакамлик қилади, ҳукм чиқаради. Воқеалар бирда унинг хаёллари тарзида чизилади, баъзан “онг ости”, “онг устки қатламлари”да содир бўлган фикрлар тўқнашуви, туйғулар зиддияти “кўнгил ойнасидан”, виждон “тарозиси”дан ўтказилади. Қаҳрамон қисмати бор драматизми билан гавдалантирилади. Қаҳрамонлараро тўқнашувлар ўрнини бугунги ҳикоячиликда “мен” оламидаги зиддиятлар, руҳий изтироблар тасвири эгаллаганлиги алоҳида тамойилга айланди. Ҳатто анъанавий ҳикоячиликка хос диалогларнинг учрамаслиги, энг чигал ҳодисалар ҳам “саҳна ортида” юз бериши; деталлар, лавҳалар, рамзлар, ишораларга алоҳида бадий вазифалар юклатилганлиги ҳам бугунги ҳикоячиликка хос янгиша шаклий-услубий хосликдир. Ўзлигини, ўз кўнгил оламини англашга, тозартишга интилаётган қаҳрамонлар қиёфасини яратишга интилиш кучайганлигининг ҳикоячиликка хос самарали услубий изланишлар сифатида баҳолаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Хошимов Ў. Оқ булут, оппоқ булут. – Т.: Давр-пресс, 2010.

ЖАДИД АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ПОРТРЕТ-МАҚОЛА

Шоира АҲМЕДОВА,

БухДУ профессори,

филология фанлари доктори

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида «20-йиллар адабий жараёнида портрет характеридаги маълум бир ижодкорнинг шахси, яшаган даври, асарлари билан таништирувчи мақолалар» (1, 25) кўп учрайди. Ҳақиқатан ҳам, портрет мақолалар яратилиши ва тез тараққий этиши давр талаби эди: ҳаёти ва ижоди кам ўрганилган ёзувчи ва шоирлар, улар ҳақидаги маълумотларнинг тарқоқ ҳолда мавжудлиги жадид адабиётшунослиги учун портрет-мақолалар ёзиш заруриятини келтириб чиқарди. Шу боис бундай портрет-мақолалар Абдурауф Фитрат, Чўлпон, Вадуд Маҳмуд каби адиб ва мунаққидлар ижодида кўп учраши табиий эди. Чунки улар адабиёт тарихида ҳаёти кам ўрганилган адиблар ижодини тадқиқ этишга эътибор бера бошладилар. Шу тарзда ўзбек танқидчилигида портрет-мақолалар, кейинчалик улар асосида ёки алоҳида тарзда адабий портретлар яратиш анъанавий тус ола борди.

«Адабий портрет ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги очерк», деб ёзади рус олими Б.Егоров(2, 123). Портрет-мақолада ҳам ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилади, бироқ улар ҳажман ва материални кенг қамраб олиши жиҳатидан бири-бирдан фарқ қилади. Портрет-мақолада маълум бир ёзувчининг ҳаёти ва ижоди, яшаган даври, асарлари ҳақида умумлаштирувчи маълумотлар берилади, ижодкорнинг ҳаёти ва ижоди тор қамровда ўрганилади. Баъзи ҳолларда адабий портрет яратишга замин ҳозирланади. Адабий портретда эса унга объект бўлган ёзувчи ёки шоирнинг таржимаи ҳоли, маънавий, шахсий, ижодий қиёфаси бир

бутун ҳолда кенг ва батафсил монографик йўсинда тадқиқ этилади.

Портрет-мақола асосан икки хил йўл билан яратилади:

1. Портрет-мақолада қисқа ҳолда бўлса-да, ёзувчи ижоди ва ҳаёти ҳақида ҳар томонлама маълумот берилади. Бунга Фитрат, В.Маҳмуд, Ойбек каби ижодкорларнинг портрет-мақоалари ёрқин мисол бўла олади.

2. Ижодкор портретига оид чизгилар яратилиб, кейинчалик тўлиқ адабий портрет яратишга замин ҳозирланади. Бундай ижодий изланиш кейинги даврларда қарор топиб, такомиллашаётир.

Ўтган асрнинг 20-йилларида яратилган мукамал портрет-мақоалар кўпроқ ижодкорлар (Фитрат, Чўлпон) ва ҳассос мунаққидлар (В. Маҳмуд) томонидан ёзилганки, уларда илмийлик билан бир қаторда эҳтирос ва жозиба кучи ўзаро синтезлашганини кўриш мумкин. Иккинчидан, портрет-мақолага манба бўлган ижодкорлар ҳақидаги маълумотларни яхлит ҳолда беришга интилиш кучли. Учинчидан, асосий мақсад:

а) тилга олинаётган ижодкорнинг таржимаи ҳолини ойдинлаштириш;

б) у яшаган муҳитни ўрганиш ва унинг шоир ижодига таъсирини кўрсатиш;

в) ёзувчи ёки шоир ижодини тадқиқ этиб, асарларини таҳлил этиш орқали ўзига хос қирраларини кўрсатиш;

г) уларнинг адабий жараёндаги ўрнини аниқлаш каби масалаларга эътибор берилган. Жумладан, Вадуд Маҳмуднинг «Турк шоири Ажзий», «Алишер Навоий», «Фузулий Бағдодий» каби мақоалари шундай хусусиятлари билан эътиборни тортади.

«Турк шоири Ажзий» портрет-мақоласи Ажзий ижоди ҳақида умумлаштирувчи маълумот бериш хусусиятига эгаллиги билан қимматли, чунки ўша даврда бу шоир ижоди ҳақидаги маълумотлар камлиги портрет-мақоланинг маълум эҳтиёж асосида яратилишига сабаб бўлган. Буни муаллифнинг ўзи мақоланинг кириш қисмида махсус таъкидлаб ўтади (3).

Портрет-мақола ўзига хос тузилишга эга: у аниқ мақсад

қўйилган сарлавҳали кичик қисмларга бўлинган. Унда шоир яшаган давр, таржимаи ҳоли ҳақида фикр юритилади, асарларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил этилади. Мунаққид мақолани шоирона бир кайфият билан, эҳтиросли қилиб ёзганки, ундаги образлилик, жозибадорлик, шоирнинг ошиқлиги, маъшукнинг халқ, миллат эканлиги ҳақидаги қайноқ сатрлар ўқувчи диққатини ўзига тортмай қўймайди. Вадуд Маҳмуд Ажзийнинг ижодкор сифатида шаклланишига ҳисса қўшган омиллар ҳақида, шеърятда анъана масаласи хусусида ҳам фикр юритади. Танқидчи услубидаги етакчи хусусият шуки, у шоир қалбининг ҳароратини, Ватан ишқи деб уришини ишонarli асослай олган.

Вадуд Маҳмуднинг Алишер Навоийга бағишланган портрет-мақоласи ҳам бир неча бўлимлардан ташкил топган. Дастлабки бўлимларда «Навоийнинг муҳити ва асрининг буюкликлари» ҳақида фикр юритилади. Кейинги қисмларда Навоийнинг мутасаввуфлигини асарлари таҳлили жараёнида очиб беради, шоирнинг форс-тожик тилига муносабатига тўхталади. Шоир ижодига назар ташлар экан, мунаққид унинг муҳити ва дунёқарашида устуворлик қилувчи фалсафий мезонларга асосланган ҳолда ўша давр ўқувчисига мухтасар маълумот бера олган. Ушбу портрет – мақола Навоий ҳақидаги йирик адабий портретлар, монографик тадқиқотларга манба бўла олганлиги жиҳатидан диққатга сазовор.

Мунаққиднинг буюк озар шоири Фузулий ҳақидаги портрет-мақоласида ҳам шу йўналишнинг таъсири аниқ сезилади. Бу мақола ҳам ўша даврда ўзбек ўқувчисини Фузулий ҳаёти ва ижоди билан таништирувчи дастлабки манбалардан бири сифатида қимматлидир.

Тилга олиб ўтганимиз уч портрет-мақоланинг адабий портретдан фарқ қилувчи асосий хусусияти яна шунда кўринадики, уларда ёзувчи ёки шоирларнинг ижодига кўпроқ диққат қаратилади, шахси, руҳий-маънавий дунёси кенг очиб берилмайди. Адабий портретларда эса бу жиҳатларга алоҳида эътибор

берилади.

Портрет-мақолалар Фитрат ижодида ҳам анчагина. «Ўзбек шоири Турди», «Муҳаммад Солиҳ» каби мақолалар портрет йўсинида ёзилган бўлса, «Аҳмад Яссавий», «Форс шоири Умар Хайём», «Машраб» каби тадқиқотлар адабий портрет ва танқидий-биографик очерк жанрига мансубдир.

«Ўзбек шоири Турди» мақоласи А.Мажидийнинг шоир ҳақидаги мақоласини («Маориф ва ўқитғувчи» журнали (1925)да чоп этилган) тўлдириш мақсадида ёзилган. Шу боис ўзидан олдинги мақола моҳиятини Фитрат «уч модда»да кўриб чиқади. Портрет-мақола шу хусусдаги изоҳлар билан бошланади. Фитрат Турдининг «эли, юрти, кимлиги» ҳақидаги маълумотларни шоирнинг ўз асарларидан топишга ҳаракат қилади. «Унинг шеърлари орасида таржимаи ҳоли учун ярарлиқ моддаларни» беш қисмга бўлиб тадқиқ этади ва шоирнинг таржимаи ҳолини тиклайди. Портрет сўзи чизиқлар, уларнинг ўзаро уланиб кетишидан келиб чиққанлигини назарда тутадиган бўлсак, мунаққид шоир ижодининг беш қиррадан иборат чизгиларини беради ва шу асосда у ҳақда яхлит тасаввур уйғота олувчи мақола яратади.

Фитрат шоир асарларидаги маълумотларни аниқ тарихий далиллар билан муқояса қилган ҳолда ўзига хос илмийлик ва аниқлик йўлидан бориб мушоҳада юритади. Мақоланинг охирида «Турдининг шоирлиги» ҳақида ўз мулоҳазаларини илгари суради: «Турди бошқа шоирлар каби «май, ишк, савдо» йўлларида оз шеър ёзган. Унинг шеърлари ўзининг Субҳонқулихон саройидаги рақиблари билан бўлган курашни акс эттирган»(4, 146).

Муҳаммад Солиҳ ҳаёти ва ижодига бағишланган портрет-мақола Фитратгача ўзбек адабиётшунослигида бу хусусда махсус мақола ёки тадқиқот амалга оширилмаганлигини кўрсатади. Шунинг ўзиёқ бу портрет-мақоланинг аҳамияти ва кадри юқори эканлигини намоён этади. Муаллиф келтирилган маълумотларни бир неча тарихий манбаларга қиёслаган ҳолда фикр юритадики, бу унинг кенг мушоҳадали, синчков тадқиқотчи бўлганлигидан

далолат беради.

Портрет – мақола ўзига хос тузилишга эга бўлиб, икки қисмдан иборат. Мунаққид биринчи қисмда шоирнинг таржимаи ҳолини манбаларга таяниб тиклайди. Муҳаммад Солиҳнинг шоирлигига баҳо берилган иккинчи қисмда Фитрат Алишер Навоий ва Бобурнинг шоир ҳақидаги маълумотларига асосланиб, «унинг кучли бир шоир бўлганини қабул қиламиз» дейди, «Шайбонийнома» достони таҳлиliga кенг тўхталади. «Бу китобнинг энг яхшилиғи унинг содда бир тил билан ёзилган»лигини таъкидлар экан, асарнинг камчиликларини ҳам холис кўрсатади. «Бироқ китобда биз талаб қилган даражада санъат унсурлари йўқ»лигини айтар экан, бу ҳақдаги Бобурнинг фикрларига тўла қўшилишини изҳор этади. У достоннинг муваффақиятсизлиги сабабларини излаб, уларни икки қисмдан иборат ҳолда кўрсатади. Достон вазнининг мос тушмаганлигини Навоийнинг «Искандарнома»си билан қиёслаб исбот этади.

Портрет-мақолада Муҳаммад Солиҳ асарининг XVI асрдан кейинги адабий тилни соддалаштиришдаги хизматларини тўғри баҳоланган. Фитратнинг бу мақоласи икки жиҳатдан кадрли: биринчидан, Муҳаммад Солиҳ ҳаёти ва ижоди ҳақида кам тасаввурга эга ўқувчилар оммасига мухтасар маълумот беради. Иккинчидан, Фитратнинг танқидчи ва адабиётшунос сифатидаги қиёфасини очишга хизмат қилади: холислик, илмий ва образли фикр юритишнинг омухталиги, ҳар бир адабий ҳодисага ўз муносабатини вазминлик билан ифодалаш усули бугун ҳам илм йўлида машаққат чекаётган ёшлар учун намуна бўла олади.

Умуман олганда, жадид адабиётшунослигида адабий танқид жанрлари муаммосини тадқиқ этиш, бу борадаги адабий танқидий қарашларни кенг ўрганиш орқали баркамол авлод қалбида буюк аждодларимиз ва уларнинг меросига нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини уйғотиш ва тарбиялаш мустақиллик даври адабиёти ва алабиётшунослигининг муҳим вазифаларидан бўлиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов Б. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. – Т., 2000.
2. Егоров Б. О мастерстве литературной критике. – Л., 1980.
3. Вадуд Маҳмуд. Турк шоири Ажзий. // ЎзАС, 1989, 10 ноябрь, 46-сон.
4. Фитрат А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-жилд. – Т., Маънавият. 2000.

ЙЎЛДОШ ЭШБЕК ШЕЪРИЯТИ

Шомирза ТУРДИМОВ,

*ЎзРФА Тил ва адабиёт институти
катта илмий ходими,
филология фанлари доктори*

Ўзбек шеърятига 70–80-йилларда кириб келган авлод вакиллари орасида Йўлдош Эшбекнинг алоҳида ўрни бор. Ўтган давр мобайнида шоирнинг “Соғиниб яшайман” (1981), “Юксак дарахтлар”(1983), “Мовий турналар”(1984), “Яхшиликка қарайман” (1987), “Дарахтлар эртаги” (1988), “Ҳаёт чечаги”(1989), “Мангу масофа” (1991) тўпламлари чоп этилди.

Одатда адабиёт аталувчи улкан даргоҳга ўз овози билан кириб келган ҳар бир ижодкорни элга танитувчи “ташриф асари” бўлади.

Кел-эй, дўстим, Октовда ҳам қизгалдоқлар очилди,

Ўққиларда лолаларнинг ҳилтираши бир гўзал.

Туйгуларим адирларга алвон бўлиб сочилди,

Мангу уйғоқ чашмалари куйламоқда шўх газал –

деб бошланувчи шеърни Йўлдош Эшбекнинг “ташриф асари” сифатида кўрсатиш мумкин. Ўз вақтида шеър ихлосмандлари орасида шуҳрат топиб, бот-бот давраларда ёддан ўқилган бу шеър шоирнинг шеърят майдонига мухлисларнинг сеvimли шоири сифатида кириб келганлигига гувоҳ бўлади.

Ўтган асрнинг 70–80-йилларида турли образ, рамз ва тимсолларга яшириб айтилган долзарб фикрлар бугунги кунда ҳамманинг тилида. Бу хил шеърий мушоҳададан Йўлдош Эшбек шеърияти ҳам бегона эмас. Шулар ҳақида ўйлаганда беихтиёр ёдга шоирнинг:

*Биз бахтиёр бўлгаймиз кўп,
Бизни зафар қучажаск.
Тепамизда чарх уришиб
Қалдирғочлар учажаск*

мисралари тушиб, чинакам шоирлик илҳомининг меваси бўлмиш бу шеърдаги ўзига хос башорат амалга ошганлигидан қувонамиз. Аслида шеърий илҳом қувватининг баланд пардаларида куйланган бу хил намуналар нафақат Йўлдош Эшбек ижоди, балки 70–80-йиллар шеъриятининг улкан ютуғи ҳисобланади. Эндиликда юксак шеъриятнинг ибрат намунаси сифатида кўрсатиш мумкин бўлган бу хил мисолларни шоир ижодидан кўплаб топамиз.

Адабиётшунос Акиф Азалп шеърият ҳақида фикр юритиб: “Ҳар қандай шеър битта зарб ва битта фавқулудда образ асосига қурилади. Қолган барча унсур, истиора, образлар мазкур ўзак зарб образга таяниб туради”, деб ёзади. Йўлдош Эшбекнинг биз юқорида келтирган шеърий мисралари шоир ижодининг дастлабки босқичида ёзилган бўлишига қарамай, ана шундай юксак талабга тўлиқ жавоб беради.

Назаримизда, Йўлдош Эшбекдаги шоирлик истеъдоди илҳомий, шеърий шажарасининг “Жуманбулбул нафаси бор чўққиларга...” туташ эканлигидан ўзгача руҳ касб этган. Чунки Йўлдош Эшбек халқимизнинг буюк бахшилари Жуманбулбул, Тилла кампир, Жассоқ, Эргаш шоир, Раҳматулла Юсуф ўғли, Эгамберди бахши яшаб ижод қилган юртга мансуб, у ана шу бахши шоирлар нафаси кезган, кезаётган кўҳна адабий муҳитда туғилди, ўсиб улғайди, темирқанот бўлиб парвоз этди. Биргина мисол. Йўлдош шоир бир суҳбатда ўтмишдаги қишлоқдошларининг ҳозиржавоб, чечан бўлганликлари ҳақида гапириб, эналаридан бирининг эри фожиали ҳалок бўлганида бадиҳа билан:

*Осмонда учган буркутти, ...
Буркут қўйларни ҳуркутти.
Аттангга лаънат Ойтомғали,
Менинг эримни ўлтирти –*

деб анча кўшиқ қилганларини завқ билан сўзлаган эди.

Кўпчилик адабиётшунослар ҳам Йўлдош Эшбек ижоди ва халқ оғзаки ижоди ўртасида ички бир уйғунлик борлигини кузатишган. Шоирнинг поэтик тафаккур тарзида, шеърий оҳангларида, образлар олам, рамзу тимсолларида халқ шеъриятининг нафаси аниқ сезилиб туради:

*Қўш ҳайда-ю, қўш ҳайда,
Ҳайдамасанг нон қайда,
Иродангни қаттиқ қил,
Лекин ерни бўш ҳайда.*

*Кимга ҳам етар эди,
Илтижо, унларимиз.
Шу қўшиққа суяниб,
Ўтмоқда кунларимиз.*

*... Бечоралар уззукун
Қўш ҳайдаб, уруг экар,
Кўзларига юлдуз, тун
Офтоблар ботиб кетар...*

Шоир халқ шеъриятига тақлид қилмайди, ундан кўр-кўрона шакл кўчирмайди. Биз унинг шеъриятида фольклорнинг ўзига хос синтез ҳолатига гувоҳ бўламиз, уларда фольклорий оҳанг, мотив ва образлар янгича жило олиб, ўзгача мазмун касб этади.

*Донги чиқмас бир якка от – ёлғизлик,
Ўз жуфтидан жудо қанот – ёлғизлик,
Айтиб бўлмас унсиз фарёд – ёлғизлик,
Ёлғизланма, яхшиларни дўст тут, болам.*

Бу мисраларни ўқир эканмиз, беихтиёр машҳур “Равшан” дostonида Ҳасанхоннинг ўғли Равшанга қилган насиҳатлари хаёлимиздан кечади:

*Қўлингдан келгунча чиқар яхши от,
Яхшилик қил болам, ёмонликни от.
Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши от.*

Ҳар икки тўртлик қиёс этилса, Йўлдош Эшбекнинг халқ поэзиясидан қанчалик маҳорат билан фойдаланганлигини, илҳомланганлигини кўрамиз.

Йўлдош Эшбек шеърларининг кадр-қиммати, ўқувчи қалбига яқинлиги, унинг дил торларини чертиб, кўнгил изҳорига айлана олиши ҳам ёлғонлардан холилигида, рост шеър эканлигида.

Шоирнинг “Ватан” деб номланган ихчамгина шеърига диққат қаратайлик:

*Ҳар учган қушингга,
Қўлимни тутаман,
Кўнглимни тутаман,
Мовий тушингга.
Сендан ёзгирмайман
Ёлғизим, Ватан!*

Ватанга атаб ёзилган қанчадан-қанча шеърларни кўрганмиз. Бу шеърнинг бизга хуш келган жиҳати ҳажман қисқалиги эмас, аксинча, туйғунинг содда образларда ўта самимий тасвир топганлигида, биргина “Ҳар учган қушингга қўлимни тутаман” дейишнинг ўзида қанча меҳр, муҳаббат жой олганида.

Йўлдош Эшбек дилидаги рост гапларни, айтмаса бўлмайдиган кўнгил изҳорларини қоғозга туширади. Мана шундай шеърлардан бири:

*Қор тагида бойчечаклар тўйди жондан,
Ер энтикди, секин-секин эриди қор.
Баҳоримсан, заминимга ҳаяжонсан,
Лекин бунча эрта келдинг бу йил, баҳор?!*

*Турфа рангга ўраб келдинг сен борлиқни,
Ранглар рангсиз бу оламга зебу завол.
Куявердим, шиддатларим кўп толиқди,
Эй, бунча ҳам эрта келдинг, бу йил баҳор.*

Бу парча Йўлдош Эшбек ижоди учун характерли рамзий-тимсолий мушоҳодага яққол мисолдир. Бу хил рамзий-тимсолий шеърларда қатма-қат мазмун мавжуд. Аввало, сўзма-сўз мазмун, сўнгра ботиний рамзий маънолар; бири иккинчисидан келиб чиқувчи ҳар бир мазмунда ҳам мантиқийлик бузилмайди. Фарқи ботиний маъно чегараларининг кенглиги ўқувчи тахайюли ва мушоҳадасига боғланади ҳолос. Аксарият ҳолатда ботиний мазмун ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги ўй-кечинмаларни ифодалайди. Бу хусусият нафақат Йўлдош Эшбек, балки 70–80-йиллар шеърятининг пешқадам вакиллари Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Хуршид Даврон каби шоирлар ижодига ҳам хосдир.

Ўзбек шеърятига 70–80-йилларда кириб келган авлод вакилларининг ижоди алоҳидалик касб этиши баробарида, уларнинг маълум бир муштарақликлар ҳам мавжуд. Бу биринчи галда шеърятга ижтимоий муаммоларнинг кенг олиб кирилганлигида бўртиб кўринади. Айни оқимда Йўлдош Эшбек шеърятга ижтимоий мазмунни халқона оҳанг ва рамз-тимсолларда ифодалаганлиги билан ўзгача қиёфа касб этади.

ШАРЪИЙ НУФУЗЛИ ОНГ ОҚИМЛАРИ

***Тоҳир ШЕРМУРОДОВ,**
ТДПУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Замонавий ўзбек насрининг янгичалигини тасдиқловчи белги-аломат, тамойиллар оз эмас. Аксариятининг эътирофи қизгин, кўпи умидбахш. Янгича йўсинли ижодларни характерловчи фазилатлардан бири, шубҳасиз, маънавий олам, ўй-кечинма, тасаввурлар аҳволотининг услубларда усулий жиҳатдан устувор

мавқе-нуфуз касб этиши, чуқур бадий тадқиқланишидир. Соҳа олимларининг кўпчилиги ушбу адабий-эстетик урфни кўпроқ ғарбона методлар, оқимлардан ташриф буюрган таъсир, ибрат, андозалар натижаси ҳисоблашади. Миллий сўз санъатининг ҳам бу бобдаги қадим анъаналарини эсдан чиқаришмайди.

Мазкур нуқтаи назар ва иқроларни асоссиз деб бўлмайди. Аммо масалага муносабатда, хусусан, ўша таъсирларни таратган жаҳон санъатининг ҳодисаю асарларини шарҳлашда уларни зиёда кўкка кўтариш, шакллар, усуллар ҳамда маҳорат сирларида кечаётган мўътадил, ҳикматли ўрганишларни ижодчиларнинг дунёга қарашидеги, шундан бунёдланувчи услубдаги бошқачалиқлар тариқасида талқинлаш, бор эътиборни фақат шунга қаратиш тутумлари муҳим моҳиятдан анчайин йироқликдир. Бундан ташқари, ғарбона ҳаёт ва санъатдаги сон-саноксиз урф, қоида, анъаналар илдизларининг Шарққа бориб тақалиши дунё миқёсида кун сайин кўп эътироф топиб бораётганлигини унутмаслик керак. Ва лекин гап устунликда ҳам эмас. Қолаверса, бу ўзаро таъсирланиш масалалари ижодкор дунёқарашни даражасида муҳим бўла олмайди.

Умуман, санъатий «изм»ларнинг манзур томонларини инкор этмай ва инсофан айтилганда, бу жараёнда таъсирлантирувчи билан таъсирланмишнинг нисбати ва сифатида тафовутланув мантиғи ўзгачадир: миллий наср таълимотий асосларига биноан, шарафли машғуллик имконларига эга; ширкка, ботилга, тушқун кайфият ва бузуқ йўлларга ундовчиликдан эҳтиёткор, тийилувчан; у тасвир тарзида фикрий, шуурий оқим усуллари ҳукмрон бўлган ўша шухратланган адабий ижодчиликка энг олий заруриятни – оламларга ҳақ эътиқод ила қарашни, иймоний руҳ, мазмун, тароватни олиб кирди.

Биринчи навбатда у шундай мартабаси билан афзал. Унга доир бутун ишонч ҳислари, юксак адабий тараққийнинг ҳамма омиллари ва орзулари ана шу эътиқодий заминга бориб туташган. Бугунги янгича насрнинг эътиборли асарлари шу маънода – таъсирланмиш мақомида қачонки кузатилар экан, бор-йўғи

ижоддаги усулий тадбирлар ҳисобланган аломатлар сабабидан муаммони тобелик, забунлик ила мулоҳазаламаслик даркор. Қандайдир назарияларга муккадан кетиш, уларнинг етовида юриш ҳамма замонда нотўғри. Шунингдек, насримизнинг шаръий табиати, фазлларига доимий бирламчи мезон ва талаб сифатида қараб ёндошмоқ жоиздир. Чунки ҳар қандай янгилик, янгичаликни қабуллашнинг, улар татбиқоти ва баҳоланишининг ҳақ эътиқодда мавжуд собит кўрсатмалари ҳаққа риоятчиликни, муқаррар яхши оқибат томон юришни, ҳақ сўзни айтишни тақозо қилади.

Зотан, китобхонни чинакам ҳикматларнинг қизгин эътирофи, моҳиятларнинг ҳеч оғишилмаган, ўзларига мос-муносиб пафослари томон бошлай олишнинг уддасидан чиқилмаса, танланган мавзу, воқелик, характерларнинг асл поэтик ҳукмларини қалбу шуурларга инкор қилиб бўлмас талқин орқали тақдимлай олмаса, тамсил, рамз, ишорат мажозларда, устмаъною остмаъноларда илоҳий-воқеий ҳақиқатлар, эътиқодий асослар ҳукмронлиги ўрнатилмаса, нуқтаи назар, нигоҳ, чорлов, йўлловлар ўз ҳаққонияти билан ҳамма тўғри тафаккурловчиларни таслим этувчи салоҳият касб этмаса, адабиёт фикрий оқимларидаги ҳар қандай моҳирона топқирлик ва тошқинлик, чуқурлик ва жўшқинлик зое ижодий меҳнатдир.

Истиқлол йиллари адабиётининг айрича сифатларидан бири унинг эътиқодий ҳақиқатларни таниши, унга юзланиши, у билан зийнатланиш бўлди. Албатта, ўнгланиш, янгиланиш тамойилларининг таъминот манбаи миллий ҳаёт, воқелик, онглар такомил, ўзгаришларидир. Мустабид тузум қоида, чеклов, таъйик, мажбуриятларидан халослик, ижтимоий, маданий, маърифий ислоҳот жараёни ижодий имкониятлар муҳитини барпо этди. Устуворлашган бу афзаллик соҳага доир илмлар, таълимларда мазкур масалаларнинг адабий-танқидий муолажаси ҳам ғоятда долзарблик касб этаётганидан дарак беради. Ўзбек насрининг кичик жанрлардаги эътиборли намуналарини кузатишнинг ўзиёқ ҳақ йўлга, ҳақ сўзга эҳтиром, васатий муносабат ҳамда унга мувофиқликка интилишнинг турлича ахлоқий-эстетик усуллардаги кўринишларини намоён этади.

Сюжет қамровидаги муайян ҳолат-ҳодисани, ҳаётӣй кечмиш ёхуд деталь, предметни шунда иштирокчи бир неча образ нигоҳи, нуқтаи назари орқали кузатиб, баҳонада ҳам воқеалар ривожӣ таъминотиға эришмоқ, ҳам ўша нарсаларнинг асл мантиқ-мағзини юзаға чиқармоқ усули Исажон Султоннинг қатор асарлари услубиға хос. Ёзувчидаги ушбу хос усулдан бош ғоявий-бадиий мақсад – ўқувчини эътибор қаратилган объект бобида идроклатиш, у ҳақдаги кўниқилган маҳдуд қараш, тасаввурлардан воз кечтириш, кутилаётган жозибали хулосалар, ечимларға, асл ҳикмат, моҳиятларға биргалиқда интилиш.

«Кўриқчи» ҳикоясида Исажон ҳайҳотдай даланинг қоқ ўртасида қаққайиб турган, устиға йиртилиб уладаси чиққан пахталик кийдирилган, узоқдан қаралганда, тирик одамдай туюладиган кўриқчи ҳамда унинг теграсидаги манзаралар билан қисқа таништиради. Сўнг кўриқчи ўз ҳолини, атрофида кечаётган яхши-ёмон қилмишларни, ўзини бот-бот кўрқитаётган лавҳаларни ҳикоялайди. Илон, қушлар, қарвон, дарёнинг балиқлари ва ниҳоят, яна кўриқчи сўзлатилиб, ҳикоя ниҳояланади.

Илон бир ой кизининг ҳар оқшом чакалакзор қошида ўзи қаттиқ кўнгил кўйган бек йигит билан учрашиб юришганларидан, йигитнинг ой, кеча, сув, юлдузлар ила қасам ичиб, қизни бахтли қилишға ваъда айлаганидан хабар беради. Тасвирий тизимнинг шу жойида шундай қавсға олинган изоҳ-муносабат келади: «(...Ҳой, бек йигит қасаминг не эканини билмасдан нега тилинға олдинг. Ичган қасамларинг кўк тоқиға кўтарилиб кетишини, у ерда шамширға айланиб, бошинг узра осилиб туришини билмасмидинг? Бир силтаниб тушса борми... Тақдирнинг ризқларнинг, воқеаларнинг ипларини кесиб-узиб юборса-я, деб кўрқар эдим...)»

Масала, мушкулотнинг ечими аслида ҳақ кўрсатмаларға мурожаат, риоя, таянилган тадбир, шуларни ҳаётға татбиқлаш билан бўлади. Уларсиз муаммоли вазият ёки оғриқ нуқтанинг тузалиши ва ҳаловатнинг қарор топишиға тўла ишонч йўқ. Мавриди келганда айтилган «Кўриқчи»даги қасамға муносабат ислоҳ мақсадида эди. Ислоҳий чоралар идроки ва афзалиятининг

бутун бадий воқелик бўйлаб таралишини эса Исажоннинг «Турмуш» ҳикоясида кўриш мумкин. Одатдагидек ишдан чарчаб келган ота ернинг чопилмагани учун хотинини, сўнг ўғлини койийди. Тунда хаёлан ўзининг уйда кутиб олиниш тарзидан бирмунча ранжийди: «Аслида қанақа бўлиши керак эди ўзи? Хотин деган очиқ чехра билан кутиб олса, хушхол жилмайиб кўйсангу болаларингни бағрингга боссанг. Ишми, иш нима, бўлади-да. Бугун ер чопилмаса, эртага чопилар? Ё бўлмаса, қопкетар?... Уйингга жаннатга киргандай кирсанг. Унақа бўлмади-ку? Гап мана шунда-да, нима учун?» На ўзига қарашга, на бир лаҳза тин олишга фурсати йўқ хотини кўнглида ҳам унчалик астойдил бўлмаган шу тахлит ўкинч: эр деган очиқ чехра билан кириб келса бўлмайдими, бир оғиз ширин сўз одамни ўлдирибдими, қачон қарасанг, ковоғи солиқ, ўшқиргани-ўшқирган?

Эр тушида «Огоҳ бўлинглар!» деган олислардан келаётган заиф қичқириқни эшитади, ўз хотинини малак сиймосида кўради. Аёли ҳар нарсада хўжасига мунтазирлигини, ҳақи фақат эридалигини, эрининг ҳақи эса онасида кўпроқлигини, эрга итоати сабаб еру кўк баравар шарафланишини, ороми ана шу итоатидалигини айтади. «Агар ширк бўлиб қолишдан кўрқилмасайди, ҳатто эрингга сажда қилиш буюрилган бўларди...» дейди у. Мазмунан шунга ўхшаш тушни шу кеча аёлининг ўзи ҳам кўради. Қизчасининг туши эса тамомила бошқача: ойнанинг машҳур иккига ажралиши воқеаси (саодат асри – Т.Ш.), бошқалар ва ота-онаси ўтирган карвоннинг йўлга тушиши, ота-онасининг кетмасликларини сўраб қизчанинг ёлвориши, бу дунёда тириклайин кўмилган қизчаларнинг улкан дарахт остида нуроний бир чол (Иброҳим А.С. – Т.Ш.) билан ўйнаб ўтириши, қиёмат яқин қолганлиги ҳақидаги чақириқнинг таралаётгани. Эрталабки оилавий нонуштада кўрилган тушлар эсланади. Энди ўзаро муносабат, ҳақлар, итоатлар ижросида ўзгариш пайдо бўлгандек кўринади. «Ҳар доимгидек, оддийгина бир кун» бошланади.

Яхшилик кўзланса, мулоҳазали, оқил бўлинса, қалб хоҳлаётган ниятнинг ҳақ тадбирлари руҳониятга албатта ташриф

буюради. Ҳикоядаги мазкур воқеачалар «Аслида қанақа бўлиши керак эди ўзи?» саволининг эътиқоддаги амали умумий қоидалари, жавобларидир. Улар: «Унақа бўлмади-ку?», «Нима учун?» сўроқларида изланган сабабларга ишоратлар. Фикрий тизим тушлар билан уйғунлашиб кетган. Уларни шаръий феъл-атворга хос туйғулар бошқармоқда.

Юқорида келтирилган «қасам» эпизоди ҳамда изоҳ (айбни тузатишга қаратилган танбеҳ-йўллов) идрок ва ҳукмлари бутунлай ўқувчининг ўз фаҳми, заковатига ҳавола этилган кўп сонли ишоратлар, серқатлам тағмаънолар оқимидан бир қатрадир. Ақлларни қасамнинг ҳақиқати, шаръий таълимига, улардан огоҳликка бу жиддий ундаб қўйишни маънолар етакчиси демоқчи эмасмиз. Лавҳани мисоллашдан мурод – фикрий оқимли наср табиатидаги полифоник қамров зайлини, кашфи ўқувчининг ўзидан кутилгучи тамсиллар залворини, ёзувчисининг ҳар қандай воқелик, характерга, ҳамма нарсаларга муносабатидаги таълимотийлик маромини, ҳақ асосларга риояти, итоатчилик нуфузини тасаввуфлаш учун.

«Кўриқчи» тўла-тўқис тушунилиши бироз қийин кечадиган асарлар сирасидан. Тафаккурни у ишоратларида яширин маънолари қандайдир юксак ҳақиқатга бориб туташаётганлиги билан қизиқтириб қўяди. Ташқаридан қарашда арзимасдай кўринувчи миллий-маиший турмуш, наботот, махлуқотнинг ҳоли, хатти-ҳаракати, тимсолидан унда буткул рамзий-мажозий йўсинда ва хиёл маҳзун оҳангда мушоҳада тизмаси таркибланади. Одатда, ҳаётнинг табиий тақозоси, борлиқнинг ихтиёримиздан ташқари қонунияти бўлиб шарҳланадиган ҳолатлар туб замиридан ҳикоя поэтик ишоратлари шаклланиб, ягона катта маслакка бирлашиб боради.

Ҳикоя санокли ҳаётини кўринишлар воситасида яхшиликлар афзаллиги, фаровонлик негизлари, аччиқ кечмишлар қайғуси, зулмлар раддияси, таҳликалар ташвишини бадий-фалсафий таҳлилга тортади. Улардан инсоннинг дунё қаршисидаги, унинг уч замони руҳияси, авзойи, кайфиятидаги ўрни, мавқеи,

сабабкорлигига дохил туйгулар балқиб чиқади. Илоҳан Яратганнинг ер юзидаги ўринбосари қилинган одам боласининг мавжуд аҳволи руҳияси, инсондаги фақат ўзининггина эмас, балки ўзгалар турмуши, моддий-маънавий ризқ-рўзининг ҳам замирида турган бурчдорлик, ёмонликдан тийилиш, яхшилиқни ёйиш, умуман, оламнинг инсонга боғлиқ ҳар жиҳат муҳофазаси, унинг кўриқланишига мансуб инсоний масъулиятлар борасида ҳикоя китобхонни фаол фикрлатади.

Ёзувчининг бағоят ўзига хос «Сувдаги коса» ҳикоясида денгизу уммонлардан жуда олис диёрнинг ҳаваслари ушалган фарзанди шериги билан кўҳна, мўъжазроқ, ёғочлари қорайинқираган қайиқни танлаб олиб, денгиз кудратию долғаларини ҳис этмоқ учун туш маҳали уммон сари сузиб бошлайди. Бу «ёнғоқ пўчоғидай» қайиқ остида неча минг қулоч чуқурлик ва унда ақл бовар қилмас улкан ҳаёт бор. Ким ҳам бундай сайр чоғида ва бу мудҳиш ўйлов гирдобида ўзини ҳақир ва бечора ҳис этмайди, дейсиз?

«Бизлар сув устида турган косага ўхшаймиз. Косанинг сув устида оқиши ўз ихтиёри билан эмас, балки сувнинг иродаси ва ҳукми иладир. Бу – шундоқдир. Баъзилар сув устида эканликларини биладилар, баъзилар билмайдилар. Агар сен сувнинг косани қандай кездирганини ва бундаги латофату гўзалликни кўрсайдинг, унга бу умумий сифатни беришга жасоратинг етмасди...»

Мислсиз илоҳий тасарруфотни, одамзот аслияти, тақдири азални, ҳақдан огоҳлик ва гофилликни гўзал киёслар ила уқтирувчи ушбу сўзлар ҳалокат ваҳми энди бошланган пайтда ровий-қаҳрамон хаёлотига беихтиёр келади. Дониш сўзларнинг қуввати, айни чоқда, ҳикоя ғоявий йўналишининг ҳам батамом бошқа, биз кутмаган томонга — қадри, аҳамияти, салобати бундагидан минглаб чандон улкан манзилга қаратилганидан хабар бергандек бўлади. Денгиз сайридан хавф-хатар ҳиссини туя бошлаган ўқувчи учун эса у дастлаб жозиб бир таскиний фикр бўлиб жаранглайди. Лекин кўрсатилаётган воқелиқдан мақсад-

муддао ўзгачалигини ишоратлашига кўра бу ҳикмат-истилоҳ кўркув оралаган кўнгилга нечоғлик таскинчи бўлса, ўз бағридаги маънолар залворига кўра у тафаккурни шунчалик алғов-далғов қилгувчи ҳамдир.

Рўй бераётган таҳликали кузатув, ичга тамом ўрнашган ваҳима, шерик-дўст ҳамда табиат ила зиддият, эл-юрт кадрининг авжланиб ҳисланиши, қалбга малҳамбахш таққослар, нажотнинг илоҳдан сўралиши, ботиндан отилиб чиққан нидолар – бутун фикрий оқимнинг ўшал ҳикмат мазмун-мантиғига ажиб, очиқ-ойдин мувофиқлиги ҳамда тасвирдаги ҳамма ҳолу ҳаракатнинг унга бирдан-бир уйғун бадий манзара бўлогани сабабли ҳикматнинг идроки, таъсир қуввати фавқуллода жиддий кучланиб боради. Энди ўқувчи ўз мавжудияти, умрий аҳвол-руҳияси мулоҳазаси билан ҳам машғуллана бошлайди. Ўзини бепоён уммон устидаги қайиқ узра кетаётгандек, эшкак эшаётгандек ҳис этади.

Соҳилнинг тобора олислашуви. Бегона юрт, сув ва табиат. Бегона шом, шамол ва зулмат, «бегона тилларда чуғурлаб учаётган кушлар». Ҳавода бўрон, атрофда пўртана аломатлари. Қайиқнинг остида баҳайбат шарпа. Адашганликнинг аён бўлиши. Доимо фикрдош саналган дўстнинг эндиги терс, ёв кайфияти. Хаёлларга келган ёмон гумонлар. Сув кўтарилганда жунбушга келаётган, «гувиллаб юксакларга интилаётган ва қарсиллаб йиқилаётган тўлқинлар...» Барча кечинма, вазиятлар қаҳрамонга ҳамма нарса уммон оқимининг ихтиёридалигини, улкан бир қудратни, «бутун ер юзини одам боласига кўнимгоҳ қилиб» берган Тангрини идроклатади. Унинг «сув устидаги ёғоч коса» эканига, дунёни шуурлашнинг ҳам шу чексиз уммон мисол чегарасизлигига, уммон мисол долғали эканига ҳеч қандай ишончсизлик қолмайди: «Сув устида эканман, қалбимдаги ҳамма нарса ғойиб бўлганини, фақат Тангрининг қадар ва қисматига бўйсунишдан бошқа ҳеч нарса қолмаганини, уммон узра ҳеч нарсага айланганимни ҳис қилиш даҳшати мана шу зулматнинг бўронларидан ҳам баттарроқ бўлиб шууримга ёпирилиб келмоқда, тўфонларни ҳосил қилмоқда...»

Ассоциатив усул, монологик нутқ асосига курилган ушбу гўзал сюжетнинг барча унсур ва детали, ундаги фикрчилик, туйғучилик бошдан-охир рамзий, тамсилий, ишоравий, айна вақтнинг ўзида, шу қадар мавҳумотдан холий, жонли, ҳаётий. Ундаги рамз, тамсил, кўчим, ишоратлар ўзларининг зимнидаги асл маъною ҳақиқатларни жуда енгил, завқли ва теран танитади. Ҳар бири ўзи борасида тафаккур қилмоқ майлини барпо қилади: сув, уммон, тўлқин, шамол, пўртана, ваҳм, шерик, қайиқ, эшкак; денгизни орзулаш, уммон тараф адаштирган оқим, қаҳрамоннинг хаёл кўзгусида бот-бот жонланувчи ўз диёри, унинг танлаган ва тутган йўл-манзили, «ёғоч парчаси устидаги инсон боласининг адашишлари», «қайиқ остида сузган улкан шарпа», уқубатсиз асло етишиб бўлмас дийдор – диёр – севгили – дилором... Қаҳрамон ана шу дилоромга бутун борлиғи, руҳи билан, томир-томиригача сингишиб кетган. Дилоромсиз ўз мавжудиятининг шу мудҳиш тўфонларга қўшилиб, ғарқ бўлиб кетмоғи тайин. Аммо унда умидворлик сўнмаган. Синовлар иймонларнинг салобатига қараб бўлади. Улар қалбни поклаш, тафаккурни ўткирлаштириш, ҳақни таниш, унга муҳаббатни янада комил қилмоқ учундир:

«...Бизни шу сув оқишига солган, мени яхшилик ичида эслаб-илтижо қилингиз, деб огоҳлантирган олий мураббийнинг ўзи жонимни шу долғалар қаъридан чиқариб у сар йўллашини, чақмоғу қасирғаларга ўша дилоромнинг қадр кийматини англашим учун солганини, энди сув тамомила унинг ҳукми ила, у истаган тамонга оқиза бошлаганини... қўркувлар, ваҳмлар ва ҳайиқишлар ордидан дилоромимнинг оромбахш қиёфаси бирданига кўриниб қолишини умидворлик ила кутяпман, холос».

Ҳикоядаги характернинг маънавияти тоймаган, оғишмаган соф фитратгагина хос латиф ҳислар, қарашлар тажассумини «икки дунё» фониди холис, тиниқ бир маромда таратади. Инсоният тажрибаси бўйича, киши бошига айниқса катта имтиҳон, машаққат, мусибат келган вазиятларда ўзни «сувдаги коса» каби ҳис этишнинг сокин пайтларга нисбатан кўп чандон қизгин кечиши машхур. Шу нуқтаи назардан қаралганда ҳам, «Сувдаги коса»

қахрамони эътиқодан тўғри адабий санъаткорликнинг янгича йўсинли ўзбек насридаги ёрқин намунасидир.

Воқеа-ҳодисалар силсиласи шунча таъсирчан бўлса-да, нега бош образ руҳиятининг вазмин-босиқ жунбуши, пўртанали оқими ҳикояда устун ва ғолиб? Нега ўқувчи борлигини ҳам гоъвий-бадий талқиннинг шу йўналиши ўзига қатъий оғдириб олади? Нега айнан шу борадаги этик-эстетик ифода, ечимлар қалбни ларзага солади?

Бу устунлик, аввало, тасвирдаги ташвишлардан кўра ҳам инсон учун қалбу шуурдаги ҳодисалар, гуссалар сифати, бу оқимдаги юксак салмоқ, қиймат, булар аҳамиятининг ҳамма нарсадан муҳимлиги туфайлидир. Чунки бир-бирини ҳеч рад этмайдиган ушбу икки вазият-фаолият равишида – бошига тушган кўргуликдан жонни қутқармоқ қайғуси билан соф инсоний асосни, эътиқодий шаън, мақомни асрамоқ ўртасида кўп ҳолларда осмону ер қадар фарқланиш бор. Биринчиси кўпроқ инсон жисму жонининг фоний дунё учун, иккинчиси инсон қисматининг энг олий нияти – абадияти учун бўладиган ҳаёт-мамонт курашидир.

Бироқ унутмаслик жоизки, ҳикояда фикрий оқим, руҳоний олам ғолибиятининг бошдан-оёқ таъминотчиси тасвир устқатламидаги бугунги жонли ҳаётнинг, содир бўлаётган воқеликнинг ўзидир. Зеро, бу дунё – интиҳосиз яшаладиган у дунёнинг экинзоридир. Фикрий оқимнинг ўқувчи қалбида ҳам бирламчи мавқе касб этиши эса яратилишда ҳамманинг соф фитратли, ханиф майлли қилинганлигидан ўзимизда мавжуд мўъжаз далолат, холос.

«Дўст» ҳикоясида ҳам баёнловчи «мен» нуқтаи назари орқали руҳониятда кечаётган дақиқ тафтиш жараёни тасвирланади. Ундаги ҳол, ҳис-туйғу, синоат, умрнинг муайян босқичидан туриб ўтилган кунларни ёд этиш, ўзликнинг ортдаги кечмишини, нафсоний машаққатни сарҳисоб қилиш ҳеч кимга ғайритабийий кўринмайди. Ўта содиқ, қадрдон дўст ва унга мурожаатчи «мен»нинг ҳамма вақт биргалиги, исмлари битталиги, қачон танишгани номаълумлигидан, ота ё она чақирганда бирга

югуришидан бунда ҳамма гапнинг якка шахс фаолиятига, ривожига тааллуқли экани ойдинлашади. Ифода манерасида ҳаётий лавҳаларни тафсиллаш, фидоий дўстни тавсифлаш мақсади етакчилик қилади. Тафсилот, таърифлар дўст киму «мен» кимлигини аёнлаштириш, равшан аниқлаш учундир. Талқин мобайнида улардан ҳар бирининг инсон шакли-шамойилидаги ўрни, мавқеи, хоссаси – хислат, хусусият, сурат, сийрати, муҳими, моҳияти билан намоён бўлади.

«Мен» ва дўст бир-биридан қанчалар фарқланмасин, улар аро қай хил зидлик, айричалик, айрилиқ, камол, завоқ рўй бермасин, иккисини муштарак билиш ҳисси зеҳни тарқ этмайди. Уларнинг, улардаги ҳар амал, оқибатнинг бир-бирисиз воқе бўлолмаслиги масалага бўлган васатиёна қараш, муносабат туфайли оқилона уқтирилади. Буни «мен» ўзларининг яратик асосларини, масдарини, дунёга бошқа-бошқа йўсинларда келишиб, «икковлон бир вужуд ичра мавжуд» бўлганини айтиш, кутилаётган шаксиз алал-оқибатни эслатиш ила ҳам таъкидлайди. Номсиз саккиз фаслчага бўлиниб ифодаланган бу ботиний ҳаётнинг еттинчисида қартайган, аъзолари бирин-кетин чарчаётган, тақдир қошида қалтираб, титраётган, шам каби сўнаётган дўстга «мен» абадиян видо айтади. Сўнги фасл бор-йўғи «Ҳалиям дўстиммисан, эй дўст?...» деган гапдангина иборат. Бу поэтик-эстетик тадбирда ҳам инсон хилқати ва тириклик ҳақиқатига ишорат, хилқатга яхши гумон, ҳикмат ва умид билан қараш мужассам.

Маълумки, яхши-ёмонни аралаш қилиб яшаш – Аллоҳ ҳузурда хуш кўрилмайдиган, умрнинг исрофи, зоелиги ҳисобланадиган ҳаётчанлик. Инсон ўзини билиш, ислоҳ қилиш, аслини таниш, ҳақиқатлар ила хулқланиш жараёнида маълум адашувларга йўл қўйиши турган гап. Ҳикоя қахрамони бошидан ҳам ўзини англаш, кашф этиш йўлида шундай хатокорлик онлари ўтган. Бундан афсусдалиқ образни янада жонли, ҳаётий қиёфалантиришга хизмат қилган. Бинобарин, руҳ ила жасад яхлит ҳолда инсон моҳиятини ташкил қилади. Шунингдек, Яратган ўз илми-ижоди ила ирода қилган мазкур муштаракликда катта синов-

машаққатнинг мужассамлиги ҳам бор, йўқолмас нарса. Таълимот ушбу илоҳий таркиботдан қайсидир бирига зиёда шўнғимокни, шаръий ҳадлардан ўтиб, бирига кўп ружу қўймоқни, қайсигадир нисбатан нописанд яшамокни, у томон ё бу томон тоймоқни қатъиян ман этади. Негаки, бундайлик – улуғ мувозанатни яқсон, чилпарчин этгувчи ботиллик. Ва ҳозирги жаҳондаги турли-туман улкан ҳалокату талофатларнинг илдизлари ҳам руҳ ила таннинг нотўғри тасарруфотидан. Улар ҳаққи, мувозанати, парваришини фақат эътиқодий тавсиялар асосида адо этиш жоиз бўлади.

Ҳикоя охиридаги «Ҳалиям дўстиммисан, эй дўст?..» деган фасл-жумла бундаги бутун идрокий оқим шартли, рамзий оққанини, икки сиймо (дўст ҳамда «мен») дан ҳеч бирига бунда менсимаслик ва ўз ҳақиқатларидан бўлак қараш, имтиёз йўқлигини, бу қисмат, тақозавийлик, муштарақликда илоҳий синов, ҳикматлар мужассамлигини ҳам ҳислатади. Албатта, таассуротда дўстни инсон вужудига, «мен»ни унинг руҳияти, шуурий камоли, маънавий салоҳиятига нисбат бериш кўпроқ голиб. Аммо айни жуфтлик асарда бор-йўқ яна бошқа кўп тушунчаларни, жумладан, беғубор болалигу бир қадар кирланган катталиқни, илоҳан соф фитрату дунёга ортиқ майлдан афсусни, заминий заҳматлару самовий тилақлар кабиларни ҳам тафаккур эттиради. Энг муҳими, барча хил мутолаавий идрок, тасаввурдан эътиқодий ҳужжатлари бисёр ва улар билан исталган вақтда қувватланиладиган ҳаққоний, таъсирчан ҳулосаларга келинади. Ҳикоянинг муваффақияти ана шундадир.

Олам ила одамиятга қарашда, барча хил фаолият, муомалада рост эътиқоддек танҳо боқий, мислсиз комил таълимот йўқ. Унингдек муҳофазачи, шарафни кафолатловчи дунёда кўрилмаган. Унга мансубиятгина қалбни чароғон, тасаввур уфқини бепоён қилади. Олимлик, ижодчилик ва китобхонликда ҳам тафаккур камоли ҳеч замон усиз ҳосил бўлмаган. Ҳамма нарса, воқеа, тушунча ҳақиқати аллақачон муҳайё ва улар асл масдарга таслиман идрокланмоғи, таратилмоғи лозим, лобуд. Алҳосил, шу йўлдалик эъзозли нуфуз, шу йўлдалик тугал нажотдир.

Аллоҳ таоло: “...ҳамда Менга йўналганларнинг йўлига эргаш” (“Луқмон” сураси, 15-оятдан), деган. Бадий ифодачиликда мойиллик кўпроқ анъанавий асосларга бўладими, янгича усуллар, шаклларгами ёхуд истиқболда ўзгача янгичаликлар пайдо бўлиб, уларга ҳам ижодий иштиёқлар уйғонадими, ҳамма-ҳамма ҳолатларда ижодчидаги ҳар жиҳатдан ҳақ йўлга йўналган ният ва нуқтаи назаргина тугал тўғрилиқ ва шараф омилидир. Китобхон инсониятни руҳоний юксаклик сари алдамай, адаштирмай эргаштирувчан, куфронийликдан қайтариб, иймонийликка бошловчан ҳақиқий санъатга мансуб нуфуз фақат васатий поэтик таффакурчанликдир.

БАДИЙ ҚАҲРАМОН РУҲИЯТИ МУАММОСИ

Санобар ТЎЛАГАНОВА,
*ЎзРФА Тил ва адабиёт
институтининг илмий ходими,
филология фанлари номзоди*

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги Кумуш ва Зайнабнинг образлар тизимидаги мавқеи, ўрни, бадий функцияси алоҳида қийматга эга. Ҳар икки қаҳрамон ҳам асар композициясида персонажларни бир-бирига боғлашда муҳим ҳалқа вазифасини бажаради. Қолаверса, ёзувчи уларни тасвирлашда инсон руҳиятини чуқур билувчи ҳассос ижодкор сифатида ёндашган. Шу боис Кумуш ва Зайнаб таҳлил учун катта имкониятлар бера оладиган захирага эга образлар саналади. Мазкур образларга ўзбек танқидчилигида қайта-қайта мурожаат қилинган бўлса-да, аммо уларнинг романдаги ўрни, бадий функцияси психологик асоси бизни яна мушоҳадага чорлади.

Бадий образ эстетик категориялардан бири ҳисобланади. Кейинги йилларда олимлар бадий асар, хусусан образни биргина адабиётшунослик нуқтаи назаридан эмас, балки фалсафа, психология, эстетика, мантиқ, тилшунослик фанлари кесишувида ўрганишни энг мақбул усул санашмоқда. Муаммога бундай

ёндашув адабиётшуносликни янги илмий-назарий уфқлар томон йўллашга хизмат қилади. Рус олими Л.Виготский ўз асарларида санъат асари ортида шахс психологияси мавжуд эканлигини қайд этиб, шундай ёзади: “Эстетикада бадий ижод ва эстетик завқнинг руҳий асосларига эътибор керак”(1, 11). Немис олими Вундт халқнинг ижтимоий психологиясини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотида предмет сифатида тил, урф-одат, миллатнинг диний ва мифик қарашларини ўрганган. Шундай экан, халқ маънавияти, қадриятининг шаклланиш жараёни ижтимоий психология фаолиятидир.

Ижтимоий психология эса ўз навбатида жамиятдаги индивидуал шахс руҳиятидан ташкил топади. З.Фрейд бу ҳақда “Муайян шахс илк давриданок ва бир вақтнинг ўзида ижтимоий психология билан боғлиқдир”, – деган фикрни билдирган(2, 3). Юқоридаги қарашлардан келиб чиқадики, инсон тафаккури иерархик хусусиятга эга бўлиб, у жамиятдаги бир неча факторлар, қарашларнинг синтезлашувидир. Абдулла Қодирий ҳам Кумуш ва Зайнаб образлари тасвирида, ўзигача бўлган халқ орасидаги кундош ва суюкли хотин ҳақидаги мотивга асосланди ҳамда бу ҳақда ўз *миф*ини яратди. Ёзувчи анъанавий тарзда икки кундошни бир-бирига рақиб сифатида қарши қўймай, ифодада ўзига хос йўлни танлади. Аслида улар гўзаллик ва муомалада, муносабатда тенг. Аммо ёзувчининг бадий ниятига биноан улар тарозининг икки палласи бўла олмайди. Асарда адиб Кумуш образига эстетик идеал сифатида ёндашиб, ўз симпатиясини ўқувчига ҳам юктира олган. Масаланинг иккинчи томони ҳам борки, инсонга ташқи душмандан кўра (Ҳомид), ички “душман” хавфли эканлигини адиб Зайнаб образи орқали яна бир бор исботлади. Ташқаридан келадиган душманни инсон ўзини назорат қилган ҳолда кутади, огоҳ бўлади. Аммо унинг ўзингдан чиққани доимо инсонни ғафлатда қолдиради. Ёзувчи роман моҳиятига ўша муаммо билан боғлиқ дардни сингдириб юборган (масалан, хонлар ва бекларнинг ўзаро ички низолари).

Абдулла Қодирий роман воқелигини образ мантигига мос равишда уюштирган ва далиллаган, натижада, ўқувчини ишонтира олган ва унинг кўнглини забт этган. Тошкентнинг энг гўзали – Зайнаб ҳар жиҳатдан Кумушдан куйида, унинг соясида “атай” қолиб кетган. Бу билан биз ёзувчининг образларга муносабатини тафтиш қилмоқчи эмасмиз Балки воқелик ифодасига кенг кўламда, холислик тамойили воситасида баҳо бермоқчимиз. Қодирий Кумушни таништириб, унинг бир “қора холи”гача ихлос билан чизади. Ҳатто шу “қора холи” билан Зайнабдан устун бўла олишига ишора қилади. Худди мана шу ”ихлос“ билан таништириш Зайнабда аялади, тежалади. Зайнаб гўзаллиги ўзгалар тилидан айтилади. Масалан, Ўзбек ойим томонидан “Тошкент шахрининг энг гўзал кизларидан эканлиги” оддий хабар сифатида айтиб ўтилади. Яна таъкидлаймиз – бу албатта ёзувчининг бадиий нияти билан боғлиқ. Калондимоғ, унча-мунчани писанд қилмайдиган Ўзбек ойим наздида Зайнаб “анди”дан насабда ва гўзалликда анча баланд ҳисобланиб, Отабек учун муносиб тузоқ эди. Зайнаб ўзгалар учун *гаровга* олинади. Ёзувчидан бошланган “адолатсизлик” Отабекда, кейин эса ҳожи хонадонидан юз кўрсатади. Кумушнинг тўйи, кизлар мажлиси ёзувчи томонидан ўзига хос чизилса-да, Зайнабнинг тўйи Қовоқ девона тилидан хабар сифатида келтирилади. Бу тадбир Қодирий нияти ва мақсади учун муҳим бўлмагани боис у йўл-йўлакай ахборот тарзида қистириб ўтилади. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашсаккина, юқоридоғи ёзувчи “тежамкор”лиги ойдинлашади.

Романда “Кумуш ва Зайнаб хатти-ҳаракатлари руҳий жиҳатдан асосланганми? Шундай бўлса, бу жараён қандай кечди?” – деган саволга жавоб қидириб кўрамиз.

Асарда икки хил Кумуш ҳаракатланган. Биринчи Кумуш – Марғилонда яшаган йиллари ҳеч қандай хавф-хатарсиз, бахтдан масрур, эрка қиз. Кумуш Марғилонда бутунлай эркин, рўзгор ишларидан озод, китоб мутолааси билан банд. Унинг бор-йўқ ташвиши Отабекнинг кўнглини олиш. Ёзувчи уни эркин, бахтли, озод тарзда тасвирлайди, эркалайди. Уни ота-онаси, севгилиси,

Юсуфбек хожи, Ўзбек ойим, китобхон бирдай алқайди, ардоқлайди. Хуллас, Кумушни тақдир сийлаган. Буларнинг барчаси замирида ёзувчи симпатияси борлигини унутмаслигимиз лозим. “Хотинлик дунёсига” узатилган Кумуш Юсуфбек хожи мактубини олиб бориб Мирзакарим қутидор ва Отабекни қутқариб қолганида характеридаги жасорат, ўқтамлик йилт этиб ўзини намоён этади. Бу кўриниш **қатъият** кейинчалик роман воқелигида ўзига **ишонч** тусини олади.

Иккинчи Кумуш Тошкентга келган, Отабекнинг севиқли рафиқаси, нурга чўмилган Юсуфбек хожи ва Ўзбек ойимнинг муносиб келини, шу хонадоннинг ягона соҳибаси бўлиш орзусидаги хотин – Кумуш десак, тўғрироқ бўларди. У Тошкентда яшаган пайтда қандайдир хавф-хатар ҳадигини олган, юраги айрилиқни олдиндан сезган, бир нарсадан кўрққандай эди (онасига ёзган мактублари). Руҳшуносларнинг фикрича, инсон ўзини хавф-хатардан холи сезса, у ўзини ички ҳимоя қилишни (самосохранения) онгсиз равишда ўчириб кўяди.

Романдаги кичик эпизод таҳлили воситасида образ руҳиятидаги психологик вазият, Кумушнинг сўз қўллаши, қолаверса, сўзнинг руҳий қуввати каби жиҳатларини кузатамиз.

Отабекнинг иккинчи марта Тошкентдан уйланиш хабарини Марғилонга олиб келаётгандаги ҳолатини ёзувчи зукко руҳшунос сифатида чизади. Ҳар сафар Тошкентдан Марғилонгача “тўрт кўниб” кирган Отабек бу гал “олтинчи кўнишда” етиб келди. Ёзувчи қайин ота, қайин она, куёв суҳбатини “уч бурчаклик ўлтурмиш” деб таърифлайди. Отабекнинг Тошкентда узоқ қолиб кетишидан аразлаган Кумуш онасининг “кетиб қолса нима қиласан” сўзидан худди уйқудан уйғониб кетгандай унга “ер остидан секингина бир кулиб боқди” ва Отабек руҳиятида инқилоб ясайди. Бир кулиш орқали инқилоб қила олган гўзални сиз ҳам Ўзбек ойим айтгандай “сиҳирчи-жодучи” дея оласиз. Қалтис лаҳзаларда Кумуш муносиб фаросат билан масалага ечим топиб, Отабек кўнглидаги иккиланишни сўзсиз, оддий бир “кулгу” билан ҳал қилади. Кумушнинг сўзсиз ҳаракати ҳатто ўқувчини ҳам

қаноатлантириб, икки ошиқ “ички овоз” билан сўзлашиб, бир бирларини тушунади. Қодирий зарур ўринларда инсоннинг “ички овозидан” жуда унумли фойдалана олган.

Инсон руҳиятини яхши билган ёзувчи шундай ёзади: “Киши изтиробга тушган кезларда тилаб эмас, ихтиёрсиз баъзи бир йўсинсиз ишларга уринади”(3, 151). Руҳшуносларнинг фикрича, инсон руҳий жиҳатдан оғир аҳволга тушганда, онгсиз ғайриихтиёрий равишда хатти-ҳаракатлар қилади. Сабаби, инсон бундай вазиятларда ўзини муаммодан олиб қочади. Унга юзма-юз келишдан тийилади. Онг бутун фаолиятини масаланинг глобал ечими томон йўналтирилган паллада онгсизлик “йўсинсиз” ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Кумушнинг кўзи кўзига тушишидан кўрққан Отабек таъна-маломат ўрнига бутунлай ўзга сахнанинг гувоҳи бўлади. Аччиқ гиналар ўрнига Кумуш мардонавор: “Мен рози, мен кўндим”, – дейди. Бу катта ақл эгасининг ечими, сулҳи эди. Бу кичик микромактабдаги “мен рози” сўзнинг яхлит кучи, юки “мен кўндим” сўзига ўтади. Мабодо Кумуш “мен рози” ўрнига “розиман” сўзини қўллаганида, бу розиликда у ўзининг ҳам хайрихоҳлигини билдирган бўларди. Сўздаги (-ман) эгалик қўшимчаси масъуллиги кўндимга кўчган. Кўндим сўзидаги эгалик қўшимчаси (-м, -им) сўзнинг психологик асосига кўра “мен”ники, яъни эганики. Шу нуқтаи назардан, матнда ифода этилган Кумушнинг ишонч кучи “кўндим” сўзига кўчган. Кўндим сўзи ўзбек тилининг изоҳли луғатида “шарт, талаб, рози бўлмоқ, унамоқ, қаноат қилмоқ, кўникмоқ, овунмоқ”(4, 461) маъноларига эга. Кўндириш нима дегани? Бунда объект ўзини ўзи мажбурлайди, зўрлайди, кўчма маънода ўзини “ўлдиради”. Шу хулосага келиш – иложсизликнинг белгиси. Ўзга йўли, усули бўлмаган одамнинг қарори. “кўниш” сўзининг психологик қуввати, залвори “мен сизга ишонаман...”да янаям ортиб кетади. Кумушнинг топилмасида ёзувчининг фаросати, заковати жам. Ўз ишончини севган кишисига бермоқ нима? Аслида, бермади, елкасига “юк” ортди. Ишончини ваколатга айлантирган Кумуш Отабекни катта синовлар олдида ихтиёрий-ихтиёрсиз мағлуб этган

эди. Кумуш ўзининг иложсизлигини шартга айлантирди. Шартлилиқ гаровни юзага келтиради. Гаров эса Кумуш ишончи. Кейинги воқелар ривожидан хабардор одам бу ваколатнинг қандай натижа кўрсатганлигини билади.

Кумуш Ўзбек ойимнинг гумонларидан, норозиликларидан, “душманлигидан” заррача ҳам хабари йўқ. У Ўзбек ойим ва Юсуфбек ҳожининг ўзини қандай кутиб олишини билмаса-да, бунда ҳеч қандай таҳликани сезмаса-да, аммо улкан хавотир уни бир зумга бўлса-да холи қолдирмасди. Ёзувчи ҳар хил имо-ишоралар орқали буни зимдан ўқувчига уқтириб боради (Саодатнинг ўлими). Кумуш ҳали кўриб улгурмаган кундошига нисбатан зимдан адоват тўнини кийиб улгурган эди. Тошкентда у тўлақонли келин, хотин, рафиқа, кундош, бекалик вазифасини ўта зийраклик билан елкасига олиб, ўйлаганидан ҳам зиёд амалга ошира олади. Кумуш ҳожи хонадонига Зайнабдан кеч келса-да, бу хонадон тахтини забт этишга муваффақ бўлади. Унга бу юришда асосий кўмак ва таянч Отабекнинг муҳаббати эди.

Юсуфбек ҳожи иккала келинни чақириб олиб койиса-да, Ўзбекойимнинг танбехлари ҳар иккаласига бирдай айтилса-да, буларнинг бари бир кишигагина тегишли эканлигини, у ҳам бўлса биргина Зайнаб учун айтилаётганини ҳамма билар эди. Ҳамма билган ва сезган хавотирни Зайнаб сезмай қолиши мумкин эмас: ҳадик уни тилга солади; Отабекдан гиналар қилишга, эридан хотинлик ҳақини талаб қилишгача олиб келади. Зайнаб ақли, фаросати билан ўзини қандай хавф кутаётганини билар, у Кумуш забт этган ҳудудда омонат эканлигини кўнгли тиламаса-да, тан олмай иложи йўқ эди. Ҳар қандай қаршилиқларга, эътирозларига қарамай келин қилинган Зайнабнинг кетишини ўзидан бошқа ҳамма бирдай кутарди. Бу ҳақда фақатгина Кумуш гоҳ ошкора, гоҳ зимдан эслатиб турарди. Кумуш барча жабҳада курашни бошлаб юбориб мақсад сари тобора яқинлашиб қолганда, “мижози суст” Отабекнинг ота бўлиши Зайнаб учун ҳар қандай азобдан оғир бўлиб, бу унга “хиёнат”дай таъсир қилади. Уни эзаётган хавотир ва алам Зайнабни йўлсиз, чорасиз қилиб қўйди. Шу йўлни танлашга

мажбур этилган Зайнаб ўзини мажбур этганларни ундан ҳам ортиқроқ жазога маҳкум этди. Маҳкума ўзини маҳкум қилганларни айрилиққа маҳкум этади. Ёзувчи “индамас, одамови” қизга ёрдам бериш учун опаси Хушрўйбиби образини асарга олиб кириб, Зайнабнинг жиноятини далиллаш учун Хушрўйбиби характерини очиб берувчи кичик эпизодик лавҳани ҳам бериб ўтади. Далиллаш саънатининг ўзига хос кўриниши. Вазият маҳкума Зайнабни қотил бўлишга даъват қилди. Ёзувчи Зайнабни, Хушрўйни айбдор қилмоқчи эмас, у бош гуноҳкор Жамият, шароитни фош қилган. Қанчадан-қанча Зайнаблар вазиятнинг қулига айланган. Ёзувчи миллатнинг бу одаига ўз муносабатини шу тарзда кўрсатди. Оила фожиасига сабаб бўлган бу каби одатлар миллатни инқироз томон етаклаши мумкин, деган фикр Қодирий ижодининг бош мотивларидан биридир.

Зайнаб образининг асарга киритилиши, ёзувчининг Зайнаб борасидаги тежамкорлик сабаби энди аста-секин ойдинлашиб боради. Зайнаб роман воқеаларини тубдан ўзгартириш учун образлар тизимидан ўрин олган. У елкасидаги бадий функцияни ишонарли далиллар асосида бажарди. Зайнабнинг хатти-ҳаракатлари руҳий жиҳатдан ўта нозиклик билан асосланган. Кумуш эса ёзувчининг симпатияси боис асар майдонида эркин. Демак, айнан шу ечим Зайнабнинг асардаги ўрнини белгилайди. Зайнаб асар бошида “индамас, одамови қиз” қиёфасида старт олган бўлса, маррага қотил бўлиб етиб келади. Буни ёзувчи руҳий жиҳатдан асослаб, образ руҳиятини иерархик тарзда ёритиб бера олган.

Хулоса шуки, образнинг руҳий жиҳатдан асосланганлиги биринчи навбатда унинг бадийятини таъминласа, иккинчидан, асарнинг эстетик қийматини кўрсатишга хизмат қилади. Бадий асар таҳлили бир неча фанлар кесишувида ёндашиш образ моҳиятига чуқурроқ кириш ва инсонни ҳар тарафлама ўрганиш имконини беради. Асар эстетик қийматини ундан олинадиган таассуроту ҳаяжондан кўра, шу ҳолатни юзага келтирувчи руҳий

жараёни ўрганиш бугунги кун адабиётшунослиги олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Выготский.Л.Психология искусства. – М., 1987.
2. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. – М., 1925.
3. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Т., 2000.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т., 2006.

АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРЛАРИДА РИВОЯТ ВА ҲИКМАТЛАР ТАЛҚИНИ

Обиджон КАРИМОВ,

*НамДУ катта ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди*

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов икки бандли (кўпроқ саккиз мисрали) шеърларининг айримларида бандлар ифодаланаётган фикрни бошқа матнлар билан боғловчи кўприк вазифасини ўтайди. Негаки, шоир қўллаган метафоранинг маъноси илгари мавжуд бўлган банд билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади. “Қалдирғоч” номли шеърининг биринчи бандида шоир эл ичидаги бир ривоятни, аниқроғи унинг хулосаси сифатида сақланиб қолган матални эслатади:

*Дейдилар, қайгадир ўт кетса, албат,
Чумчуқ хас таширмиш, қалдирғоч-чи, сув.
Балки, бу чумчуқнинг шаънига тўхмат,
Ёнгин нималигин, балки, билмас у (1, 91)...*

Синчиклаб кузатсак, айни шоир қўллаган шу ирсоли масал иккинчи банддаги метафорага асос бўлади:

*Сен дунё ҳолига назар сол бирпас,
Назар сол кўзлардан оққан ёшларга.*

Дунёда кулбалар ёнар ҳар нафас,

У доим муҳтождир қалдирғочларга (1, 91).

Кўриб турибмизки, агар биринчи банд бўлмаса, “қалдирғочлар” метафорасининг маъносини англаб бўлмайди. Демак, бу ерда метафора маъноси матнлараро алоқада юзага чиқяпти.

“Эски қудуқ” шеъри қурилиши жиҳатидан шунга ўхшаш: биринчи бандда машхур ривоят эслатилади-да, иккинчи бандда унинг ёрдамида шоир ўз ҳолини баён этади:

Ҳамма биладиган ривоят булдир:

Эмиш Искандарнинг бор экан шохи.

Уни яширолмай сартарош қургур

Қудуққа айтибди, шулдир гуноҳи.

Яшаб келмоқдаман ўзимга кўра,

Ўтган-кетган сирдан кўнглим эрур тўқ.

Лекин недир менга етишмас сира,

Балки етишмайди у эски қудуқ (1, 102).

Ушбу “Қалдирғоч” шеъридан фарқи шундаки, шеърнинг иккинчи банддаги “эски қудуқ” метафораси алоҳида кўчим тарзида қўлланган. “Ўтган-кетган сирдан кўнглим эрур тўқ” мисраси “эски қудуқ” ҳақидаги ривоятга ишора воситасида янги маъноларни ифода қилмоқда. Бу тўртлик мустақил шеър бўла оладиган даражадаги маънога эга. Чунки, метафора маъноси матнлараро алоқада юзага чиққан. Иккала шеър ҳам бир хил композицион усулда қурилган, иккисида ҳам метафора охириги мисрадан ўрин олган, лекин метафоранинг биринчи бандга боғлиқлик даражаси бир хил эмас. Бунинг сабаби, бизнингча, метафорага асос қилиб олинган матн (бунда ривоят)нинг қанчалик машхур экани билан изоҳланади. Маълумки, шохли Искандар ҳақидаги ривоят миллий менталитетимизга чуқур сингиб кетган, ундан жонли мулоқотда тамсил сифатида фойдаланилади. Яъни у миллий онгда тайёр бир образ сифатида (худди тилдаги ибора каби) яшайди, шоир эса ундан тайёр поэтик восита сифатида фойдаланган. Қалдирғоч

ҳақидаги ривоятнинг оммалашиши, универсал образга айланиш даражаси эса бошқачароқ:

Матнлараро алоқа А.Ориповнинг “Гулливер” шеърیدا ҳам мавжуд. Шоир жаҳон халқлари мулкига айланган асарга таяниб шеър ёзган, унинг композицион қурилиши ҳам худди юқоридаги шеърлар каби. Шеър қуйидаги мисралар билан бошланади:

*Миттиларга улкан кўринар олам,
Улканлар наздида миттидир дунё.
Дейдилар, Гулливер деган бир одам
Аён кўрган эмиш уларни гўё (1, 326).*

Эътибор берадиган бўлсак, шоир дунёни икки қутбга, икки карама-қарши кучга ажратяпти. Лирик қаҳрамон улкан оламни ҳам, митти дунёни ҳам ёрқин кўрган, ундан хабардор. Улар билан қандай муносабатда бўлишни ҳам яхши билади...

Энди шеърнинг иккинчи бандини кузатайлик:

*Атрофин улканлар қуршагани чоқ,
Гулливер заррадир, у – йўқ, у – ўлган.
Митти одамчалар қошида бироқ
Гулливер буюқдир, Гулливер – улкан! (1, 326)*

Бизнингча, шу банднинг ўзи мустақил ҳолда ҳам метафорик маънони ифодалай олади. Бу ҳолда Гулливер метафораси улуғлар оёғига пойандоз бўлгани ҳолда ўзидан паст мақомдагилар қаршисида “жажжи Наполеон”га айланувчи кишиларни характерлайди. Шундайларга қаратилган эпиграф бўлиб жаранглайди. Балки тушунчалар доираси тор одамлар ҳақидадир. Шоир биринчи бандда Гулливернинг улканлар ва миттилар оламида бўлганини эслатиб ўтиш орқали “миттилар” ва “улкан одамлар” ҳақидаги тасаввурларимизни бойитади. Ҳолбуки, машҳурлиги бундан асло ортиқ бўлмаган ривоят билан мазмунан боғланувчи метафорик тўртликда эса изоҳ берилмайди:

*Бир йўл чеккасида ётибман нолон,
Чорасиз бўлсам-да, мен ҳам тирик экон.
Устимга отининг сояси тушди,
Жиловини нари тортсанг-чи, нодон! (1, 250)*

Шеър Искандар Мақдуний билан файласуф Диогеннинг учрашуви ҳақидаги антик ривоятга боғланади. Эмишки, офтобда исиниб ётган Диоген ёнига отлиқ Искандар келганида, файласуф зарра парво қилмай ётаверади. Жаҳли чиққан жаҳонгир “Менинг кимлигимни биласанми?” деб дўк уради, файласуф эса хотиржам: “Ким бўлсанг ҳам, нари тур: офтобни тўсяпсан!” – дея жавоб қилади. Тўртликнинг метафорик маъноси шу ривоят билан боғлиқ юзага чиқади ва бу фақир шоирнинг ўзини Искандар мисоли тутган кишига дуч келган ондаги аччиқ кинояси сифатида тушунилади. Бу ўринда лирик субъектнинг оний кайфияти ифодаланса, “Гулливер”да инсон феъл-атвориға оид фалсафий умумлашма чиқариш мақсади устувор. Зотан, иккала ҳолда ҳам шеър қурилиши ифода мақсадиға мос амалға оширилган, деган хулосаға олиб келади.

Кўринадики, шоир Абдулла Орипов ўз шеърларида турли ривоят, ҳикмат, ҳолат ва шу кабилар асосида метафорик мушоҳада юрита олган сўз санъаткорларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 2-жилд. – Тошкент, 2001.

БАДИИЙ АСАРЛАРДА ЎХШАШЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

***Шаҳноза ЭРГАШЕВА,**
ТДПУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Жаҳон адабиётида сюжет, мазмун ва ғоявий йўналишига кўра бир- бирига ўхшаш асарлар кўп. Сўз санъати намуналаридаги ўхшашликка инсониятнинг руҳият олами, тафаккур тарзи тадрижидаги муштарақликлар сабаб бўлса, айри жиҳатлар эса ҳар бир миллатнинг турмуш тарзи, анъана ва урф-одатлари,

дунёкарашидаги ўзига хослик билан белгиланади. Хусусан, бундай ҳолатлар туркий халқлар адабиёти учун ҳам бегона эмас. Ўтмиши, тили, урф-одатлари, дини муштарак бўлган ўзбек ва озарбойжон адабиёти ўзаро киёсланса, ўхшаш ҳамда айро жиҳатлар мавжудлиги аёнлашади.

Ўзбек насри тараққиётига сезиларли улуш қўшган Шукур Холмирзаевнинг “Булут тўсган ой” ҳикояси ва озарбойжон адабиётининг ёрқин намояндаси Анорнинг “Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати” романлари гарчи турли жанрларда битилган бўлса-да, образлар дунёси ва қаҳрамон руҳиятини ёритиш услуби жиҳатидан қатор ўхшашликларга эга.

Шукур Холмирзаев ҳикоялари психологик кечинмаларга бойлиги, майда деталлар тасвири орқали инсон руҳиятининг рангин кирралари ёрқин берилиши билан ажралиб туради. Адибнинг 1996 йили яратилган “Булут тўсган ой” ҳикояси ҳажман қисса жанрига мансуб асарлар билан бемалол бўйлаша олади. Анорнинг “Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати” асари эса 1974–1978 йиллари яратилган бўлиб, ҳажман ихчам роман. Шукур Холмирзаев ижодий тафаккури маҳсули бўлмиш Таваккал билан Анор яратган Заур образлари ҳаётга ва аёлларга муносабати, дунёкараши жиҳатидан бир-бирига яқин туради. Ҳар икки асар қаҳрамони ҳам гўзал ва мағрур аёллар севгисини қозонади, аммо уларни тушуна олмайди. Худди шу сабаб маънавий озодликни, инсон эркини ҳар нарсадан устун қўйишга мойиллиги билан фарқланувчи Гулсара (“Булут тўсган ой”) ва Таҳмина (“Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати”) образининг фожиасини таъминлайди.

Тасодифан танишгани Таваккалда эркакларга хос мардлик, тантиликни кўрган Гулсара унга меҳр қўяди. Ёзувчи бугунги замон кишиларининг типик вакили бўлган мазкур образни маҳорат билан яратган. Таваккал қатор фазилатлар эгаси, лекин инсон табиатига хос бўлган иллатлардан холи эмас; эркак сифатида ўз нафсини устун қўйгани учун Гулсарани бир умрга йўкотади.

Ҳикоядаги Гулсара образи Қувватжон нигоҳи орқали очилади. Уларнинг тасодифий учрашуви саҳнасини ўқиш асносида китобхонда Гулсара енгилтабиат аёлдек таассурот қолдиради. Бир кун олдин безориларнинг ҳужуми туфайли танишгани бегона эркак билан ресторанда бемалол ўтиргани ва ўзаро суҳбатдаги бир қадар очиклиги шундай фикрга келиш учун асос беради. Икки бегона эркак билан ярим кечада дачага йўл олиши, дабдурустдан Грузияга кетиш тадориғига тушиши, орадан ойлар ўтиб дардлашиш учун бир халта егулик ва ичкилик билан яна Ёзувчилар уйига кириб келиши бу аёлнинг таваккалчилигидан, у учун бировларнинг эмас, ўзининг фикри муҳим эканидан далолат беради. Ҳаддан зиёд мағрурлиги туфайли оиласидан бахт топмаган, севгисини рад этган аёл ҳаёт зарбаларига дош беролмайди, руҳан ва маънан тубанликка юз тутади.

“Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати” романида Заурнинг оилали аёл – Таҳминага қўнғил қўйиши ота-онаси, яқинлари ва жамоадoshлари орасида кескин эътироз туғилишига сабаб бўлади. Оилавий турмушидан қониқмаган, ҳаловат топмаган аёл йигитнинг бу жасоратига муҳаббат ила жавоб қайтаради. Инсоний туйғулар билан яшашни, том маънода бахтли бўлишни истаган Таҳмина атрофдагиларнинг қаршилиғига қарамай ўзини севгиси йўлида қурбон қилади. Адиб унинг оиласидан воз кечишига туртки бўлган психологик асосларни ҳам чуқур таҳлил қилган. Бахтга, маънавий эркинликка эришиш учун икки қалб муҳаббати, бир-бирига талпинишининг ўзи кифоя қилмайди. Инсон – жамият аъзоси. Шундай экан, у жамиятнинг ёзилган ва ёзилмаган қонун-қоидаларига, тартибларига, ахлоқий меъёрларига бўйсунушга мажбур. Заур ота-онаси, яқинлари ва атрофдагиларнинг таъсиридан батамом қутула олмайди, севган аёлига кўп азоб беради. Таҳминанинг эркаклар билан бемалол гаплашиши, сўнгги урфдаги кийимларга, дабдабага ўчлиги, атрофида парвона бўлаётган эркаклар билан орани батамом очиқ қилмаслиги ҳам унинг ҳаётида қатор қўнғилсизликлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Асоссиз рашк ва севган аёлига бўлган ишончсизлик

муҳаббатга раҳна солади. Қолаеверса, Зевархонимнинг таҳдидлари, жамоадошларининг пичинглари, Заурдаги ишончсизлик бора-бора Таҳминада ички туғёнларни жунбушга келтиради. Муҳаббатни жамиятда қарор топган мезонлар нуқтаи назаридан баҳолаш, нотенг ишқ сифатида эътироф этиш, асосийси, асар қаҳрамонларининг шундай қарашлардан устун бўлолмаслиги фожиага сабаб бўлади.

Заур ашаддий рақиби Спартакнинг синглиси Фарангизга уйланиб, Таҳминага озор бермоқчи, шу орқали ўз аламини қондирмоқчи бўлади. Лекин у қаттиқ янглишган эди. Айрилиққа чидай олмаган аёл ичкиликка ружу қўяди ва вафот этади. Орадан йиллар ўтгач, икки қалб муҳаббатидан воқиф бўлганларнинг аксарияти дунёни тарк этадилар. Кексайган Заур кўчада ногаҳон Таҳминани учратиб қолади. Унинг ортидан чопади. Аёл бир уйга кириб, олтинчи қаватга кўтарилади ва кўздан ғойиб бўлади. Заур бешинчи қаватга кўтарилиб, уйнинг олтинчи қавати йўқлигини англайди. Ушбу роман фақат муҳаббат можароларидан иборат эмас. Жумладан, унда жамиятда кенг илдиз отган порахўрлик, товламачилик, ошна-оғайнигарчилик каби иллатлар ҳам ўз ифодасини топган.

Этибор қаратилса, Таваккал ва Заур, Таҳмина ва Гулсара образлари ўртасида жуда кўп ўхшашликлар мавжуд. Бу аёллар мағрур, ўз қадрини биладиган, айнан мана шу фазилатлари туфайли ўз фожиасини таъминлаган образлардир.

Жаҳон адабиётида аёллар психологияси кенг ва теран тадқиқ этилган Гюстав Флобернинг “Бовари хоним”, Лев Толстойнинг “Анна Каренина”, “Тирилиш” сингари ўлмас асарлари бор. Гулсара ва Таҳмина ҳам эркак ташналиги, ўз ҳақ-ҳуқуқи ва бахтли бўлиш учун жамиятда қарор топган ахлоқий меъёрларга қарши бориши, мураккаб табиатга эгаллиги билан юқорида қайд этилган асар қаҳрамонларига яқин туради. Бироқ улар шарқона дунёқараш эгаси экани, шунга хос ва мос тарзда фикрлаши билан ўзига хослик касб этади.

ХАРАКТЕРЛАР РУҲИЯТИ ТАСВИРИ

*Шоира Исаева,
ТДПУ доценти,
филология фанлари номзоди*

XX аср ўзбек романчилиги ижтимоий ҳамда психологик детерминизмнинг диалектик муносабати асосида ривожланиш йўлидан бормоқда. Бу йул эса чинакам реалистик тасвир йўли бўлиб, у жаҳон адабиётшунослигида шартли равишда классик тасвир деб юритилади.

Классик тасвир йўли бир қатор жиддий тамойиллари билан турли хилдаги модернистик тасвир усулларидан фарқланади. Ана шундай тамойиллардаи бири ижодкор ўз идеалини аниқ белгилаб олмагунча воқелик тасвирига кириша олмаслиги ҳисобланади. Ф.Достоевский ўз ижодида ана шу тамойилга амал қилган. Шу боис унинг романларидаги ижтимоий ва руҳий детерминизм аниқ, ишончли, энг муҳими, реалистик чиққан.

Иккинчиси, Л.Н.Толстой амал қилган тамойил бўлиб, унда реалистик тасвир мезони қилиб ижодкор кечинмаси билан асар персонажлари руҳий кечинмалари мутаносиблигига амал қилинган. Шу боис Л.Толстой, адиб ҳамма вақт ўз қаҳрамонлари тақдиридаги драматик ўзгаришларни синчковлик билан кузатиб бориши керак деб таъкидлайди. Мана шу тариқа бадиий ҳақиқат ва бадиийликнинг толстойона мезонларига амал қилиш ҳодисаси юзага келади. Дарҳақиқат, изчил тартибга солинган тафсиллар воқеликнинг ички моҳиятини ва шу орқали асарнинг бадиий яхлитлигини белгилайди. Шу туфайли муаллифнинг тасвирланаётган воқелик билан маънавий-ахлоқий бирлиги юз беради.

XX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европа адабиётида, шу асрнинг иккинчи ярмида эса рус ва бошқа халқлар адабиётида турлича қарашлар, мактаб ва оқимлар юзага келди. Бу оқим намояндалари адабиёт иисонни акс эттиришнинг ижтимоий ва руҳий детерминизм тамойилларига амал қилди, бундай

тамойилни XIX аср дунё романчилиги, хусусан, Стендаль, Бальзак, Ч.Диккенс, Л.Толстой, Ф.Достоевский, И.Тургеневлар ўз ижодларида қўллай бошлаган эди. Эндиликда бир гуруҳ адабиётшунослар бундай тасвир бутунлай эскирди, энди бадий тасвирнинг янги, замонавий принциплари - модерн тасвир бадий ижодда устуворлик қилади, деган даъволар билан чиқа бошладилар.

Умумдунё бадий адабиёти хазинасига ўз хиссасини қўшиб келаётган ўзбек адабиёти ҳам мана шундай ҳукмлардан холи эмас. Бироқ XX асрнинг биринчи чорагидаёқ реалистик романнинг гўзал ва бетакрор намуналари ўзбек адабиётини, хусусан, романчилигини бадий тафаккур ривожининг кўз илғамас юксакликларига олиб чиқди. Бадий ижод амалиёти эса реалистик тасвирнинг ижтимоий, руҳий детерминизм диалектикаси асосига қурилиши жаҳоннинг илғор адабиётлари тажрибасида, шунингдек, ўзбек адабиётида ҳам энг синалган, энг аниқ ва барқарор тамойил эканлигини исботлаб берди. А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва Ҳамза каби йирик ижодкорлар бу йўл бошида турган бўлсалар, кейинчалик Ойбек, А.Қаҳҳор, Ғ.Фулом, М.Шайхзода каби ижодкорлар, яна кейинроқ эса С.Аҳмад, О.Ёкубов, П.Қодиров, Мирмуҳсин Ҳ.Фулом, Ў.Ҳошимов ва бошқа ёзувчилар.

Ўзбек бадий насрининг бугунги ривожини таъминлашда юқорида қайд этилган носирлар қаторига Ш.Бўтаев, Н.Эшонқул, С.Вафо, Н.Норқобилов, А.Саид каби кўплаб истеъдодли адиблар қўшилдилар. Уларнинг барчаси реалистик тасвирнинг асосий белгиси инсон характерининг, хатти-ҳаракатининг фақат ижтимоий-психологик детерминизм тамойиллари асосида вужудга келиши ва ривожланишини ўз ижодлари мисолида тасдиқлаб, исботлаб келмоқдалар. Мана шу жиҳатдан қаралса, руҳият тасвири асосида «инсон ва воқелик» муаммоси роман жанрида ўзига хос тарзда намоён этилмоқда. Бундай ўзига хослик эса ҳозирги ўзбек романчилигида «инкорни – инкор», «тасдиқни – тасдиқ» принциплари асосида руҳий тасвири беришнинг икки

хил йўл орқали амалга оширилаётганлигида кўзга ташланади. Кайсидир адиб бу йўллардан биринчисига кўпроқ амал қилса, бошқа бири иккинчисига кўпроқ мурожаат этмоқда, яна бири эса ўз ижодида руҳий тасвирнинг ҳар икки йўлини ўрни билан муваффақиятли қўлламоқда. О.Ёқубов романларидаги, хусусан, тарихий романларидаги руҳият тасвири, унинг ижтимоий ҳаёт билан шартланганлиги адибнинг учинчи йўлдан бораётганлигини кўрсатади. Мана шундан келиб чиқилса, О.Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романини ижтимоий-психологик роман сифатида баҳолаш мумкин. Чунки асар кенг ижтимоий ҳаёт ва характерларнинг чуқур руҳий таҳлили билан маиший-психологик романлардан кескин фарқланиб туради.

XX аср ўзбек романчилиги ўзининг психологик романи орқали инсон руҳиятидаги зиддиятларни бутун мураккаблиги билан очиб бермоқда. Бадиий асар замонда яшайди, бинобарин, унда тасвир бир-бирига руҳан зид бўлган инсонлар, нарса ва табиат ҳодисалари заминидаги бирор қарама-қаршиликлар асосида юзага келади. Руҳият тасвирининг бу принципи асрлар мобайнида шаклланган классик тасвирнинг моҳиятини ташкил этади. Шу боис Л.Гинзбург бадиий психологизм инсон хатти-ҳаракати билан боғлиқликда ривожланади, бироқ бу динамика руҳий муносабатлар тасвиридаги муайян стереотипларни йўқотмайди, балки уларнинг янги шаклларини кашф этади, деб ёзади. Шу нуқтаи назардан қаралса, «Улуғбек хазинаси»даги руҳият тасвирининг бош сабаби маърифат билан жаҳолат ўртасидаги шафқатсиз, муросасиз курашни акс эттиришдан иборатлиги аён бўлади. Бу кураш кутблари эса руҳан бир-бирига зид характерлар, улар ўртасидаги қонли, фожиали, изтиробларга бой тўқнашувлар ва руҳий кечинмалардан иборат. Асардаги «хазина» эса ана шу зиддиятли тарихий даврнинг мустабидлигини, зиёлилар ва мустабид мансабдор жоҳиллар ўртасидаги зиддиятларнинг ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам руҳий жиҳатдан муросасизлигини очиб бериш учун бадиий воситачилик вазифасини, воқеалар динамикасини таъминловчи

рамзий деталлик вазифасини адо этади. Чуқур ҳис этмаса, бевосита ана шу мантиқдан келиб чиқиб бадий тасвир усулларининг ўзига хослигини таъминламаса, характерлар руҳияти тасвирида ўқувчини ишонтира оладиган, уни қувонтирадиган ёки йиғлата оладиган асар ярата олмайди. Бу жиҳатдан О.Ёқубов «Улуғбек хазинаси» романида ўз истеъдодининг жозибасини алоҳида намойиш эта олди.

“РУҲЛАР ИСЁНИ” ДОСТОНИДА ҚАҲРАМОН ВА МУАЛЛИФ ЭСТЕТИК ИДЕАЛИ

Ойиста УСМОНОВА,

ТДТУ доценти,

педагогика фанлари номзоди

Эркин Воҳидовнинг “Руҳлар исёни” достони 1980 йил нашр қилинган. Достон ким ва нима ҳақида эканлигини муаллиф “Кириш сўзи”да қуйидагича баён этган: “...бу достон оташин бенгал шоири Назрул Ислом ҳаёти ҳақида. Назрул Ислом исёнкор шеърлари билан бутун Ҳиндистон ярим оролини ларзага солган шоир эди. Унинг эркпарвар нидоси халқни бирлашмоққа, ўзаро диний эътиқодлар низосидан халос бўлиб, қабиҳ мустамлакачилик зулмига қарши жанг қилмоққа чорлади.

Шоир номи бутун Ҳиндистонда исёнкорлик тимсоли бўлди. Унинг истеъдодини Робиндранат Тҳакур олқишлади, юртининг, замонининг энг оловли шоири деб атади.

Назрул Ислом ўз эътиқоди йўлида ёш жонини аямади. Шеъри билан, сўзи билан, ўз журнали билан хуррият йўлида курашди. Лекин тинимсиз тазйиқлар, ҳибс, қийноқлар оқибат ўз ишини қилди. Шоир ўттиз бешга етмаган ёшда эс-хушидан айрилди.

Назрул Ислом 75 йил умр кўрди. Бу вақт ичида Ҳиндистонда кўп ўзгаришлар бўлди... Ҳиндистон мустақиллик, тинчликсеварлик, ижтимоий тараққиёт йўлини танлади... Шундай келажакни орзу қилган, шу йўлда курашган шоир, афсуски, барҳаёт

бўла туриб, буларнинг ҳеч бирини сезмади, билмади... Халқ ўз шоирининг нуруний, сокин, беҳуш, беруҳ вужудига тавоф қилди...

“Рухлар исёни” Назрул Ислоннинг ана шу фожиали қисмати ҳақида. Умуман, шоирлик, инсонлик, фидойлик, эрк ташналиги ҳақида...” (1, 5-6) Дарҳақиқат, дostonда Назрул Ислоннинг фожеали қисмати тасвирланади. Аммо бу фон ортида муаллиф ўз замонаси қиёфасини фош қилади. Бу замонда ҳам шоирлар эрки бўғилган диққинафас муҳит ҳукмрон эканлигини киноя билан ифода қилади. Дostonдаги шоир образи ўз руҳияти, аҳволи, эрка ташналиги жиҳатидан Назрул Ислонга тақдирдош, ҳамфикр, ҳамдард, ҳаммаслак эканини ҳис қиламиз.

Дoston композицияси ўзига хос: муқаддимада истибдод дарди дилини эзган шоирлар ҳақида сўз боради:

“Бу дунёнинг

Қувончи ҳам,

Дарду гами – зиёда.

Аммо

гамдан қочмоқнинг ҳам

Тадбири қўп дунёда...

Лек оламда

бир дард борки,

Унга сира нажот йўқ,

Бу азобга ким дучорки

Унга кун йўқ,

Ҳаёт йўқ...

Бу – шоирнинг дилин эзган

Истибдоднинг дардидир.

Айни мисралар шоирлик қисматидан сўзлайди. Дostonдаги шоир образи ўз тақдири азалдан “ингроқ хониш” эканини, бу изтироб, алам “жаҳаннам оташида ёниш”дай азобли эрк тилаги, эрк учун ёниш, кураш эканини сўзлайди. “Абадият ҳақида ривоят”да саҳрода сувсизликдан ҳоли танг инсоннинг “обиҳаёт” га дуч келиши, уни ичишдан чўчиб, кўзасига тўлдириб олиши; йўлда абадий яшаш умидида обиҳаётдан ичиб, дунёдан кўз юма олмай,

азобда яшаган, охир-оқибат ўзини кумга кўмиб, ўлишни орзулаган, бу дунё азобларидан қутилишни истаган, аммо минг йиллар шу ҳолатда ўлим топмай саргардон бўлган одамни учратади.

Ҳа, “минг бир рангли бу дунё” инсон учун. Инсон ғамга ҳам, дардга ҳам, қувончга ҳам шукр қилиб яшашни билиш керак. Шоир айтмоқчи, “Омон бўлсин сен англаган, Сени англар одамлар”.

Достоннинг биринчи фасли “Шоир қалби” деб номланади. Азалдан табиатда, заминда, замонда исён руҳи кезади: қиш қаҳрига бинафшанинг исёни, булутларга чақмоқ исёни, туғилган чақалоқнинг ўлимга исёни...

“Коса янглиз

Сабр тагида

Оташ янглиз Исён бор.

Куй, газали

одамзотнинг

Дарддир, эзгу армондир.

Яралишдан истеъдоднинг –

Табиати – исёндир.

Назрул Ислом ҳам Ҳиндистон халқининг пок имони, эрк ҳақидаги тилаклари, истибдодга исёни рамзи эди. Шоир юракдаги дард – Ватан дарди, эрк дарди. Замон унинг ёниб турган юрагини сўради.

Не шоирсан,

Ташбеҳларнинг

Борми асли кераги,

Бўлмаса эл ғами –

дардинг,

Юрагинг – эл юраги.

Назрул Ислом қалби – эл юраги эди. Ҳақсизликка кўнмаган, исён ўти сўнмаган шоир қалби курашларга даъват этди. “Не учун бошинг эгик, тилинг лолдир, қоматинг забун? Тангриларга бўйсунмаган Бандасига бугун нега эгадирсан бош?” – дея хайқиради. Халқини эрк бонгин урмоққа чорлайди.

Шоир Эркин Воҳидов ушбу фаслни қуйидаги кинояли мисралар билан якунлар экан ўз ҳолига, ўз замонасидаги сиёсат тушовларига, зўравонликка асосланган тузум шароитидаги шоирлар аҳволига ишора қилади:

*“Ҳа, зулм бор,
Ҳақсизлик бор.
Барчага бу аёндир.
Аммо бунини зинҳор-зинҳор
Айтиб бўлмас замондир.
Ҳамма билар,
Инсон эркин –
Яшаши шарт пойидор.*

Достоннинг кейинги қисми “Фидоийлик тўғрисида ривоят” деб номланган. Унда халқнинг эркак киши ўлса, ёнига рафиқасини қўшиб кўмиш одатига исён қилган саркарданинг мардлиги куйланади. Афсуски, шоҳ уни ота-боболар удумини оёқости қилишда айблаб, жаллодга топширади.

Қабри устига тавқи-лаънатлар битилди. Аммо шоир бизни ўша таҳқирланган қабрга сиғинишга даъват этишининг боиси нимада? Сабаби ўша жангчи ҳақиқатни тик туриб сўзлай олди, мардлик кўрсатди. Шоир сўзлари билан айтганда :

*“Сигинайлик ўша танҳо
Таҳқирланган қабрга.
Ҳақ учун
Бош тутган тикка
Мардлар руҳи
ёр бўлсин.*

Бу дунёда

ноҳақликка

Кўнмаганлар бор бўлсин!”

Ушбу чорлов шоир Э.Воҳидов достони битилган даврда ҳам чинакам мардлик эди. Ўз даври ҳақида айтилган ҳақ сўз эди; чин истеъдоднинг, элининг пок имони бўлиш шоирнинг замонга исёни эди!

Достоннинг иккинчи фасли “Ғалаён”да Калькуттадаги 1926 йил воқеалари тасвирланади. Ҳинду билан мусулмонлар ўртасидаги адоват оқибатида юз берган тўқнашувлар натижасида халқ қирилди, “кўча тўлиб қонлар оқди”. Босқинчи жаноблар эккан нифоқ уруғи унди.

“Бўлмасин деб қилар орзу

Бу низога ҳеч поён.

Майли,

Кўпроқ ўлсин ҳинду,

Кўп қирилсин мусулмон”.

Шунда эл имони, виждону ори тимсоли шоир оломонни тўхтатишга шайланади. Бундаин ўтли ҳайқирик, ҳақ сўз учун шоир зиндонга ташланди.

Воқеалар талқинига яна шоир образи кириб келади. У Назрул Ислом каби элга қурбон бўлгули қалбга эга бўлган шоирни ўз фидойий ўғлонига қалқон бўлгули халқи бўлган юртни букиб бўлмаслигини баралла сўзлайди:

“Шоир бўлсанг,

Қалб чирогинг

Ёниб турса то абад.

Бу дунёдан кетар чоғинг

Йиғлаб қолса шеърят.

Ўз бағрига олса қучиб

Сени она маконинг...

Гар шу бахтлар бўлса насиб

Йўқ дунёда армонинг”.

Аслида шоирлик қисмати шундай: ёниб яшаш, ёниб куйлаш, ёниб ўлмоқлик! Назрул Ислом ана шундай яшади, шу боис достондаги шоир образи уни ўзига ҳамдард, ҳамфикр, ҳаммаслак деб билади. Унинг қисмати ҳам барча чин истеъдод эгалариники каби дард билан яшаб ўтмоқлик тақдирнинг ёзмиши, шоирликнинг аъмоли эканини тан олади. Қолган кўргуликларнинг бари инсон боласининг жаҳолатга юз буриши оқибатида содир бўлади.

Достоннинг кейинги қисмида “Жаҳолат тўғрисида ривоят” ҳикоя қилинади. Юз минг дардни давосини топган, кўрнинг кўзини очган улуғ табиб гумроҳлар томонидан оловга ташланади. Гулхан оташида ёнаётган ҳаким оломонга қараб сўнги ўкинчини, сўнги армонини баён этади:

Мендан

шифо олди

одам,

Олам – шифо олмади.

Хурофотнинг захри теккан

Нодон,

жоҳил,

гумроҳлар –

Давосига ожиз экан

Мен кашф этган гиёҳлар.

Йиллар ўтиб, ажаб элнинг ақл кўзи очилиб, аза тутиб йиғладилар; донишмандга эса олтин ҳайкал қўйдилар.

Қиссадан ҳисса шуки, эл оломонга айланса, қалб кўзи, ақл кўзи кўр бўлса, онгу шуурни даволаб бўлмас. Бундай халқ ўзлигини танишга, ўзлик учун курашга ярамас! Бундай эл мудом тутқунликда яшашга мажбур.

Достоннинг учинчи фасли “Тутқунлик” шоир изтироблари ҳақида. Шоир эрки, жисми, орзулари – тутқунликда бўлиши мумкин, аммо унинг хаёлларини, қалбини кишанлаб бўлмас!

“Майлига,

Мен тутқун бўлсам,

Сен озод бўл,

Онажон!

Минг қийноқда

Майли ўлсам,

Юртим,

бор бўл,

Бўл омон.

Назрул Ислом тилидан айтилган ушбу ўқинчли сўзлар аслида пахтага кул қилинган, гўдаклари оғир жисмоний меҳнат туфайли майиб этилган, оқибатда пахтаю тилласи, ипагию қоракўли ташиб кетилган, Ороли қуритилган шўрпешона ўзбек халқининг аянчли ҳаётидан куйиб ёнган шоирнинг армонли дил изтиробларини ифода қилади. Юртнинг чин шоири, фидоий ўғлони томонидан ўз замонага қарата айтилган айблов эди, гўё! “Шоирларнинг эркдир дини, эрка сажда қилдилар!”

“Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳақида ривоят” талқини орқали шоир бу дунёда амалга оширилган эзгу ишларига Тожмаҳал каби ҳайбатли, мудом яшаб қолгусидир. Асли дунё “ал қасосул – миналҳақ” ҳукмида эканини англатади; токи ерда инсон бор, “на подшога, на гадога алқасосдан омон бор”лигини эслатади. “Жафо учун, вафо учун ҳаққин олди Шоҳ Жаҳон”, – дея ривоятга яқун ясайди, инсониятни эзгуликка чорлайди.

Достоннинг тўртинчи фасли “Шарпалар” деб номланади. Инсон томонидан ўйлаб топилган азобу қийноқлар ичида энг зиёдаси – танҳолик қийноғи. Назрул Исломга ҳам ана шундай азоб берадилар. Ҳар замонда у аллақандай шарпаларни ҳис қилади. Улар “етар, Назрул, тур, – дейди. Ўлтирма бу зах зиндонда, бизлар билан юр, – дейди”. Шунда шоир тангрига нола қилади:

*“Эй, холиқи олам,
Тилагимни қондир,
Умримга бер барҳам,
Вужудимни ёндир!”*

Тангри таолога унинг нидоси етиб, фаришталар “шоир руҳин олиб мангу, кўкка парвоз этдилар”. Тор зиндонда эса унинг жону жисмини ташлаб кетдилар. Шоир эса фалақда парвоз этиб юрибди.

“Олий руҳлар тўғрисида нақл”га кўра шоир улуғлар руҳи одамларни ҳамиша эзгу амаллар қилишга, яхшилик уруғини экишга чорлаб туришини ҳикоя қилади.

Бешинчи фасл “Озодлик” деб номланади. Ҳинд халқининг мустамлакачилар зулмидан озод бўлиши билан боғлиқ воқеалар тасвири ортидан Назрул Исломнинг эркин, озод руҳи ҳис

қилинади. Унинг беҳуш, берух ва буюк жисми теграсида чарх ураётган руҳи мазлум халқларни исёнга, эрк учун курашга даъват қилаётгандай туюлади. Шоир умри шеърларида, дostonларида яшади, руҳи эса кўкда...

“Шоирлар ва пайгамбарлар ҳақида ривоят”да ерда набийлар туғилганда шоирлар ҳам оламга келгани баён қилинади. Набийлар одамзотни ақл билан иш қилишга даъват этса, шоирлар қалб йўлини тутди. Набийлар майни ҳаром деса, шоирлар уни Аллоҳ синовлари рамзига ўхшатдилар. Шоир дунёнинг бирлигига ишончини, оламнинг эса сирлигига шубҳа қилмаслигини баён қилади. Аммо энг олий ҳакам – вақт! У чинни ёлғондан фарқлаш, ҳақни ноҳақдан ажратиш, яратганни таниш, ўзликни англаш учун берилган фурсат эканини ёдда тут!

1979 йил 20 март куни Дехлидаги халқ намоёишини кузатган шоир ўзини руҳан ва хаёлан “шу мавжли тўлқинда, Назрул Ислому руҳи ёнида” ҳис қилади.

Дostonга хос поэтик тафаккур ниҳоясида Э.Воҳидов Назрул Ислому каби ўт бўлиб эл дарди ила ёнган, эрк тилагида қалам тебратган шоирларга ўзини руҳдош, қисматдош ҳис этади, улуғлар кўнгил бериб яшаган эътиқодга маслақдош эканини баралла куйлайди. Айни ғоя дoston қисмларини бирлаштириб турувчи шоир образи орқали улкан миқёс касб этади, салмоқдор поэтик умумлашма эса китобхон қалбини забт этади.

Демак, “Руҳлар исёни” дostonида персонаж идеал олами ва муаллиф образи муносабатлари асносида муаллиф образи маънавий-руҳий ҳолатларни ҳис қилдириш, поэтик концепцияни шакллантириш ҳамда бадий воқеликни яхлитлаштиришнинг асосидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Воҳидов Э. Руҳлар исёни. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

“ГУЛИ ВА НАВОИЙ” МУСИҚАЛИ ДРАМАСИДА НАВОИЙ СИЙМОСИНИНГ ПОЭТИК ТАЛҚИНИ

*Гулбаҳор АШУРОВА,
ТДПУ КИХИ,
филология фанлари номзоди*

Алишер Навоий жаҳон адабиёти ва санъатининг улкан сўз санъаткорларидан бирidir. У инсоният бахт-саодати, халқ осойишталиги, юрт ободлиги, илм-фан равнақи, адабиёт, санъат тараққиёти, маданий ҳаётнинг гуллаб-яшнаши учун бутун онгли фаолиятини бахшида этган. Бинобарин, Алишер Навоий донишманд жамоат арбоби ҳам эди. Шу боис унинг шахсияти ва ижодий мероси барча давр кишилари қалбида ҳайрат туйғуларини уйғотиб келмоқда. Мақоламизда Навоий фаолияти ва меросининг ўрганилиш тарихи хусусида муфассал маълумот бериш имконсиз. Қимматли фактик маълумотлар берувчи манбалар сирасига кирувчи Навоийнинг ўз асарлари; Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий, Жомий, Бобур, Восифий; Лутф Алибек Озар, Сом Мирзо, Ризоқулихон Ҳидоят, Ҳиравий, Мирзо Ҳайдар, Абдулмўминхон ва бошқаларнинг битикларини; навоийшунослик ютуқларини эслаш билан чекланамиз. Аммо муаммони ойдинлаштириш учун халқ оғзаки ижодида яратилган “*Навоий ва йигит*”, “*Навоий ва қирқ вазир*”, “*Навоий ва Гули*”, “*Мирали ва Султон Суюн*” (“*Мир Алишер ва Султон Ҳусайн*”) туркумидаги афсона, эртақ, латифа ва ҳикояларнинг муҳим ўрни борлигини таъкидлаш лозим. Халқ оғзаки ижоди намуналарида шоир образи билан боғлиқ тарихий фактлар айнан баён қилинмаган. Аммо бу асарларда мутафаккир инсон шахсияти ва ижодига бўлган муҳаббат ва ардоқ акс этган. Навоий табиатига хос донишмандлик, вафо-садоқат, саховат, олижаноблик каби фазилатлар улуғланган. Айрим эртақларда Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатлари боғбон қизи Гули образи билан боғлиқ тарзда талқин қилинган.

Юқоридагиларни эслашдан муддао шуки, ўтган асрда санъат ва адабиётда яратилган айрим асарлар, хусусан, Ойбекнинг

“Навоий ва Гули” асари, Уйғун ва Иззат Султоннинг “Алишер Навоий” драмаларида ўша манбаларга эргашиш ҳоллари кўзга ташланади. Кейинчалик Омон Мухторнинг “Навоий ва рассом Абулхайр” роман-дилогияси, Наим Каримовнинг “Гули ва Навоий” мусикали драмасида ҳам бундай интилишлар бўй кўрсатади. Омон Мухтор ва Наим Каримовлар ўз олдига Ойбек, Уйғун, Иззат Султонлар қаламига мансуб дostonу драмалардан “ўтказиб нимадир дейиш, ифодалаш” вазифасини қўйишмаган. Агар диққат қилинса, Ойбек “Гули ва Навоий”да халқ афсоналарига таянгани, Уйғун ва Иззат Султон драмасида бунга қўшимча тарзда Навоий образига кўчган аксарият сифатлар шоирнинг ўз асарларидан олингани аён бўлади. Бинобарин, агар бу асарлар қиёсланса, қаҳрамонлар тийнати ифодасида муайян нуқталарда муаллифлар қарашлари бирлиги юзага келади. Бу ҳол Наим Каримов мусикали драмасида устозлар тажрибасидан ижодий ўзлаштиришга уринилганини тасдиқлайди. Сўз юритмоқчи бўлганимиз мусикали драмада ҳам фольклор мотивларига эргашишнинг кўзга ташланиши тасодифий эмас. Чунки асрлар қаъридан етиб келган ўзбек эртаги бизни Алишернинг уйланмасдан танҳо ўтиш асроридан воқиф этгандай бўлади. Қолаверса, муаллиф салафлари анъанасига эргашиши ҳам адабиёт тарихида кўп учровчи ҳодисалар сирасига киради. Масаланинг мантикий асосларидан бири шундаки, бизнинг ишониш ва ишонмаслигимиздан қатъи назар ўша эртақда улуг бобокалонимиз Алишер ва унинг дил малҳами бўлмиш Гулининг сиймоси яратилганлигидир. Агар шоир қалбида ишқ шарораси ёнмаганида, эҳтимол, Ширин, Лайли образлари ҳам бу қадар тиниқ яратилмаган бўлармиди? Ишқ-муҳаббат, вафо-садоқат, фидокорлик барча ранглари билан Навоийнинг оташ қалби ҳароратидан тафт олади. Мусикали драма муаллифи асар дебочасида:

*Эртақ тинглаб эришамиз биз камолотга,
Зеро, ундан эсиб турар ўтмиш нафаси.*

*Яшай берсин авлодлардан ўтиб авлодга
Гули билан Алишернинг фоже қиссаси(1, 83).*

Инсон тақдирининг фоже бу қиссаси турли даврларда адабиёт ва драматург эрки, ижодий-эстетик идеали нуктаи назаридан турли хилда талқин қилинган. Масалан, ўз даврининг фарзандлари бўлган Уйғун ва Иззат Султон драмасида характерлараро муносабатлардан синфий ва ижтимоий конфликт излашга уринишлар кўзга ташланади. Муҳими шундаки, тарихий шахсларга ёндашувдаги бу каби бирёқламалик ҳоллари мустақилликнинг эркин тафаккури устувор бўлган давримизда буткул бартараф этилди.

Агар И.Маҳсумнинг *“Навоий Астрободда”* номли музикали драмаси, В.Саъдулланинг *“Салтанат ларзада”* шеърӣ-музикали драмаларини эсласак, илгари ҳам Навоий образини мазкур жанрда яратишга уринишлар бўлганлигини кўришимиз мумкин. Ушбу ўринда мазкур асарларни қиёсий-типологик йўсинда ўрганиш алоҳида тадқиқот мавзуси эканлиги эслатиш билан кифояланамиз.

Наим Каримовнинг халқ эртаги асосида ёзган *“Гули ва Навоий”* музикали драмаси уч парда, ўн бир кўринишдан иборат. Асарнинг бош қаҳрамонлари: Алишер Навоий ва унинг севгилиси Гули. Драма воқеаларида шоирнинг дўсти Ҳусайн Бойқаро, устози Жомий, укаси Дарвешали, вазир Мажидиддин, машҳур рассом Бехзод, Гулининг дугоналари: Сарвиноз, Гулноз, Феруза, Шахноза, Анора, Ситора, отаси Солиҳ боғбон, шунингдек, Бобо, Ҳарам оға каби қаҳрамонлар иштирок этишади. Муаллиф музикали драмада ўрни билан Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро (*Ҳусайний*) ғазалларидан баракали фойдаланган. Шубҳасиз, барча образларга муфассал тўхталиш ишимизнинг мақсадига кирмаслиги ва мақола ҳажмига сиғмаслигини назарда тутиб, асосан Навоий сиймосининг поэтик талқини масаласига тўхталамиз.

Асар муқаддимасида Навоийнинг умри поёни ва шунга монанд рангин табиат манзаралари, яъни куз ва қуёш ботиши тасвирланади. Хазонрез фасл қишининг даракчиси. Умрнинг оқар

дарёдай шиддат билан кечизию дунёнинг бевафолиги шоирнинг маъзун мисраларида ифода этилади:

“Қағ-қағ” дея келар қаргалар,

Аммо кетар не-не даргалар(1, 64).

Навоий умр поёнида амални ганим ва қаламни дўст деб билгани айна ҳақиқат. Бу ҳақиқатга иқроор бўлаётган шоир кўнглидаги армонлар не эди. Наҳотки, у ўз амалидан норизо бўлаётган бўлса? Йўқ, бизнингча, шоир кўнгли умрини буткул ижодга баҳшида этолмаганидан армонда. Чунки унинг нигоҳи макон ва замон чегараларини кечиб, келажакка тикилган. Наим Каримов асарига Гулининг ҳаётдан эрта кетиши, Алишернинг оила қурмасдан ўтишига айнан жаҳолат, нафс, ҳасад ва игво каби иллатлар сабабчи эканлигига ишора этади. Муаллиф бу фикр тасдигини шоир дostonларининг Фарҳод-Ширин, Лайли-Мажнун, Баҳром-Дилором, Меҳр-Сухайл сингари жуфтликларнинг поэтик талқинларидан қидиради. Бу қаҳрамонларни яратган Навоий Ширин, Лайли, Дилором ва Меҳр каби образлар тасвирида ўз севгилиси Гулидан қиёс олган деган фикрни айтиш мумкин. Навоийнинг муҳаббат орқали ҳақиқат ва ҳаққа етиш мумкинлиги каби туйғуларига таяниши Наим Каримовнинг Гули ва Навоий тақдири ҳақида ёзишига туртки бўлган деб айтиш мумкин.

Драматург Навоийни улуснинг тинчлиги ва фаровонлиги йўлида Шарафуддин сингари тадбиркор бекларга таянувчи фидоий жамоат арбоби сифатида ҳам тасвирлайди. Айрим ўринларда Алишер – камтарин инсон, онаизор руҳи покига садоқатли фарзанд, устоз Жомий қошида эса шогирд қиёфаларида намоён бўлади. Асарда кишилар иқтисодий имкони нуқтаи назаридан сарой аёнлари ва оддий фуқарога ажратилган. Инсоннинг қилган эзгу иши, қалб гўзаллиги инсонийлигини белгиловчи омил эканлиги асар ғоясида бўртиб кўринади. Айна шу жиҳати билан мусиқали драмадаги бу образ шўро даврининг синфийликка асосланувчи талқинларидан ажралиб туради. Алишернинг Гули билан бўлган мулоқот асносида айтган сўзларига диққат қилайлик: *“Яхши инсон – йиртиқ тўни, йиртиқ кўйлаги билан ҳам гўзал.*

Гулнинг тўни қирқ ямоқ бўлса ҳам, ҳусну уфори инсон зотини мафтун этмасми? Зухал баланд осмонда тургани билан Шарқ қуёши бўлолмас, дев жаннат либосларини кийгани билан пари бўлолмас”(1, 72).

Яхшилик ва ҳиммат-саховатни улуғлаган драматург унинг қарама- қаршисига макр-ҳийла ҳамда ҳасадгўйликни кўяди. Наим Каримов асардан кўзлаган мазмунга мос табиий қиёслар изларкан, Гули ва Навойни кумрига, Маждиддинни бойўғлига менгзатади. Чунки асосий урғу ишқ-муҳаббат ва унинг фожей якуни ифодасига қаратилган. Характерлар мантиғига кўра Наим Каримов шоирни ёр васлига интизор ошиқ сифатида очишга интилган. Шундай бўлса ҳам, сюжет ривождаги кескинлик икки дўст ўртасидаги сунъий зиддиятга эмас, балки кўнгил тилакларининг тўқнашувига асосан ривожланади. Яъни, икки навқирон ёш (*Алишер ва Гули*) нинг муҳаббатидан мутлақо беҳабар тарзда Султон Ҳусайн ҳам ўша қизни севиб қолади. Бироқ тақдирнинг бу синови Навойга ҳам, Гулига ҳам жуда қимматга тушади.

Драматург Навойнинг дўсти ва мамлакат ҳукмдори фармонини адо этиш тилагида ноилож Солиҳ боғбон хонадонига совчининг ташриф буюриши табиий ёритилган. Алишернинг қайғу-алам қиличи қалбини садпора қилган вазиятда ҳам тақдирга ризо бир мўмин сифатидаги руҳий-психологик ҳолати драманинг воқеалар ривожини белгилайди. Фақир кишининг елкасидаги залворли юк, унинг маҳзун ҳолатидаги руҳий зилзилалар китобхон туйғуларини мувозанатдан чиқаришга қодирлиги билан ҳам эстетик қиммат касб этади. Ҳукмдорнинг илтимоси, хоҳиш-иродаси фармон мақомига эга эканини яхши англаган Алишергина эмас, Гули ва Солиҳ боғбонлар ҳам тизгинсиз изтироб оғушида, ночор аҳволда қолишади. Аммо, қизиғи шундаки, Навой Султон Ҳусайнни олижаноб ва маърифатли инсон, юраги ишқ дардидан баҳраманд ошиқ деб билади. Ундан нафратланмайди. Дарҳақиқат, шоҳ Гулини саройга чўри ёки канизак деб эмас, балки малика бўлиш учун чорлайди. Икки марта рад жавобидан сўнг мажбуран олиб келтиради. Мамлакатни бошқарган ҳукмдор бўла туриб

инсон қалбига ҳукмини ўтказа олмайди. Яъни, садоқату вафода тенгсиз, “қайсар қиз” ни бўйин эгдиришга ожизлик қилади. Шоҳ ҳам ўз озурда ҳолига малҳам, кўнглига таскин ахтарувчи ошиқ сифатида қийналади. Шунга қарамасдан, “келин”нинг илтимоси билан никоҳ кечасини қирқ кун кейинга суради. Демак, муסיқали драманинг муваффақиятли жиҳатларидан бири: аёл (*кенг маънода инсон*) дилини англамоқ азалий жумбоқ экани таҳлили ва поэтик тадқиқида намоён бўлади. Яъни, Гули қошида иложсиз қолган шоҳ образининг ишончли яратилиши ҳам асарнинг ўқишли чиқишини таъминлаган омиллардан ҳисобланади.

Муҳаббат дардида ўртаниб белидан қувват, оёғидан дармон, кўзидан нур кетиб қирқ кунлаб ётиб қолган Навоий қай бир жиҳатлари билан эртагу дostonларнинг қаҳрамонларига ўхшаб кетади. Айни пайтда, нозиктаб бу инсоннинг шундай аҳволга тушиши реаллиги билан бизни ишонтира олади. Дўстлик ҳурмати учун пинҳон тугилган “*сир*”нинг ошкор бўлиши характерлар драматизмининг кульминацион нуқтаси дейиш мумкин. Шоир аҳволдан хабардор бўлган Султон Ҳусайн дўстлик ва ишқ исқанжасида қолиб ўртанади.

Муסיқали драма финалида “*бевафо шоири*” кўлида омонатини топширган Гули покиза муҳаббатини садоқати, унинг вафотидан бирдай ўртанган икки дўст руҳиятидаги бўронларга хос мунгли фақат “*Не наво соз айлагай*” ашуласигагина сиғдириш мумкин эди. Бироқ Наим Каримов драмани маҳзун кайфият ритми билан тугатишни истамайди. Шунинг учун ҳам асардаги мунгли куй секин-аста ҳаётбахш оҳанглар билан бойиб боради. Бу эса улғу шоир ардоқли хотирасининг замонлар оша яшовчанлигига бўлган ишончни янада мустаҳкамлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов Н. Гули ва Навоий. Муסיқали драма. – Т.: Шарқ юлдузи, 2013.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДА ҲАЖВИЙЛИКНИНГ МАЪРИФИЙ-ЭСТЕТИК АҲАМИЯТИ

*Гулноза ЖЎРАЕВА,
ТДПУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Болалар адабиётининг ўзига хос табиати ҳамда маърифий, бадий-эстетик қиммати доимо ижодкорлар ва танқидчилар диққат марказида бўлиб келган.

Жумладан, профессор С.Матчонов болалар адабиётининг тарбиявий хусусиятларига тўхталиб, бу ҳол ҳар бир даврда шу замоннинг етакчи ғоялари талабига мутаносиб тарзда изоҳланиб келганини таъкидлайди. Чунончи, XX аср бошларида Ҳамза, Авлоний каби мутафаккирлар асарлари моҳиятида маърифатпарварлик ғоялари намоён бўлган бўлса, шўро даврида кўпроқ яккаҳоқим тоталитар мафкура ташвиқ, қилинган. Истиқлол давригагина келиб яратилаётган қаҳрамонлар «...фақат аъло хулқи ва ўқиши билангина эмас, балки оламини англаш йулидаги интилишлари, ҳаёт ва табиатга фаол муносабати билан ҳам ажралиб туради».

Филология фанлари доктори Қ.Қаҳрамонов эса бугунги глобаллашув даврида болалар адабиётига фақат тарбия воситаси сифатида ёндашиб бўлмаслиги, балки ундан болаларнинг ўзига хос руҳий оламини ҳам излаш зарурлигини таъкидлаб, шундай ёзади: «Болалар адабиёти ҳам, аввало, санъат ходисаси сифатида инсонни бадий кашф этиши зарур. Унинг тасвир объекти инсондир. Демак, болалик оламини кашф этолмаган асар ҳар қандай тарбиявий мақсадни кўзламасин, ўз мақсадига эриша олмайди».

Шоир ва мунаққид Д.Ражабов «Бадийят — маърифатдир» мақоласида болалар адабиётининг тарбиявий хусусияти ва бадийлиги тўғрисида шундай фикр-мулоҳазаларни баён этади: «Баъзан, айниқса, болалар адабиёти ҳақида гап кетганда, бу адабиёт тарбиявий, маърифий бўлиши керакми ё бадий бўлиши

керакми қабилдаги савол кўйилади. Болалар адабиётининг тарбиявийлиги, маърифийлигини асло бадийликдан айрича тушунмаслик, талқин этмаслик керак. Илҳом ва истеъдод билан битилган ҳар қандай теран бадий асар тарбиявий ва маърифийдир. Чунки, у инсоннинг кўнглини тарбиялайди, руҳини камолот сари ундайди».

Қ.Қахрамоновнинг юқорида айтилган фикрларида болаларнинг руҳий оламини бадий кашф қилиш ҳақида сўз кетади. Ваҳоланки, болалар адабиётининг муайян намуналари, асосан, тарбиявий мақсадларда яратилиши кўпчиликка сир эмас. Хусусан, болалар шеърлятида илм-маърифатни тарғиб қилувчи алфавит, ҳарфлар, тиниш белгилари, хуснихат каби мавзуларда яратилган кўплаб шеърлар бунинг исботидир. Мумтоз адабиётимизда Анбар Отиннинг «Қизил ва қоралар жанги» асарида ҳарфлар ўртасидаги муносабатлар тасвири орқали маърифий-дидактик ғоялар илгари сурилганди. XX аср болалар шеърлятида бундай шеърлар кўплаб яратилди. Жумладан, Қуддус Муҳаммадийнинг «Дум», «Тугмача», «Темирлар ўйини», Султон Жўранинг «Тиниш белгиларининг мажлиси», Пўлат Мўминнинг «Салимжон-нимжон», «Парпининг ҳарфи» каби кўплаб шеърлари маърифий, бадий-эстетик қиммати билан бирдек аҳамиятлидир.

Адабиётшунос О.Шарафиддинов Пўлат Мўмин шеърларининг тарбиявий аҳамияти ҳақида гапирар экан, бир характерли мисолни келтириб, шундай деб ёзган эди: «Бу фикрнинг исботи сифатида китобхонлардан шоирга кўплаб келиб турадиган мактубларнинг бирдан парча келтирайлик. Уни андижонлик ўқитувчи йўллаган: «Худди шу сиз айтган гап мен ўқитаётган 3-синф ўқувчилари орасида ҳам топилади. Кўпчилик болалар янги дафтарга ўтишлари билан уларнинг ёзувлари бузилиб, қинғир-қийшиқ, ёзадиган бўлиб қолишади». «Парфининг ҳарфи» шеърингизни дарсда ишлаб чиқдим. Ўқувчилар уни ўқиб ҳам хурсанд бўлишди, ҳам кулишди. Кўпчилик болалар энди қоидали ва чиройли ёзишга ҳаракат

килишяпти». Бу – Пўлат Мўминнинг битта шеъри ва унинг таъсири ҳақидаги гап. Шоирнинг бошқа шеърларини жам қилиб, уларнинг таъсир кучини тасаввур қилсак, Пўлат Мўмин ёшларни тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшаётганига амин бўламиз».

О.Шарафиддиновнинг ушбу фикрларидан болалар адабиётининг чинакам бадий мукамал намуналарида маърифий-дидактик, бадий-эстетик қиммат бирдай аҳамиятга эга бўлиши кераклиги ойдинлашади. Сатира ва юмор эса ушбу таъсир қувватини оширувчи энг асосий куроллардан биридир. Сатира ва юмор болалар адабиётида асосий ўринлардан бирини эгаллашининг боиси ҳам шундадир. Айниқса, сўнгги давр болалар шеъриятини кузатганда, сатира ва юмор муайян асарнинг бадий мукамаллигини таъминлашга, тарбиявий таъсир кучини оширишга бирдай хизмат қилганлигини кўриш мумкин.

Болалар адабиётида тарбиявийликнинг йўллари кўп бўлиб, жазолаш йўли билан тарбиялаш, табиатидаги камчиликни тузатишга ундаш шулар сирасига киради. К.Турдиеванинг жазолаш билан тарбиялаш кўзда тутилган ҳамда тақлидий сўз такрорига асосланган «Қизғанчиқ» шеъри болалар ўйин қўшиқларига ҳамоҳанглиги билан ажралиб туради:

Қизғанчиқ, чиқ, чиқ!
Ўйинчоқларингни йиғ!
Олгин қалам, айиқни,
Қўғирчоқни, қайиқни.
Коптокни ҳам олавер,
Ёлғиз ўзинг қолавер.

Ана шундай сатрлар билан бошланадиган шеърда қизғанчиқ боланинг тенгдошлари томонидан даврадан чиқарилиб жазоланиши тасвири ишонарли ифодаланган. Ёш бола хатти-ҳаракатларида кўп учраб турадиган, қўғирчоғи (ўйинчоғи)ни бермаслик билан қўрқитиб, тенгқурларини бўйсунтиришга мажбур қиладиган боланинг ўз ўртоқлари томонидан даврадан ажратилиб ташлаши уни ўйлашга, ўз камчилигини тузатишга мажбур

қилади.

Болалар эсини таниганидан бошлаб, теварак-атрофдаги муҳитга қизиқиб қарайди, олам жумбоқларини, сирларини, умуман, ҳаёт ҳақиқатини билишга интилади. Бу интилиш эса бора-бора тақлидчиликни туғдиради. Дарҳақиқат, яхшиликка, янгиликка тақлид қилиш болаларнинг азалий одати. Шу маънода болаларни олам жумбоқлари билан таништиришга қодир лирик қаҳрамон яратиш – бошқа жанрлар каби болалар шеърятининг, шу жумладан, ҳажвий шеърятнинг ҳам доимий талабидир.

Кузатишлардан маълум бўлаётирки, ҳажвий шеърларнинг болалар маънавий оламини бойитишдан ташқари маърифий аҳамияти ҳам жуда катта. Айниқса, алфавит, ҳарфлар ва тиниш белгилари образлари иштирокида ёзилган ҳажвий шеърлар жуда катта тарбиявий роль ўйнайди. Болаларни саводхонлик ҳақида жиддий ўйлашга мажбур қилади. Бу типдаги шеърлар болалар дунёқараши ва поэтик тафаккур тарзига таъсир ўтказибгина қолмай, уларнинг ҳар бир нарса-ҳодисага назокат билан ёндашиш дидини ҳам шакллантиради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон адабиёти ва санъати // 2005 йил, 9 сентябрь.
2. Шарафиддинов О. Ўзбек болалар адабиёти. – Т., 1978.
3. Турдиева К. Қуш бўлиб учган она. – Т.: Чўлпон, 1993.

ШУҲРАТ ЛИРИКАСИДА ИНСОН ВА УМР МАЗМУНИ

Нодира СОАТОВА,
*Жиззах ДПИ доценти,
филология фанлари номзоди*

Адабиётшунос Улуғбек Ҳамдамнинг давр, шахс, шеър ҳақидаги мулоҳазаларига мурожаат қилсак: “давр шахсни тебратди, шахс шеърни. Ўз навбатида шеър одамларга таъсир қилди, одамлар эса даврга. Демак, шахс даврдан олиб, даврга

берди. Кўринадики, шахс-шоир, аввало, давр ва шеър ўртасидадир. Даврнинг руҳи шеърда қандай ва қай даражада акс этиши ўртада турган шахсга, унинг салоҳиятига боғлиқ”(1, 28), деган эътирофини учратамиз. Шеърятга чуқурроқ назар ташласак, адабиётшуноснинг бу фикри тўғри эканлигига шохид бўламиз. Демак, бу поэтик дунёда ҳамма реал нарсалар ўз реаллигини сақлаб туради, бироқ айнан онг ва тахайюлда, шоирнинг кечинмалари туфайли янги сифатлар, янги ранглар касб этади, зўр руҳий кўтаринкилик билан тараннум этилади.

Шухрат шеърятига назар ташласак, юқоридаги таъриф ўз исботини топганини кўрамиз. Дарҳақиқат, шоир ижодида давр воқелиги, қалб хотиралари ўзгача оҳанг, ўзгача рангларда ифодаланадики, шу сабабли унинг шеърлари поэтик жиҳатдан гоятда жарангдор:

*Ҳар юракнинг ўз чўққиси бор,
Ҳар фикрнинг теран нуқтаси,
Шу чўққида бўлсин нур, виқор.
Шу теранлик саёз тортмасин!(2, 168)*

Шоир шеърларини ўқир эканмиз, уларда инсон қалбига яқин, китобхон маънавий эҳтиёжини қондирувчи шарбат борлигини ҳис қиламиз. Чунки, мазкур манзумаларда инсонийликни улуғловчи жозибатор, ёқимли ва сеҳрли оҳанг бор. Бу оҳангда халқимизнинг руҳи ва табиатига мос фазилатлар ифодаси мавжуд:

*Ватанга муҳаббат виждон амридир,
Садоқат ва поклик имон амридир.
Имонсиз яшашдан ўзни тий, эй жон,
Бебурдни айбламоқ замон амридир(2, 35).*

Мазкур тўртликда инсон ҳиссиёти жилоларини, ҳаётдаги ҳамма воқеа ва ҳодисаларга акс садо берувчи қалбнинг энг нозик тебранишларини кўриш мумкин. Албатта, шеърдаги фалсафий мушоҳада ўз-ўзидан пайдо бўлмаган, у шоир қалбидан ўтиб, унинг ҳаяжонлари ва тугёнлари билан юзага келган. Шу сабабдан, шоир она юрт ҳақида ёзганида, унинг битикларида оптимизм, ҳаётбахшлик оҳанги баланд жаранглайди:

*Сен борсанки, менинг қалбим бутундир,
Сен борсанки, луқмам тотли ютимдир.
Сен борсанки, орзум сизмас дунёга,
Сен бўлмасанг, муҳаббатим етимдир(2, 127).*

Ушбу тўртликда, ватан ҳақидаги шеърларга хос мазмун ихчам ва таъсирчан тарзда ифода этилган. Шоир она-Ватан ва инсон қалби гўзаллашувини эҳтирос билан тараннум этади ва меҳр-ла улуғлайди. Шу боис лирик қаҳрамон ҳис-ҳаяжонлари, тугёнли туйғулари ва муқаддас она тупроққа меҳр туйғуси ниҳоятда юксак. Шоир Ватан тупроғи, Ватан қадрини шу сатрларга сингдирар экан, бунда нафис сўз, ташбеҳу баландпарвоз иборалар қўлламайди, аксинча, содда ифодалаш йўлидан боради.

Шухрат ҳаётга, унинг ранг-баранг, мушкул, мураккаб қирраларига эътибор қаратиб, уни қаламга олиб жилвалантиради:

*Кечқурун шафақни ўғирлаб кеча,
Эрталаб уфққа қайтадан сочди.
Кечқурун ўқинчдан хўрсинган гунча,
Эрталаб шод-хандон лабини очди(2, 119).*

Табиатнинг гўзал, сеҳрли бу манзарасида ортиқча ясамалик йўқ. Шоир табиат билан инсон ўртасидаги уйғунликни ифодалар экан, инсонни шод-хандон гунчадек бўлишга чорлайди.

Шоир шеърларининг ҳаммаси ҳам инсоннинг мушкул ва мураккаб ҳаёти, гўзал фазилатлари тўғрисидаги ўйлардан иборатдир. Бу ўйлар шоирнинг ҳаётий тажрибасига йўғрилган бўлиб, қалбининг энг теран пучмоқларидан чиққани учун ғоят ибратли:

*Душманнинг ошидан, дўст тоши яхши,
Ширин сўз юракнинг безаги, нақши.
Ўзга юрт баҳори, чаман ёзидан,
Минг бора аълодир она ер қиши!(2, 144).*

Шоир шахсий ҳаёти ва ижодий тақдиридаги айрим мураккаб, зиддиятли жиҳатлар унинг шеърлятида ҳам маълум из қолдиради. Баъзи бир шеърларида шоир ўзининг шахсий-интим дунёси ичида гавдаланади, бундай аксари ҳазин туйғулар лирик қаҳрамоннинг

ёлғиз бир киши, фақат шоир шахсининг тор маънодаги образи доирасида қолишидан туғилса керак. Лекин бундай шеърлардаги дард ва эҳтирос санъаткорона ифодалангани учун диққатни ўзига тортади. Эҳтимол, бу шеърлар ижод психологиясини ойдинлаштиришга ёрдам берар. Биламизки, Шухратнинг ҳаёти ва ижоди бир текис, силлиқ кечмаган. Қамоқ азобларидан ташқари, ён-атрофидаги “дўстлари” ҳам улкан ижодкорга гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона тухмат тошларини отиб борган. Лекин мард ва бағри кенг шоир ҳамма-ҳаммасини яхшилик билан, пишиқ асарлари билан энгиб яшаган:

Шаънимга отилган таъна тошлари

Охири йиғилиб улкан тоғ бўлди.

Мен унинг устига чиққаним сари,

Фурурим ошди-ю, кўнглим чоғ бўлди.

Мен унинг устидан мазрур, тик боқиб,

Ҳаётнинг уфқини ёрқинроқ кўрдим.

Шухрат шеърлари лирик қаҳрамонида ҳис-туйғу кучли. Унинг мураккаб характери, катта қалби моҳирлик билан очилади. Ҳар бир шеъри кишиларни чуқур мулоҳаза юритишга, ҳаёт маъзини чақишга ундайди. Шу билан бирга, Шухрат шеърларидаги муҳим хусусият уларнинг ҳаётий деталлар, жонли ва аниқ манзаралар, ҳаётий фактлар билан тасвирланишидир. Аксарият шеърларида имкони борича фикрий теранликка, мақсадни аниқ ва осойишта айтишга ҳаракат қилади. Шу сабабли кўпчилик шеърларида шоирнинг ўзлиги, унинг орзу-умидлари, замон ҳақидаги қайдлари, тенгдошларига айтган хитоби, ўқувчига мурожаати, ўртоқлари ва устозларига билдирган самимияти чуқур фикрлар ва бадий ўхшатишлар орқали берилиши балан характерлидир. “...Шоир қалбининг бир лаҳзалик нафасларини илғаб олишга уста. Бу усталик ички дунёни доимо бир ҳолатда эмас, ҳар гал янги вазиятда, янги томондан очишга имкон беради. Натижада, биз замондошимизнинг қалби нечоғлик кенг ва юксак эканлигини кўрамиз”(1, 3).

*Дўст аччиқ гапирса, қулогингни тут,
Гар оғу тутса ҳам индамасдан ют.
Ҳар аччиқ гапининг лаззати болча,
Ҳар томчи оғуси малҳамдир ва қут (2, 143).*

Бу ердаги ҳар бир сўз моҳияти ниҳоятда чуқур фалсафий теранлик касб этади. Шухрат шеърятини кузатар эканмиз, унинг ўзига хос оҳанраболиги нимада, деган савол туғилиши табиий. Шу ўринда шоир ва таржимон Жамол Камолнинг Шухрат лирикаси юзасидан билдирган эътирофини келтириш жоиз: “Реал ҳаёт фактларини ҳамиша романтик руҳ билан омукта қилиб беришга интилиш, конкрет ҳаёт фактлари атрофида ўзига хос майин лирик муҳит яратишга қаратилган тамойил Шухрат индивидуал поэтик услубини белгиловчи жиҳатлардир. Унинг поэтикасига хос бўлган барча индивидуалликлар ана шу хусусиятлар доирасида намоён бўлади ёки уларга маълум даражада боғланади”(4, 134).

Дарҳақиқат, Шухрат шеърларида сеҳрли сўз, куй-оҳанг ва ёрқин манзаранинг қўшилмаси бор:

*Лочинга кўз керак, бургутга қудрат,
Инсонга иккиси ва яна одоб.
Одоб бу ҳар кунга керак бир китоб,
Варақлаб турганни кутар шон-шухрат (2, 174).*

Адабиёт аҳлига маълумки, шеърят қай бир даврда бўлмасин, доимо инсон учун энг муҳим нарсани қидиради. Шоир ҳаёт ва тирикликнинг энг муҳим муаммоларини топишга ўзини чоғлайди. Воқеа-ҳодисалар ичидан энг муҳим фикр, ғоя ҳамда кечинмани топиб олиш ҳамиша ҳам қийин бўлади. Шоирга ботиний нигоҳ билан биргаликда андиша кераклигини, одоб инсонийликнинг устувор рамзи эканини эътироф этади. Бизнингча, Шухрат лирикасининг икки томони бор: Улардан бири ғоявий кўтаринкилик бўлса, иккинчиси ҳаётий-лирик тўлқинлилиқдир.

Умуман айтиш мумкинки, Шухрат шеърларида муттасил ўйлаётган инсон ҳаётининг маъносини изловчи ва бу изланишда муҳим ҳақиқатларни кашф этувчи, руҳан бой инсон қиёфаси акс этган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳамдам У. Давр, шахс ва шеърят муносабатлари // Янги ўзбек шеърляти. –Т.: Adib, 2012.
2. Шухрат. Бемалол яшасанг бўлади. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008.
3. Шарафиддинов О. Шухрат ижоди ҳақида фикрлар // “Ёш ленинчи” газ., 1971 йил 21 май, № 98.
4. Жамол Камол. Шухрат шеърининг услубий хусусиятлари // Лирик шеърят. – Т.: Фан, 1986.

МУҲАММАД ЮСУФ ЯРАТГАН ПОЭТИК ОБРАЗЛАР

*Роҳила АТАМУРОВА,
Жиззах ДПИ доценти,
педагогика фанлари номзоди*

Ижодкорлар бадий асарларида образларни, албатта, бирор мақсад йўлида хизмат эттириш учун қўллайди. Образлар орқали персонажларнинг кечинмаларини, яшаш шароити ва муҳитга бўлган муносабатини ифодалайди. Натижада образ маълум ғоявий юк ташийди. Ғояга бўйсундирилган образгина ҳақиқий жозиба кашф этади. Асар ўзининг мазмунида янги сифатларни кўрсата олсагина бу мавзу ишланган мавзулардан фарқ қилади. Муҳаммад Юсуф шеърятининг ғояси ва образлари хусусида фикр юритар эканмиз, у қаламга олган ҳар қандай мавзуда бу образлар ўзгача зуҳур бўлади. Шоир шеърларининг ғояси (у қайси мавзуда ёзилган бўлмасин) яратган образларнинг жон қонига сингиб, уларни ҳаёт билан боғлайди. Гул, шабнам, олма, ой, юлдуз, ялпиз, мажнунтол, майса, уфқ, куш, оҳу ва шу каби тимсоллар Муҳаммад Юсуфнинг севиб ишлатган образларидир. Бу тимсолларда кўпроқ ҳокисорлик акс этганлиги билан ҳам шоир кўнглига ҳамроз. Унинг шеърятда энг кўп учрайдиган ва севиб ишлатиладиган образ – қизғалдоқдир. Қизғалдоқ – табиатнинг келинчаги, энг гўзал фасл номи билан боғлиқ. Биз баҳор ҳақида

фикр юритар эканмиз, уни қизғалдоқсиз тасаввур этишимиз мушкул. Айни мана шу гул қир-адирларни безаб, алвон рангларга бурқаб, жонлантириб, янада гўзаллаштириб юборади. Шоир бу гўзалликни шеърларига рангли оҳангларда, рангли қирраларда киритади, натижада инсоний ҳис-туйғу билан боқиб, жонлантириб, табиатнинг бир жонли бўлагига айлантиради. Ўқувчини эса бу гулга оддий кўз билан эмас, қалб кўзи билан боқишга ундайди. “Севги бамисоли” деб бошланувчи шеърда қизғалдоқни муҳаббат кўринишида намоён этиб, бизни чуқур мушоҳадага ундайди:

Севги бамисоли лолақизғалдоқ,

Тегинмай бўлмайди,

Тегсанг тўкилар.

Алвон бир гумбазнинг ўртаси оппоқ...

Буни бир мену

бир капалак билар.

Ушбу мисраларда илк муҳаббат билан қизғалдоқ ўртасидаги ўхшашлик орқали шоир муҳаббатга таъриф беришни истайди. Қизғалдоқнинг соддалиги, унинг алвон ранги, нозиклигию нафислиги каби хусусиятларини муҳаббатга қиёслайди. Муҳаббат ҳам қизғалдоқ сингари қалбнинг энг нозик ҳисларини уйғотади. Муҳаммад Юсуф ижодида қизғалдоқ образи қадрланмаган муҳаббат тимсоли сифатида ҳам гавдаланади. Буни:

Мен ўша гумбазга бошимни суқдим –

Қизил кўйлакли бир қизгина кулар:

Бундай боқма менга, уқдингни?

Уқдим...

Буни бир мену бир капалак билар.

“Мана шу – мен туғилган гўша” деб бошланувчи шеърда қизғалдоқни ҳамдард сингил даражасига кўтаради. Халқ оғзаки ижодида ҳам худди мана шу фикрнинг тасдиғини, яъни сингил ака учун онадек энг меҳрибон инсон сифатида гавдаланганлигининг гувоҳи бўлганмиз. Шоир:

*Ёдладиму айтолмай унга,
Бағри дилим тўлди доғ билан,
Осмонларга термулиб ётдим,
Томда синглим қизгалдоқ билан.*

Шеърнинг сўнгги икки мисрасида бу образни шоир меҳрибон, ҳамдард сингил сифатида қўллайди. Қалбини, юрак доғини ҳам қизгалдоққа қиёслайди, тенглаштиради.

Адиб қизгалдоқ образини ҳокисорлик, эзгулик, поклик, бир сўз билан айтганда, вафо рамзи сифатида қўллайди. “Қизгалдоғим” шеърда сабр, вафо йўлида ўзидан, ўзлигидан кечган, жайрон ўтган сўқмоқларга ёшин тўккан қизгалдоқни учратамиз:

*Қизгалдоғим, қирдан бўлак кошонанг йўқ,
Кокил ёйсанг, ердан бўлак тошойнанг йўқ,
Ўқсиб-ўқсиб турганингда ўзим бориб
Пешонангдан ўпай десам, пешонанг йўқ.*

Шоир қизгалдоқда айрим инсонларга хос манманлик каби иллатни учратмайди. Унинг бош эгиб туришини улуғворликка менгзаб, ўзи сингари ғариб эканлигини таъкидлайди. Шу сабабли ҳам шоир ўз дарди билан қизгалдоқнинг ўзига яқинлигини ҳис этади. Ундан ҳамдардини топади:

*Солланасан келинчакдай бошинг эгиб,
Жайрон ўтган сўқмоқларга ёшинг тўкиб,
Қизил юзинг қон дилимга турар тегиб,
Менингдек сен ғарибнинг ҳам парвонанг йўқ...*

Муҳаммад Юсуф инсоф, имон, оқибат, соф қалб, эзгулик каби инсонийлик хислатларини “Қизгалдоқ” образига жо қила олди:

*Олдинга мен боролмасам, ўт гуноҳим,
Бир йўқлаб қўй, мен дунёдан ўтган чоғим,
Қабрим узра ҳилтираб тур, қизгалдоғим,
Муҳаммаддан бўлак дўсти девонанг йўқ.*

Шоирнинг XX аср 90-йилларида яратган асарлари поэтик образлари ва эмоционал товланишлари билан илк шеърларига асло ўхшамайди. Хусусан, “учинчи одам” образи алоҳида аҳамиятга эга.

Ўша учинчи одамнинг муҳаббат бобида буюк бир маҳрам эканлигига алоҳида ўрин беради. “Унингсиз висол ҳам йўқдир аслида” дея ўз шеърларида исботлашга ҳаракат қилади. Жумладан, шоирнинг “Далада” шеърида икки интиқ қалбнинг бир-бирига интилиши билан биргаликда муҳаббат маҳрамининг шу қалбларни атайлаб бир-биридан ажратишга уриниши акс этади:

Қовушмаган иккита тақдир.

(Балки у ҳам ўзича ҳақдир).

Орасига икки эгатни

Атай ташлаб ўтди бригадир...

Шеърнинг таъсир доирасини ошириш ҳамда оҳангдорликни юзага чиқариш учун ҳам “Атай ташлаб ўтди бригадир” мисрасини ишлатган шоир учинчи одам образини яққолроқ очишга муваффақ бўлади. Ушбу мисрада шоир атай масофани узоклаштириш мақсадида ҳам ишлатади. Ҳали бир-бирига етиша олмаган икки тақдирнинг орасига бригадир атай икки эгатни ташлаб ўтиб кетади. Ўз тушунчасига эга бўлган учинчи одам, яъни бригадир эса ўзича ҳақ эканлигига, умуман, шубҳа қилмайди. Шоир ушбу мисраларда шундай бир деталдан (икки эгат) фойдаланадими, бу детал шоир айтмоқчи бўлган фикрни очишда ёрдам берган. Шоир шеърни:

Ҳамма қизнинг кўзи уларда,

Ҳаммаси бир бўлиб ўйларди.

Орасига икки эгатни

Атай ташлаб ўтди бригадир.

мисралари билан давом эттирар экан, шоир севишган икки қалбни кузатиб турган барча қизлар ҳам бригадирнинг атайлаб дилларни ажратиш учун эгатларни ташлаб кетганлигини тушунишади.

Шеърда Муҳаммад Юсуф ҳам устози Абдулла Ориповнинг фикрини давом эттирар экан, учинчи одам, ҳаётда, муҳаббат бобида ҳакам эканлигига тан беради. Ушбу тан бериш шоирнинг “Ҳамон эсга тушса вужудим музлар” деб бошланувчи шеърида янада жонлироқ ифодаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бизнингча, шоирнинг муваффақияти ушбу шеърнинг тўртинчи мисрасида кўш кофиядан фойдаланганлигидадир. Ушбу тўртинчи мисра шеърда

камчилик бўлиб кўрингандек. Бироқ шоир тўртинчи мисрада ниманидир айтиши керак эканлигини билади. Шу сабабли ҳам тўртинчи мисрани юқоридаги мисралар сингари ўн бир бўғиндан қилиб олмайди, уни тўлдирмайди. Балки ўқувчида шоир фикрининг давоми бордек тасаввур қолдиради. Шеърда лирик қахрамоннинг ўзбекона соддалиги, беғубор ёшлиги сабаб ҳаммага ишонганлиги боис муҳаббатини йўқотганлигида акс этади:

*Ҳамон эсга тушса вужудим музлар
Ўша олис оқшом, ўша эски ғам
Кетаверибман-а кет деса қизлар,
Сенга айтмабман ҳам.
Жайрон ҳуркарди-да ўзи қаддингдан,
Севмайди дейишса, кўнибман мулзам.
Шу ғам ростми дея бориб олдингдан,
Бир бор ўтмабман ҳам.*

Шеърни ўқир эканмиз, соддагина йигитнинг улғайиб ҳаёт сирларидан огоҳ бўлганлиги, унинг паст-баландликларини тўғри баҳолай олганлигига ишонамиз.

Шоирнинг “Муҳаббат” шеъри ҳам худди шундай шеърлар сирасига киради.

*Муҳаббат, эй гўзал изтироб,
Эй кўҳна дард, эй кўҳна туйғу.
Кўкрагимга қўлингни тираб,
Юрагимни тўкиб қўйдинг-ку.*

Шоир яратган ошиқ образи ғам, алам не эканлигини билмай яшаб келган инсон. Бу образни юрагидан севги жой олганида, кушдек енгил руҳини йўқотади. Ўтли муҳаббат енгилмаган руҳини енгади, бошини эгиб, қоматини ҳам букиб қўяди. Чунки унинг муҳаббати аланга даражасида шиддатқордир.

*Не қилардинг менга тегиб сен,
Енгилмаган эдим – енгиб сен,
Бошларимни ерга эгиб сен,
Қоматимни букиб қўйдинг-ку.*

Бирок, муҳаббат лирик қаҳрамон учун фақат ширин ҳаёл. Ҳижрон азоби унинг қалбини шу қадар эздики, натижада жонидан кечиб юбориш аҳволига тушади. Шеърни ўқир эканмиз, лирик қаҳрамон юрагидаги муҳаббатдан бошқа бирор нарсани кўра олмаслиги, фақат унинг кўчасидан сарсон кезиши мумкинлигига имон келтирамиз.

Муҳаммад Юсуф “Муҳаббат”ни турли оҳангларга солиб куйлаган. Юқоридаги шеърларда муҳаббатнинг ҳижронли, азобли эканлигини кузатган бўлсак, “Сув пари”, “Мен биттадурман”, “Муҳаббат сен чиройли”, “Биз бахтли бўламиз”, “Севар экан”, “Жийда тагида”, “Санам”, “Орзу” каби шеърларида севги-садоқат, муҳаббат, ишқ туйғулари улуғланади. Зотан, Муҳаммад Юсуф эзгу туйғулар куйчиси, инсоний дардни туйган дардчил қалб эгаси эди. Айниқса, шоирнинг она образи яратилган шеърлари китобхонни ҳаяжонга солади:

*Оҳ, менинг ортимдан овора онам,
Бир парча юраги минг пора онам.
Ҳар балони кўриб ёруғ дунёда,
Тошканни кўрмаган бечора онам,
Боланг бўлиб бир бор бошлаб келдимми,
Энди мен ҳам сенга ўғил бўлдимми?!.*

Худди шундай армон фақат шоирнинг “Онамга” шеърларида эмас, бошқа шеърларида ҳам кўринади:

*Дўстларим-а, қўйинглар бу дунёларин,
Онангизга тутмайди нур – зиёларин.
Тиригида олиб қолинг дуоларин,
Армон қилманг эрта етмай фурсатингиз,
Элга хизмат – онангизга хизматингиз!*

Шоирнинг онага бағишланган шеърлари самимий руҳ билан куйланганки, ушбу руҳ қалб торини майин чертиб ларзага солади. Шоир шеърларининг асосий ғояси эса бизда яна бир карра онага бўлган меҳрни оширади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Муҳаммад Юсуф яратган асарлари композицион жиҳатдан ажойиб мукамалликка

эга бўлган асарлардир. У ўз шеърларининг композициясини ишлашда катта маҳорат кўрсата олган. Бу маҳорат шеърларнинг сиққлигида, такрорларнинг интонацион жиҳатдан мунтазамлик бахш этишида ва инсон руҳияти манзараларини чизишда намоён бўлган.

ДРАМАДА ЖАНРЛАР УЙҒУНЛИГИ

Вазираҳон АҲМЕДОВА,

ТДПУ катта ўқитувчиси

Бугунги адабий жараёнда жанрлар ўртасида диффузияланиш ходисаси ниҳоятда кучли. Ушбу ҳодиса адабий жанрлар тараққиётининг кейинги йилларга хос тамойилларидан бири сифатида кўзга ташланаётир. Шеърятга хос лирик кечинмалар ва кўтаринкилик, эпосга хос ҳолат ва хатти-ҳаракатлар вазминлиги драманинг турфа жанрлар кўринишларига сингиб бораётир. Бу билан драма ўзининг адабий тур сифатидаги салоҳиятини йўқотаётгани йўқ. Аксинча, ўзига ёндош адабий жанрлар (лирика, эпос)га хос хусусиятларни ўз табиатига сингдирган ҳолда бойиб бормоқда.

Драма адабиётнинг синтетик тури бўлганлиги сабабли унда лирикага хос унсурлар, масалан, лиризм йўқ эмас. “Лиризм (субъектив асос), – деб ёзади И.Султон, – драмада даставвал, драматургининг тасвир этилаётган воқеа ва персонажларга муносабатида, асарнинг ғоявий асосида, унинг тамойилида намоён бўлади... Драмада, яъни муаллиф воқеаларга бевосита иштирок этишдан маҳрум этилган адабий тур асарларида лиризм ўзига хос (кўпинча пинҳон) шаклларда намоён бўлади”(1, 189).

Адабиётшунос олим В.Фролов “Судьбы жанров драматургии” асарида XX асрнинг 80-йилларигача бўлган драматик жанрлар тавсифини кўрсатади. Унинг фикрича, драманинг соф жанрлари сифатида трагедия, комедия, драма, мелодрама қайд этилади. Шундан сўнг бу жанрларнинг драматик тур доирасида юзага

келган ички шаклларига эътибор қаратади. У мелодраманинг ички кўринишлари сифатида қуйидагиларни қайд этади:

1) детектив характердаги мелодрама; 2) маиший мелодрама – “ички монолог”; 3) мелодрама – трагедия; 4) мелодрама – комедия; 5) мелодрама – водевиль; 6) қаҳрамонлик характердаги мелодрама.

Сўнг адабий турларнинг театр санъати бирлашиб кетган жанр ва шакллари бир тизимга солади. У эпоснинг “роман” ё “повесть” – пьесалар хили, “ҳикоячи қатнашган хили” мавжуд деб ҳисоблайди. Лирик турнинг эса театрга қўшилиб кетган “лирик драма”, “лирик комедия”, “лирик монолог” каби хилларини қайд этади. Бундан ташқари, у музика, пантомимо, кино, радио, телетеатр билан боғлиқ қатор жанрлар мавжудлигини таъкидлайди(2, 407–410).

Бундай назарий қарашлар, бугунги драма+театр+томошабин муаммоларини ўрганиш учун олиб борилаётган изланишлар учун илмий-назарий асос вазифасини ўтайди. Жанрнинг илмий-назарий, эстетик жиҳатларини ўрганиш, кечаги ва бугунги ҳолатига тўғри баҳо бериш учун илмий-тадқиқот институтлари театршунослар билан ҳамкорликда илмий изланишлар олиб бориш зарурлиги англашилади.

Маълум бўлишича, романдан драмага ўтишда адиб учун уч омил муҳим роль ўйнаган. Биринчиси, ёзувчи роман ёзаётган вақтдаёқ ундаги воқеалар доирасини кенгайтириб борганлиги, мазмун ва ғояни янада чуқурлаштиришга интилганлигида кўрилса, иккинчи омил драмадаги ҳаракатни жамловчи, уни бошқарувчи етакчи ва бош қаҳрамон тимсолини яратиш мақсади, учинчидан роман билан драма ўртасидаги чегара, фарқнинг аниқлашганлиги масаласидир. Шунинг оқибатида ёзувчига ўзи қайд этганидек, романдан драмага осонликча “ўз-ўзидан ўтиб” кетиш жараёни содир бўлади. Бунда ёзувчининг ҳаёт материални яхши билганлиги, чуқур ўзлаштирганидек, асар ғоясининг аниқ тасаввур этилиши ва қолаверса, ижодкор фантазияси, маҳоратининг юқори даражада бўлганлиги ва аниқ мақсад сари йўналтирилганлиги

муҳим аҳамиятга эга бўлган. Романдан драмага “кўчиш жараёни” ҳам бир қадар мураккаб бўлиб, ижод психологияси, ижодкор бадиий тафаккури, ижодий нияти, бадиий ғояни муайян жанр миқёсларига мос талқин этиш, образ яратиш каби қатор масалаларни ҳал этишни тақозо этади. Бинобарин, роман ҳам ўз холича яхлит бир мустақил асар бўлиб, муайян жанр талабларига эга, унинг саҳна нусхаси ҳам етук бир спектакль даражасида янгидан юзага келади.

Роман жанри билан драма жанри ўртасидаги фарқ ва тафовут қисса, ҳикоя, роман жанрларининг ўзаро фарқидан кўра ҳам мураккаб бўлган ҳолда аниқ ва фарқланиб туради. Бу оддий ўқувчи учун исбот талаб этмайдиган ҳақиқат. Роман агар воқеа ва характерларнинг эпик кўламда тасвирланиши билан ажралиб турса, унда эпик образ ва эпик баён етакчилик қилса(3, 207–234), драмада аниқ кўзга ташланиб турадиган шаклий ўзгачалик жонли хатти-ҳаракат қатори мазмун жиҳатдан маълум ихчамлик талаб этишида кўзга ташланади. Ҳатто қайд этганимиздек, асарнинг саҳнавий кўриниши ўқувчи ва томошабинга кўпроқ, фаолроқ ва самаралироқ таъсир кўрсатади. “Романнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари, ибратли ва нуқсонли томонлари ҳақида фикр юритганда қайси ҳолатлар драма учун асаос бўлиб хизмат қилган?” деган масалани кўриб чиқишга эҳтиёж туғилади.

Муайян бадиий асарнинг адабиёт майдонига боқий муҳрланиши, ҳақиқий ижод намунаси бўлишига даъвогар мукамал асарлар йўл-йўлакай ёки тасодифан эмас, балки кенг қамровли мезонлар асосида яратилади. Шунингдек, бирламчи ҳаёт материали, даврга хос воқеликни ёзувчи онгида, унинг дунёқарashi, психологиясига мос тарзда синтезлаши, тасвир ифодасининг ўзига хос шакллари яратиш мана шу боқийликнинг етакчи омилларидан биридир.

Фойдаланган адабиётлар

1. И.Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 2005.
2. В.Фролов . Судьбы жанров драматургии. – М.,1979.
3. Адабиёт назарияси. 2 томлик. 2-том. – Т.: Фан, 1979.

ХАЛҚОНА ОҲАНГДАГИ ШЕЪРИЯТ

Наргиза ТҶҲТАЕВА,

ТДПУ ўқитувчиси

Юртимиз келажаги бўлмиш болаларни ҳар томонлама соғлом ва баркамол қилиб тарбиялашда бадий адабиётнинг аҳамияти катта. Хусусан, фарзандларимизда минг йиллик маънавий меросимиз, миллий кадриятларимизга меҳр уйғотиш, халқона руҳда битилган бадийят намуналарига ошно этиш нур устига нур бўлади. Зеро, ниҳолнинг илдизи қанча чуқур кетса, шохлари шунча баландга бўйчан, мустаҳкам дарахт бўлиб вояга етади.

Истеъдодли болалар шоири Қамбар Отанинг “Дил кўрки” номли китоб айна жиҳати билан ёш китобхонлар учун қимматлидир. Шоир ижоди нафақат болалар балки кенг китобхонлар оммасини бирдек ўзига жалб қилади.

“Дил кўрки” китобида жамланган шеърлар ҳаётий-ижтимоий воқеликка асосланганлиги, ёзилиш услуби билан ажралиб туради. Шоир узоқ йиллик ҳаётий тажрибаси, кузатувлари ва хулосалари ўрнида битган ҳикматомуз мисралар халқимиз донишмандлигининг маҳсули, фикрлар қаймоғи бўлган халқ мақолларини ёдга солади. Балки шунинг учун ҳам ушбу мисралар қалбимизга тез муҳрланади.

*Бошидан бошланар шоннинг думи,
Шу боис судралиб ўтади умри(2, 4).*

*Доно бахил бўлса ёмон,
Нодон аҳил бўлса ёмон(2, 31).*

“Гапнинг қисқаси – яхши // Қисқасидан ҳиссаси яхши”(3, 81), ёки “Чин сўз-мўътабар // Яхши сўз – мухтасар”(3, 87) каби мақолларни ўзига шиор қилиб олган шоир, таълим-тарбиянинг, маърифатпарварликнинг, қолаверса, адабиётнинг асл мақсади бўлган эстетик тарбиянинг янгича услубини яратади.

Унинг ёзганлари кичик китобхонлар учун ҳаётнинг турли жабҳалари, турмушнинг турли чорраҳаларида яшил чироқ вазифасини ўтайди. “Қисқа сўзнинг қадри”, “Икки энлик номалар”, “Фардлар”, “Учликлар”, “Ҳар недан маъно топдим” каби туркумларга ажратилган шеърлар содда ва халқона оҳанги билан болалар адабиёти хазинасини бойитди.

*Қоялар кўтариб турганини гоҳ,
Унутиб қўяди чўққилар ногоҳ(2, 80).*

Шоирнинг топқирлиги шундаки, ўқувчи кўпам фарқламайдиган икки тушунча – қоя ва чўққини китобхон кўз олдида образлаштиради. Ёки

*Кимки туз тотган туздонига туфлар,
Аслида ўз виждонига туфлар(2, 12).*

Шоир фардларида камтарлик ва манманлик ҳақидаги панднома ва танбеҳлар ўрнини “Кўрган кунингни унутма // Хом чоригингни қуритма(3, 92)”, “Кўпирсанг ҳам тупурма(3, 92)” сингари халқ мақолларига оҳангдош бўлган содда, аини пайтда поэтик мукамал, фалсафий теран битиклар тўлдиради. Ҳам ўқишли, ҳам оҳангдор мисралар болалар ёдида тез сақланади. “Бошқа болалар шоирлари каби Ватанни мадҳ этиш, болалик оламининг турфа хил сўқмоқларида сайр қилиш, уларнинг тасаввур ва хаёлот оламини, беғубор, соф туйғуларини акс эттириш Қамбар Ота ижодининг ҳам асосини ташкил этади. Аини чоғда, шоирнинг ўзига хослигини белгилайдиган, бошқа ижодкорлардан фарқлаб турадиган жиҳатлари ҳам борки, аини шулар шоирнинг болалар адабиётига, нафақат болалар адабиётига умумадабиётга қўшган ҳиссасини билгилайди”, – дейди адабиётшунос олим Қ.Қаҳрамонов(1, 5).

*Йигирма ёшингда гапни олмадинг,
Ўттизингда билганингдан қолмадинг,
Қани қирқ бешингда кулган омадинг(2, 42).*

Шоир бутун бошли ҳикоя ёки қиссага жо бўладиган мазмунни атиги 3 мисрада ифодалайди. Ёшлигидан ўзбошимчалик билан иш

кўрадиган, кейин эса афсусланадиган кишилар образи адабиётда кўп яратилган. Аммо ушбу мисралар “Жўжа кузда саналар(3, 415)”, “Кейинги пушаймон – ўзингга душман(3, 455)” каби кўнглимизга яқин, ўзимизники бўлган мақоллар сингари беозор савалайди. Болалар адабиёти соддаликни, ихчамликни, айни пайтда бугунги болалар дунёқараши ва китобхонлик даражасига мос асарларни талаб қилаётгани табиий. Уларни жамият турмушига мослаштириш, катта олам ҳаётига кўникма пайдо қила бориш ҳам адабиётнинг вазифаларидан биридир.

Текинга келарми дейман нон-ошинг,

Ё ошиб кетдим ойлик маошинг,

Бунчалар айланиб қолибди бошинг(2, 42).

Бугунги 7-8 ёшли бола ҳам оиласининг иқтисодий аҳволига қайсидир маънода дахлдор. У ҳар куни мактабига овқатлангани пул олиб боради, қўшимча машғулотларга қатнайди ва албатта, ота-онасининг пулга бўлган муносабати бола тарбиясига ҳам таъсир эта боради. Айниқса, ҳамма нарсани пул билан ўлчайдиган баъзи ота-оналар фарзандлари учун барча имкониятларни яратиб беришади, энага ёллаб фарзанд тарбияси масъулиятидан халос бўлишади. Болалар эса ҳар доим ўз ота-онасини идеал деб билади. Ана шунда адабиётнинг ёрдамига эҳтиёж сезилади.

Давлатим кўпайди, деб ишииб кетдинг,

Кетар чоғ жаҳонга не кўшиб кетдинг? (2, 12).

Ёш китобхон онгида бойликка бўлган муносабатни тўғри шакллантиришда юкоридаги каби мисраларнинг ўрни катта. Улар оғиздан-оғиздан ўтиб келаётган “Ерни сув бузар(3, 188)” ёки “Камтар керилмайди, мол дунёга берилмайди(3, 189)” сингари халқ мақоллари сингари дилларни яраламай яйратади.

Дўстим деб тутсанг яқин,

Арзонга сотар сотқин(2, 31).

Дўстингга сир айт,

Манманликдан қайт(3, 188).

*Дўст гуноҳин қўлаганинг,
Ёмонликка йўлаганинг(2,31).*

*Ҳар кимни дўстим дема,
Тандаги пўстим дема(3,106).*

Юқоридаги мисраларнинг қай бири халқ мақолларию, қай бири Қамбар Ота қаламига мансуб эканлигини ажратиш қийин. Шоир тилининг халқоналиги ёзганларининг ўқувчилар қалбидан чуқур жой олишидаги муҳим омилдир.

Санъатнинг барча турлари, жумладан, адабиёт, театр, ҳайкалтарошлик, кино, рассомчилик, инсон ҳиссиётларини янгилаб боришда аҳамиятли. Ҳиссиёт эса ақлдан кўра сезгирроқ ва таъсирчанроқ туйғудир. Айниқса, болалар ҳис-туйғулар оғушида яшайдилар. Ақл ўргатувчи танбеҳлардан чарчаган кулоқларга самимий оҳангларга йўғрилган, ҳаёт йўлини нур бўлиб ёритувчи мисралар мойдай ёқади.

*Қувонма папирос кайф ваъда қилса,
Йиғларсан, ўпкангни у адо қилса(2, 30).*

Фарзандларимизга чекишнинг салбий оқибатлари ҳақида кўп гапирамиз, телекўрсатувлар орқали илмий, асосли хулосалар чиқаришга ундаймиз. Аммо “кайф” ваъда қилган ёлғончи, айёр кишилар қиёфасида жонлантирилган тамаки образи ўқувчига яхшироқ таъсир қилади, назаримда. Болалар тақиқланган нарсага ўч бўлишади. Шунинг учун ҳар бир янгиликнинг яхши-ёмон томонларини рўй-рост ўргата бориш лозим бўлади. Зеро, ҳаётийлик ҳар доим адабиётнинг асосий мезони бўлиб келган.

Ҳиссиётлар, қизиқишларнинг ўзгариши адабиётнинг асл мақсади –инсонни комилликка етаклаш, унга эстетик завқ беришдан чеклатолмайди. Уруш йилларида тинчликни улуғлаш ва душманга нафрат мавзуси етакчилик қилганидек, бугунги фаровон ва тўкин-сочин ҳаёт ҳам адабиёт учун асосий мавзуга айланади. Қамбар Отанинг “Дил кўрки” китобига жамланган фикрлар қаймоғи бўлган ихчам, содда ва кундалик сўзлашув оҳангига мос

мисралар бугунги глобаллашув даврида китоб ўқишга ҳам вақтини қизганадиган китобхон учун айти муддао десак, янглишмаймиз.

Адабиётшунос олим Қ.Қаҳрамонов “Болаликка ошуфта кўнгил” номли рисоласида шоир ва таржимон Қамбар Ота ижодининг турли йиллардаги намуналарини таҳлил қилар экан, “Дил кўрки” номли тўпلام ҳақида шундай дейди: “Тўпلامга ёзилган ихчам дебочада ҳам ҳақли равишда таъкидланганидек, “Бугунги кунда ортиқча гапдан кўра дангал қисқа сўзнинг қадри баланд”. Айти жиҳатлар инсон қалбининг зийнати, ҳақиқий маънодаги дил кўркидир. Зеро, поэтик маҳорат ҳам сўзга олам-олам маъно жамлай олишдадир. Шу маънода тўпلامдаги фардлар, иккиликлар, учликлар ва тўртликлар шоир маҳоратининг барча қирраси сифатида намоён бўлади. Шоир кичик жанрли асарларида катта ҳаётгий маънони мужассам этадиган фалсафий хулосаларни жамлай олади”(1, 37).

Чин сўз – мўътабар, яхши сўз – мухтасар, деганларидек болаларимизни яхши сўзлар билан ошно айласак, руҳан ва маънан соғлом, баркамол авлод бўлиб ўсишига шубҳа йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қаҳрамонов Қ. Болаликка ошуфта кўнгил. –Т.: Турон zamin ziyo, 2014.
2. Ўтаев Қ. Дил кўрки. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
3. Ўзбек халқ мақоллари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт, 1989.

“САДДИ ИСКАНДАРИЙ” ДОСТОНИДА СУҚРОТ ТИМСОЛИ

*Илӛс ИСМОИЛОВ,
ТДПУ магистранти*

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий” дostonларида Суқрот образи алоҳида ўрин тутати. “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида ҳам Навоий Суқротни ҳақимлар қаторида тилга олади. Уларнинг барчасида у доноий *дарёзамир, замири хирад ҳикма тободи, зоҳиру ботин илмидан воқиф, асрор хазинаси, покқалб, ҳикмат аҳлининг устоди* сифатида таърифланган. Навоий бошқа бирор-бир қаҳрамонига бундай сифатларни барқарор қўлламайди. Суқрот “Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий” дostonларида қаҳрамон тақдирининг ҳал қилувчи муҳим паллаларида намоён бўлади, ҳеч ким еча олмаган мушкул масалаларни ҳал этади. Муаллифнинг бундай ёндашувлари Суқротни комил инсон қиёфасида тасаввур этишга асос бўлади.

Суқротнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonида тутган ўрни навоийшуносликда жиддий тадқиқ этилган(7, 182–192). Аммо бу Навоий асарларида Суқротнинг комил инсон сифатидаги ягона талқини эмас. “Хамса”ни хотималовчи дostonнинг XV бобида Суқрот комил инсон тимсоли сифатида яна гавдаланади. Бобнинг таркибий қисмлари “Мулоҳаза”, “Ҳикоят”, “Ҳикмат” ва “Воқеа”лар шундай фикрга асос беради.

Воқеаларда тасвирланишича, Искандарнинг қуруқликдаги сафарига Арасту бошчилик қилса, денгиз сафарига Суқрот раҳнамолик қилади. Бу – Суқротнинг ҳақойиқ билимдони, пири комил эканлигидан далолат. Чунки тасаввуф адабиётида сув муайян ҳақиқатларни англатувчи рамз сифатида қўлланилади. Сулаймон Улудогнинг “Тасаввуф терминлари луғати”да сув (об)нинг мажозан *ҳусн, жамол, латофат, гўзаллик* маъноларини ифодалаши; тасаввуфий мазмунда эса: 1) *маърифат, илоҳий файз, вужуд, зот*; 2) *исмлар ва мазҳарларнинг мазҳари бўлган комил*

нафс, куллий ақл, Руҳи аъзам (1, 11) мазмунини англантиши эътироф этилган. Шунингдек, денгиз – борлиқ, комил инсон рамзи эканлиги таъкидланган(1, 143). Сукрот Искандарга (соликка) мақсадга етиш йўлини кўрсатади, унинг паст-баландидан огоҳ этади буни денгизнинг тузилиши, жазиралар ҳақидаги хабарларида кўриш мумкин. Зеро, Сукрот денгиз илмини (маърифатни) мукаммал биладиган устод. Искандар тарбия олган уч устозни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1) Накумоҳис – Искандарнинг шариат илмидаги устози, пири; унинг тарбияси натижасида Искандар ҳақиқатни илм ул-яқин даражасида англайди;

2) Арасту – Искандарнинг тариқат илмидаги йўлбошчиси, пири; Искандар унинг тарбияси натижаси ўлароқ ҳақиқатни айн ул-яқин даражасида идрок этади;

3) Сукрот – Искандарнинг ҳақиқат мартабасида раҳнамоси, пири; Искандар унинг тарбияти билан ҳақиқатни ҳаққ ул-яқин даражасида мушоҳада қилади.

Сукротнинг хабар беришича, ер шарсимон шаклда, сув билан қопланган, маълум қисми холи ва у жаҳон деб аталади. Аммо холи жой ўз ҳолича очиқ бўлмай, курраси сув билан иҳота қилинган. Ерни қоплаб турган сувнинг бош манбаси – Баҳри Муҳит. Баҳри Муҳитдан етти денгиз ажралиб чиқади: 1. Руму Фаранг денгизи; 2. Мағриб денгизи; 3. Зангу Ҳабаш денгизи; 4. Ҳинд денгизи; 5. Чин– Хитой денгизи; 6. Дувонг денгизи; 7. Машриқ денгизи. Етти денгизда 12 минг жазира мавжуд. Улар ажойиботлар билан тўла.

Бурун ети дарёга азм этти жазм,

Булардин сўнг этмак Муҳит ичра азм.

Сукротнинг денгиз илми баёнидаги маълумотлари етти қават осмон, ўн икки буржни эслатади. Баҳри Муҳит – Ҳақ, бирламчи манба. Басит баҳрнинг меҳварига етиб бориш учун етти денгиз, ўн икки минг жазирани фатҳ этиш, яъни асл мақсадга етишиш учун етти фалак илмини риёзат билан ўрганиш, 12 минг жазира сингари кўп бўлган осмон асрорини кашф этиш, улардан назаран юксала

бориш ва мақсад манзилига етишиш керак. Гарчи Сукрот бу борлиқни горизонтал йўналишда тасвирласа-да, аслида, бунда солиқ руҳининг маърифат манзилларидан мақсад сари вертикал ҳаракатини тасаввур этиш мумкин. Бироқ англашнинг бундай тарзи ўз-ўзидан юз бермайди. Дастлаб солиқ диққати горизонтал йўналишда бўлиши, маълум ҳақиқатлар англагач, мазкур ҳаракат вертикал тус олади. Яъни дунёни билмай туриб Ҳақни билиш мумкин эмас. Аммо бу билмаслик, ғофиллик оқибати эмас, чунки биринчи йўл босиб ўтилмасдан иккинчисига ўтиб бўлмайди. Демак, бу – табиий қонуният.

Ҳикоядаги ганж топган киши – ҳақиқатни кашф этишни қасд қилган ориф инсон. Машриқда топган биринчи хазинаси – дунёвий илмлар (дунёни таниши, ўзини таниши); хазина эшигига иккинчи хазина ҳақидаги мактубнинг осилганлиги – тўғри ва мукамал эгаллаган дунё илми иккинчи хазинадан хабар беришига ишора; инсон топиши керак бўлган иккинчи хазина – Илоҳ сирлари ганжинаси, бақо оламидир. Фароғатталаб инсон(ориф) топган биринчи хазинаси жуда озлигини, арзимас эканлигини билгач, беҳисоб, туганмас иккинчи хазина сари жўнайди. Йўл – машаққатли ва олис. Биринчи хазина Машриқда (бу дунёда), иккинчи хазина Мағрибда (у дунёда). Аммо машаққат, азоб-уқубат билан дунёларга арзигулик хазина топганида умри тугаб қолади. Фано тариқи шу ерда тугаб, у бақо оламига рихлат қилади. Мазкур ирфоний ҳақиқатлар Навоийдан қарийб икки ярим аср илгари Мавлоно Румий томонидан айtilган бўлса (2, 6), Навоийдан сал кам VI аср кейин жаҳон адабиёти вакили ижодида замонавий кўринишда қайта бош кўтарди(3).

Навоий ҳикояни Искандарнинг денгизга сафари муносабати билан келтиради. Искандар шу пайтга қадар икки марта сафар қилди: 1) қуруқликдаги сафар; 2) денгизга сафар. Искандарнинг қуруқликка сафари – дунё илми, дунёни таниш, ўзлигини англаш учун қилинган маънавий юриш эди. Бу – унинг биринчи хазинани топиши. Қирвон воқеасидан сўнг “бийми жунуни” тутиб, денгиз сафарига отланиши – дунёнинг фоний эканлигини тўла англаш

орқали иккинчи хазинадан воқиф бўлиб, у томон отланиши эди. Ўн уч йил давомида денгиз илмини ўрганиб, Баҳри Муҳит марказига етиб бориши – иккинчи хазина – илоҳ сирлари ганжинасини ҳам тўла қўлга киритганига ишора. Аммо кўп ўтмай Искандар вафот этади. Ҳикоя қаҳрамони ҳам худди шундай тақдирни бошдан кечиради:

*Етиб, истаган ерни топқон маҳал,
Бошига етишти саросар ажал.
Не мундин еди бар, не ондин доғи,
Машаққат чекиб кечти жондин доғи.
Эмас шаҳлик – олмоқ юруб баҳр-у бар,
Эрур топмоқ андинки Ҳақ берди бар (4, 356).*

Навоий Искандарга қарши чиқяптими? Унинг ҳаёт тарзига эътироз билдиряптими? Йўқ, асло ундай эмас. Биринчидан, одамнинг барча ишлари тақдирдан (Искандар ҳам буни бир неча бор таъкидлайди), иккинчидан, инсон дунёни танимагунча Ҳақни танимайди. Навоий ўз қаҳрамони саргузаштини ёқламайди, унга қарши, дейиш юқоридаги икки ҳақиқатга Навоий қарши дегани. Қолбуки, Навоий қаҳрамони ҳаракатларига қарши туриши ҳақиқатдан йироқ. Бордию Навоий ўз қаҳрамонига қарши дейилса, бу – ҳаёт рўё, маънисиз бир жараён эканлигини тасдиқлаш бўларди. Бундай қараш нафақат Навоий, умуман, ислом таълимотига зид. Шунини унутмаслик керакки, Искандар шоир ижодий маҳсули бўлган бадиий образ. Тўқима образлар эса муаллиф “сўзидан ташқари” иш қилмайди. Навоий Искандарнинг бу сафарига қарши дейиш, Искандарнинг тарихий образ эканлигини тасдиқлаш ва ўз навбатида бадиий – тўқима образ эканлигини рад этишдир.

Навоий ҳикоят орқали банданинг табиий атворини, яшаш тарзини поэтик тасвирламоқда, холос. Бу саргузаштда мантиқсизлик эмас, балки улкан мантиқ мавжуд. Бу – дунёни англаш орқали Ҳақни мушоҳада этиш мантиғи. Шоҳлик – юриб денгизу қуруқликларни олиш эмас, шоҳлик – Ҳақ неъматлари,

инъомларидан баҳрамандлик, уларни англашдир, деган мантиқ бор бу ўринда.

Бутун дoston давомида Искандарнинг назаран маърифат мақомларини эгаллаши рамзий-поэтик йўлда тасвирлаб берилди. Искандар Навоий байтида чинакам кўнгил подшоши киёфасида намоён бўлди. Ҳикматда эса қуйидагича савол-жавоб кечади: Искандар: – Нима сабабдан денгиз (Ҳак) суви (маърифати) ер юзини бутунлай босиб кетмаган?

Сукрот: – Биринчидан, баъзилар ер юзининг тузилиши баланд-пастликдан иборат, демишлар; сув эса чуқурлик томон ҳаракатланади, сув босмаган жойлар ернинг баландликларидир; Иккинчидан, уламолар бу Тангрининг ҳикматидир, дейишган. Яъни, Сукротнинг айтишича, сув мантиқан чуқурликка, сойликка интилганидек, ирфоний илм, илоҳий файз ҳам оқил, ичи дунёвий истаклардан ҳоли инсонлар ботинига етишади. Аксинча, қалби нафсоний истак, ҳою ҳаваслар билан тўлиб-тошган, қурук гердаган инсонларда ишқ, ғайб асрорига ўрин йўқ. Бу Тангрининг аён ҳикмати. Иккинчидан, бир нарсани иташ, унинг зарурларини ҳам иташдир. Ҳақиқатни англаш учун ботил, моҳиятни англаш учун ҳодиса лозим. Қолаверса, ер юзини сувга тўлдириш Холиққа осон. Аммо дунёларни яратишдан ғараз инсон эди. Яратувчи қудрати билан инсон учун жилвагоҳ, макон очди. Ушбу ҳикмат сабаб оламни сув тўла қопламаган.... Воқеалар баёнида рамзийлик поэтик тасвир билан янада мувофиқлик касб этади. Вужуд – кема, рух – йўловчи, иймон – елкан, денгиз – Зот! Мазкур рамзлар Искандар сафари моҳиятини англаш имконини беради. Искандар лашкарининг бир қисми соҳил бўйлаб борар (солик руҳан кўкда, аммо тана ерда), кемадагилар эса денгиз сатҳини ўлчарди (солик илоҳ илмини чуқурроқ эгалламоқда). Ўн икки минг жазира фатҳ этилди (маълум маърифат мақомлари эгалланди). Денгиз тўла ўрганиб чиқилгач (ҳақиқат илми тўла кашф этилди. Ҳаққа тўла муносиб бўлгач), бир оролда тўхтаб, қўшиннинг бир қисмини ватанига қайтаради (солик руҳияти бироз тин олиб, теранлашиб, зарур дунёвий илмларнинг, алоқаларнинг баъзиларини яна тарқ

этди). Баҳри Муҳит марказига йўл олди (восил бўлишга отланди). Беҳисоб риёзатлар чеккач, ғойибдан кўзлаган манзилга етганини эшитди (солик хотири дунёвий губорлардан бутунлай тозалангач, висол муждаси етишди). Энди солик денгиз ғаройиботларини аён кўра бошлади ва улардан тўла огоҳ бўлди:

*Риёзат баче чекимиш эрди тани,
Топиб тасфия хотири равшани.
Бўлуб сайр итмоми топқач мақом,
Иши ҳам сулук ичра бўлди тамом.
Валоят мақомида топти ўзин,
Нубувват чароғи ёрутти кўзин.*

Баҳри Муҳит марказига етгач, Искандарнинг сулук йўлидаги ишлари, машаққатлари ниҳоясига етди. Унда валийлик, набийлик сифатлари пайдо бўлди. Искандар шиддат билан ортга қайтиб, бир йилда ўз элига етиб қирғоққа чикди (восил рух аршдан баданга қайтади, бу назаран сонияларда юз берди, аммо зоҳиран бир йил). Искандар сафар давомида касалланган, заифлашгани боис бошқарувни ўзгага топширди (зотга етишган рух тан қафасига сиғмайди, маскан қилолмайди, уни тарк этиш ҳаракатида бўлади; рух билан банд қалб танни унутади, тана эса қувватсизланиб касалланади ва уни идора қила олмай кўмакка муҳтожлик сезади; энди рух дунё билан алоқасини секин-аста уза боради). У бир дам тинч туrolмас, тинмай отда Рум томон чопарди (рух тўлғаниши, тугёни). Охири отдан мажолсиз йиқилди (тана бутунлай қувватдан қолмоқда, нафс тўла маҳв бўлмоқда). Аммо у ўзи истаган абадий бахтга эришган.

*Бўлуб бар ила баҳрнинг шоҳи ул,
Нубувват рамузининг огоҳи ул.
Етиб чун бу иқболи жовид анга,
Нимаким эмас эрди уммид анга.*

Искандар фано йўлини босиб ўтди. Энди у бақо оламига ўтиш арафасида. Бу – у излаган, мақсад қилган энг улкан орзу эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Сулаймон Улудог. Тасаввуф терминлари луғати. (Турк тилида). – Истанбул, 1995.
2. Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий(6 дафтар). – Т., 2010.
3. Пауло Коэло. Алкимёгар. – Т.: Янги аср авлоди, 2004.
4. Алишер Навоий. Садди Искандарий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2006.
5. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006.
6. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Мовароуннаҳр - Ўзбекистон, 2009.
7. Комилов Н. Хизр чашмаси. –Т .:Маънавият, 2005

УСМОН АЗИМ ШЕЪРЛАРИДА ИШҚНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАЛҚИНИ

*Дилноза ЖЎРАЕВА,
ТДПУ магистранти*

Ҳар бир ижодкор ўз йўналиши ва услубига эга бўлсагина, сўз санъатида эътироф эилади, тан олинади. Муайян ижодкор асарларида қўлланган услубий воситаларни аниқламай туриб унинг поэтик маҳорати юзасидан тўғри хулоса чиқариш мумкин эмас. Етмишинчи йиллар шеърият осмонига юлдуздек чарақлаб кириб келган Усмон Азим ижодини кузатар эканмиз, муҳаббатнинг ўзига хос поэтик талқинларини кўришимиз мумкин.

Муҳаббат шеъриятнинг азалий ва абадий мавзуларидан биридир. Ҳоди Тоқтош таъбири билан айтганда, “Муҳаббат ўзи эски нарса, лекин ҳар бир юрак уни янгидан кашф этади”. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир шоир бу мавзуга турлича ёндашади, ўз дунёқараши, поэтик тафаккур тарзидан келиб чиқиб уни турлича талқин қилади. Шоир шеъриятида муҳаббат инсонни комилликка йўлловчи, эзгуликка ундовчи туйғу. Мавлоно Ғузулийнинг “ишқ

мисни олтинга айлантурувчи элекси́р” экани ҳақидаги фикри Усмон Азим ижодида турфа талқинларда ўз исботини топади.

Усмон Азим сўз ва унинг қудратини ҳис этувчи, ундан маҳорат билан фойдалана олувчи шоир. Шоир шеъриятида муҳаббат тароналари ўзига хос, мантиқий ҳукмининг кучи, ташбеҳлар жозибаторлиги, фикрнинг ижтимоий салмоғи билан ажралиб туради. Халқона оҳанг, содда ва равон тил, синтактик, стилистик воситалар шоир шеърлари таъсирчанлигини оширади. Маълумки, ундов гаплар лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини, инсонларга, воқеа-ҳодисаларга, предметга муносабатини билдириб, шеърини нутқда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, улар фикрга якун яшаш вазифасини ҳам ўтайди. Усмон Азим шеърларини кузатар эканмиз, шоир бундан ўринли фойдалана олганлигини кўришимиз мумкин.

Умримни бир олис шиққа алмашдим.

Қочдим ҳушёрликдан, тушга алмашдим.

Беқанот қалбимни қушга алмашдим —

Сизсиз ўтган умрим бекор, ёрижон!

Не бахтким, юрагим бемор, ёрижон!

Ишқ шундай оҳанрабоки, лирик қаҳрамон фақат у билан ўзини овунтиради, ундан паноҳ ва маъно излайди. Изтироб, ҳижрон ва руҳий тўлғоқлар унга ҳузур бағишлайди, улар орқали руҳий ҳаловат топади. Лирик қаҳрамон ишқ савдосида чеккан азоблари учун ёзғирмайди, балки бу йўлда шум рақиблар билан-да дўст, рафик тутинади. Шоир лирик қаҳрамон кечинмаларини ифодалашда поэтик инверсиядан унумли фойдаланади. Гапнинг кесимини шеърини сатр бошида келтириш орқали ҳаяжонли руҳий ҳолат ва туйғуларни ифодалайди:

Яшардим ўзимга муз каби боқиб,

Ишқ келди, жўнадим, дарёдай оқиб,

Менга ҳабиб бўлди ҳатто шум рақиб —

Кўриб — тўлқин-тўлқин қоним, ёрижон,

Сиз менинг жонимсиз, жоним, ёрижон.

Лирик қаҳрамон севги дея ақлу ҳушини, йилларини — ёшини, эриб “вужудидан тошни йўқот”ганидан рози. Чунки унинг эндиғи

йўллари фалак, юраклари эса қанотга айланган. Бу қанот кўкка парвоз қилиш завқини, сурурини ҳады этади. Ошиқ учун бундан ортиқ бахт йўқ.

“Ҳаёт кўшиғи” шоирнинг муҳаббат ҳақидаги энг сара шеърларидан саналади. Мазкур шеърда ошиқ ва маъшуқ боғдаги икки дарахтга муқояса қилинган. Дарахтлар бир-бирига қанча интилмасин, илдизлари ер остида бўлгани туфайли етишолмайди. Бироқ фасллар келганда улар хоҳлайдими йўқми, табиат ҳукмига бўйсунмишга мажбур:

Аммо баҳор келганида

Очилиш керак экан.

Гулу мева, хазон бўлиб,

Сочилиш керак экан.

Дарахт ҳар кўклам куртак очиб, барг ёзганида, ғунча тугиб гуллаганида ўз дилини гулу япроқларга ёради. Бебош еллар келтирган ёр ифорию шивиридан таскин топади. Гарчи шеър бир-бирининг васлига ташна, хижрон саҳросида дарбадар икки қалб тугёни ҳақида бўлса ҳам, китобхон уни қониқиш билан ўқийди. Шеър мутолаасидан сўнг кўнгилни мунгли ва ҳазин эмас, сокин ва ёқимли туйғулар эгаллайди. Шоир бу сатрларда ҳар бир фаслга хос сўзларни (гул, мева, хазон) келтириш орқали лирик қаҳрамон кайфиятини ёрқин ифодалашга эришган.

Шоирнинг “Ғусса” (1995) китобидаги “Севги ҳақида шеърлар” туркуми остида берилган қуйидаги мисраларга диққат қаратайлик:

Наҳотки бир қараш...

Бир бесўз хитоб...

Бир тўлқин... умрнинг оромин бузса...

Шунча гўзалмисан,

Шунча сершитоб –

Қаерлардан келдинг, жонгинам, ғусса?

Ушбу мисраларда ғусса маъшуқа ва ишқ тимсоли сифатида талқин этилган. Ошиқ қалбига ишқ билан бирга ғусса ва изтироб ҳам ташриф буюради. Лирик қаҳрамон дили ишқ билан лиммолим, ёр висоли уни чексиз ғуссага ботиради, ишқнинг ўзи эса

қийноқ ва аламга айланади. Лекин бу қийноқ ва изтироблар лирик қаҳрамонни руҳан поклайди, камолот босқичига кўтаради. Шу боис лирик қаҳрамон ғусса келганидан ёзғирмайди, балки тақдир ёзиғи дея вазмин қабул қилади.

Лирик кечинмани фақат ҳиссиёт ва туйғунинг ифодаси сифатида талқин қилиш бир томонлама ёндашишдир. Ҳиссиёт руҳий ҳодиса сифатида мазмунсиз бўлса, у оддий ҳис, оддий туйғудир. Ҳиссиёт мазмун билан тўйинса, бошқа бир инсонга узатилиши ва унда ҳам акс-садо бериб, янги туйғулар ҳосил қилиши мумкин. Адабиётшунос Наим Каримов таъкидлаганидек, шоирнинг олдинги ҳамма шеърий тўпламларига нисбатан “Ғусса” деб номланган мажмуасида ана шу латифликнинг моҳияти теранлашган. “Сайланма”даги ”Ғусса”дан танланган шеърлар шоирнинг фикр-қарашларида кучли силжиш содир бўлганлигини англаш жиҳатидангина эмас, балки унинг шеъриятида сифат ўзгариши ҳосил бўлганлигини билиш маъносида ҳам диққатга молик. Усмон Азим шеъриятида ана шундай кечинмалар, руҳиятни покловчи ишқнинг қайғу, қувонч, ғуссалари ўқувчига ўзига хос завқ, эзгуликлар таратади.

КОСОНСОЙ ФОЛЬКЛОРИ ҲАҚИДА

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ,

ТДПУ профессори,

филология фанлари доктори

Тарихи олис мозийга туташган Косон ўзига хос маданий, маънавий-маърифий анъанага эга. Сўз санъатининг сарчашмаси халқ оғзаки ижодида бўлгани учун бу сарзамин фольклорининг тарихи ҳам қадим замонларга бориб тақалади. У мавзу доираси жиҳатидан ҳам, таркиби – шакл нуқтаи назаридан ҳам, ғоявий йўналишига кўра ҳам ранг-баранг. Шубҳасиз, бошқа минтақалардагидек бу ер оғзаки ижод неъматларининг ҳам энг эски жанри мавсум-маросим, касб-корга, инсон руҳиятининг турли қирраларини ифодалашга қаратилган кўшиқлар ҳисобланади. Туманнинг туб аҳолиси асосан ўзбек ва тожиклар бўлгани учун кўшиқлар икки тилда баробар яратилган. Халқ орасида «Зебижон», «Қайрилма қошим», «Омад баҳор», «Хўп майда, хўп майда» сингари кўшиқлар кенг тарқалган. Қуйидаги тўртликда одам ва олам янгиланиши, табиатнинг қайта бошдан жонланиши, кўчат ўтказиш, далага кўш чиқазиш мавсумининг – Наврўзи оламнинг келиши шодиёнаси ифодаланган.

*Омад фасли баҳорон,
Пур лола шуд кўҳсорон,
Мо ба куҳсор давидем,
Як доман лола чидем.*

*Келди баҳор гул баҳор,
Тоглар бўлди лолазор,
Биз тоғларга югурдик,
Бир домон лола тердик.*

Баъзи тўртликларда меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи, табиат инжиқликларидан тортган азиятлари образли тарзда ўз аксини

топган, тасвирланган. Қишнинг қаттиқ келиши уй-жойсиз, юпун кишилар учун ҳалокатли. Изғирин совуқ билан ёққан қалин қор бошпанасиз кишиларнинг ёстиғини қуритади. Мана бу тўртликда совуқда қолган юпун жувоннинг қалин қор остида ҳалок бўлгани тасвирланган:

*Барфу борон жала қард,
Каклик ба каклик нола қард,
Як жавони нозанин,
Аз санги мәрмар хона қард.*

*Қор-ёмғир жала қўйди,
Каклик какликка нола қилди,
Нозанин бир ёш жувон,
Мәрмар тошдан хона қилди.*

Ёки:

*Сув келди-ю сув келди,
Сув устида гул келди.
Гулни тутиб ҳидласам,
Онажоним ҳиди келди.
Об омаду об омад,
Болои об гул омад.
Гула гифта бу қунам,
Модарама бўш омад.*

Кейинги йилларда биз туманнинг турли минтақаларида юриб, ҳар хил тоифадаги одамлардан кўплаб шеърлар, қўшиқлар, мадҳиялар, бағишловларни ёзиб олишга муваффақ бўлдик. Улар шакли ҳажми ижрочи ғоявий ниятига кўра ғоятда ранг-баранг. Бу шеърлар бадийлик жиҳатдан қай даражада бўлишидан қатъи назар қадимий ижод янгича руҳ ва оҳангда давом этаётганлигини кўрсатади: «Ийд», «Рамазон қўшиқлари», «Чон бачом», «Ёр-ёр», «Мустақиллик», «Ширин хаёл», «Президентдан айланай», «Куёв навкар», «Қиз узатдик ёр-ёр» сингари шеър ва қўшиқларда замон руҳи билан боғлиқ кечинмалар ифодаланган. Биз ёзиб олган

шеърларнинг катта қисмини «Мошина кўшиқ раҳанда», «Мусича бегуноҳ», «Ҳой бачаи оянда» қабалидаги болалар шеърляти ташкил қилади. Уларда жажжи қалбнинг айрича оҳанглириу жозибали туйғулари ифодаланган. Маълумки, ўтган асрнинг 50-60-йилларида Косонда баҳор келиши билан подачилар халқ молини яйловга олиб чиқиб Чотқол тоғларига ҳайдаб бориб, ўша ерда 3-4 ойлаб қолиб кетишган. Қуйидаги тўртликда тоққа кетган отасини соғинган боланинг кайфияти қуйма мисраларда зухур этган:

*Машина кўшуг раҳанда,
Мана дадом кўҳанда,
Ҳали мазон мебиён,
Ду чашмашон мананда.*

Баъзи шеърларда болаларнинг ўзига хос ҳазиллари, енгил юмори ифодалаган. Улар ўқувчига фавқулудда кўтаринкилик, хуш кайфият бахш этади; ширу шакардек оқиб келади:

*Ҳой бачаи оянда,
Хонаш лаби соянда,
Интигу нагу айб мешуд,
Кўчаҳо нур-нур гап мешуд.*

Косонсой фольклорида эртақ жанри ҳам ўзига хос мавқега эга. Машҳур фольклоршунос Т.Ғозибоев «Наманган эртақлари» (1967) китобида Хадича хола, Тилла кампир, Ҳавохон ая каби косонсойлик эртақгўйларни тилга олган. Бундан ташқари, Искават кўчалик Халича хола, тошқўрғонлик Иқлима кампир, хумхоналик Сорахон ачалар «Ҳариф она» (гап-гаштак)ларда «Айёр кал», «Муғ полвон», «Ёрилтош», «Кампир тўда», «Икки кабутар», «Чилдухтарон», «Ялмоғиз кампир» сингари эртақларни айтиб юришган. Ўзбек тилидаги эртақлар анъанавий зачини «бор экану йўқ экан, оч экану тўқ экан» иборалари билан бошланса, тожик тилидаги байт (эртақлар «буд набуд бугор буд, замин набуд шудгор буд, ҳаммаш ба шалғам кашта буд») сингари бошланмалар билан айтилган. Агар «Муғ полвон»да ватанпарварлик ғояси ифодаланган бўлса, қолган эртақларда ростгўйлик, ҳалолу пок бўлиш, меҳнатсеварлик, ёлғончилик, бўҳтон, хиёнат, фирибгарлик,

нодонлик қаттиқ қораланади. Барча эртақларда келажакка ишонч, инсон қадрини эъозлаш биринчи ўринда туради, воқеа ақл-заковат, ростлик ва дурустлик тантанаси билан хотима топади. Эртақлар орасида бошқа минтақаларга хос сюжетли асарлар ҳам анчагина «Ёрилтош», «Уч оға-ини ботирлар» сингари асарлар шулар жумласидандир.

Бошқа минтақаларда бўлганидек, Косон оғзаки ижодида ҳам тез айтиш, қарғиш, чистон-топишмоқ жанрларидаги асарлар ҳам учрайди: “Бофтому-гофтам, пушти кўҳба партофтам?” (соч) «Қулоғингни бурасам, бир томонга қор ёғади, бир томонга шағал!» (чиғирик), «Мераваду меравад, тангадай жайро мигерад?» (хасса), «Бораверади, бораверади, ҳечам орқасига қарамайди?» (ариқ суви). Афсуски, бу хилдаги фольклор неъматлари ханузгача ҳеч ким томонидан ёзиб олинмаган ва тўпланмаган.

Косонсой адабий доирасида «Шоҳномахонлик», «Машрабхонлик», «Бедилхонлик» турли руҳда қиссахонлик ҳам айрича бир анъана бўлган. Халқнинг пешқадам зиёлилари Мулла Жўра Охунд, Тўра бобо, Абдуҳомид Охунд, Мулло Абдусаттор пешқадам, Қаландар қори, Хусайн хожи усталарнинг ўз қиссахонлик гурунг доиралари бўлган. Улар ҳар ойда йиғилишиб «Шоҳнома», «Саидбаттолиғозий», «Қаҳрамони қотил», «Самаки Айёр», «Қиссаи девонаи Машраб», «Қиссаи Жамшид» каби китобларни навбати билан бир киши ўқиб, 20-30 киши тинглашган. Ана шундай йиғинларни ўз термаю шеърлари билан қизитиб юрган Маллавой Ҳошимов кейинчалик салиқали бахши бўлиб етишади. Косонсойлик кексалар турли байрамларда, кўсак чуваш ва пилла терим оқшомларида Маллавой бахши томонидан куйланган «Алпомиш», «Гўрўғли султон» дostonларини ҳали-ҳали эслаб юрадилар.

Ҳақиқатда ҳам бахши кўплаб термалар, «Авазхон», «Гўрўғлининг болалиги», «Зеби», «Рустамхон» каби ўнлаб дostonлар яратган. 1935 йили ўзбек фольклорининг фидоий тўпловчиларидан бири Буюк Карим Маллавой Ҳошимовдан «Равшанхон» ва «Рустамхон» дostonларини ёзиб олган. Бу матн

ҳозир олти дафтарда ЎзРФА Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор бўлимида сақланмоқда. Ундан ихчам парча «Наманган адиблари» китобида эълон қилинган.

Вақтлар кечиб, йиллар ўтиб кекса авлод дунёдан рихлат қилган сари оғзаки халқ донишмандлиги камайиб, сийраклашиб бораверади. Шунинг учун соҳа вакиллари Косонсойга юз ўтириб, ерли халқ оғзаки ижод неъматларининг ҳеч бўлмаса, қолганларини ёзиб олиб, сақлаб қоладилар, деган умиддамиз. Бу туманда оғзаки ижод асарларини яратиш соҳасида зуллисонайнлик анъанаси сақланиб келаётгани ҳам ибратлидир.

ИФОДАЛИ ЎҚИШ САБОҚЛАРИ

Боқижон ТЎХЛИЕВ,

ТДПУ профессори,

филология фанлари доктори

I. Ўқитувчилар билан суҳбат ва учрашувларда, малака ошириш курсларида, турли анжуман ва семинарларда ўқитувчиларимиз ўқувчиларининг нутқига, айниқса, китобхонлик савиясини кўтаришга оид кўплаб саволларни беришади. Айниқса, “Ўқувчиларнинг нутқини қандай бойитиш мумкин? Уларни чиройли ва саводли нутққа ўргатишнинг қулайроқ ва самаралироқ қандай усуллари мавжуд?” тарзидаги саволларнинг кўп такрорланаётгани кузатилади. Бу бежиз эмас. Биз ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқларидан кўп-да фахрлана олмаймиз. Улар нутқининг камбағал ва хиралигини, ўқувчиларимизнинг, айниқса, мустақил ва ижодий нутқ намуналарини яратишдаги қийинчиликларини ҳам инкор эта олмаймиз.

Нима қилмоқ керак?

II. Ифодали ўқиш бу тез ўқиш дегани эмас. Тез ўқиш деган тушунчанинг ҳам мавжудлигини тан олиш керак. Аммо у кимлар учун керак ва фойдали бўлади? Аввало, олимлар, илмий-тадқиқот ишларини амалга оширувчилар учун. Ахборотнинг мунтазам ва

тинимсиз оқими ичидан энг муҳим ва зарурларини ажратиб олиш эҳтиёжини туядиганлар учун ҳам бу ниҳоятда керакли малакадир. Нега дейсизми? Ахир улар ахборотларга тўла китоблар оламидаги ўзлари учун тегишли бўлган энг муҳимларини жуда тез фурсатда топиш иштиёқи билан банд-да. Ўқувчи учун эса бундай зарурият йўқ. У ҳар бир матн мазмуни, унинг тузилиши, ўқилиш оҳанги устида бош қотиради. Шунинг учун ҳам бу ерда матнни ўқиш деганда, энг аввало, матн мазмунини онгли равишда ўзлаштириш, уни ўқиб олиш назарда тутилади. “Тез айтиш” деган алоҳида, махсус фольклор жанридан бошқа ҳолатларда биз бу атама билан шуғулланмаймиз.

Кузатишларнинг кўрсатишича, оғзаки нутқда одамлар бир дақиқада ўртача 80-130та сўзни талаффуз қилишар экан. Сиз телевизор ёки радиодаги сухандонларнинг одатдаги кўрсатув ёки эшиттиришлардаги нутқига эътибор бериб кўринг. Уларнинг бир дақиқа давомидаги талаффуз қилган сўзларининг ҳам 80-150та эканлигига гувоҳ бўласиз. Тезроқ айтилган ҳолатлардагина бу кўрсаткич 130-160тага етиши мумкин.

Биз ўқувчилар билан тез айтиш мусобақаларида бу кўрсаткичнинг 200-250 тага етганини кузатдик. Ичида ўқиш жараёнидагина бу кўрсаткич 300 тадан ортиши мумкин. Аммо бу рақамларнинг ортиши билан ифодали ўқиш орасида ҳеч қандай боғланишларнинг йўқлигини ҳам эслатиб қўйиш керак. Ўқувчининг ўқиш суръати қанчалик тез бўлса, матн мазмунини англаши, тушунишининг шунчалик пасайиши жуда очиқ сезилади. Буни ҳар доим эсда тутишимиз керак.

Ифодали ўқиш, биринчи галда, табиий ўқишдир. Ифодали ўқиш – онгли ўқишдир. Ифодали ўқиш ўқиганини ўқиш санъатидир. Ифодали ўқиш – ўзи англаган, тушунган, билган нарсаларни бошқаларга ҳам тўла етказиш имконининг намоён бўлиш жараёнидир.

Ифодали ўқишга талабнинг ортиб бораётгани ҳам табиий жараён. Энг аввало, таъкидлаш жоизки, ўқувчиларимизнинг катта қисмидаги ўқиш тезлигининг ўзи юқорида кўрсатганимиз ўртача

талаблардан анча пастдир. Мана шу фактнинг ўзиёқ ўқувчилар нутқи устида ишлашимизнинг нақадар долзарб эканлигини кўрсатиб турибди. Ўқувчиларимизнинг асосий қисми китобни, бадий асарни, исталган матнни тезлик маъносида кўнгилдагидек ўқимайди, уларнинг ўқиш суръати меъёридагидан анча пастдир.

Яна бир нарсани эслатиш жоиз. Китоб ўқишдаги суръатнинг пастлиги ўқувчининг ўзи учун ҳам азоби жондир. Матнни секин ўқиш дегани, бунинг учун бошқалардан кўра кўпроқ вақт сарфлаш дегани эмасми? Худди шундай! Яхши ўқишни уддалай олмайдиган ўқувчи бошқа нарсаларни гапирмаганда ҳам, фақат уй вазифаларини бажариш учун бошқа (матнни тезроқ ўқий оладиган)ларга қараганда кўпроқ вақт сарфлашига тўғри келади. Агар яхши ўқийдиган ўқувчи бу ишга ярим ёки бир соат вақт сарфласа, ёмон ўқийдиган ўқувчи унга икки ёки уч барабар кўпроқ вақт сарфлайди. Энди мана шу ўқувчининг битта фандан бажарадиган уй вазифасига икки ёки уч соат вақт ажрата олишини кўз олдингизга келтиринг-чи?! Мана шунда биз уй вазифаларининг кўп вақтларда нима учун бажарилмай қолиш сабабларини ҳам англай бошлаймиз. Ўқувчининг жисмоний чарчоғи-чи?

Булар ҳали ҳаммаси эмас. Ўқувчининг жуда катта куч сарфлаб арзимаган натижага эришиши унинг ҳафсаласини қайтариб юборади. Унинг ўқишдан кўнгли совийди. Демак, унинг фанга бўлган меҳри йўқола боради.

Буларнинг барчаси азиз касбдошларимиз ўз диққатларини қаратиши лозим бўлган муаммолар эмасми?! Эътибор берсангиз, мактаб таълимидаги кўпгина иллатларнинг боши мана шу билан, ана шундай ёмон ўқиш билан алоқадор эканлигини ҳис этишимиз мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам ўқувчиларимизни ифодали ўқишга ўргатиш фақат она тили ва адабиёт фанларини пухта ўзлаштириш учунгина эмас, балки ўқувчиларимизнинг умуминтеллектуал ривожини учун ҳам нечоғли зарур ва муҳимлигини бир дақиқа ҳам унутишимиз жоиз эмас.

Ўқувчиларнинг муносиб тезликда ўқий олиши уларнинг ўқув фаолиятида қўлга киритиши мумкин бўлган муваффақиятларига

таъсир этадиган кўплаб омиллар ўртасида биринчи ўринда туришини унутмайлик.

Ш. Ифодали ўқиш ёшлар, хусусан, умумий ўрта талим мактабларининг ўқувчилари учун китоб билан ошноликнинг биринчи қадамидир. Ифодали ўқиш туфайли бадий матндаги ҳақиқий, асл поэтик маъно тезроқ илғанади, идрок этилади. Унда кўзда тутилган асосий поэтик ҳодисалар моҳияти теранроқ тушунилади. Ифодали ўқиш бадий матн билан боғлиқ бўлган дастлабки тушунча ва тасаввурларнинг шаклланишига замин ҳозирлайди. У бадий асар қаҳрамонларига, унда тилга олинган ҳодисаларга нисбатан илк муносабат ва кайфиятларни пайдо қилади. Ана шу ҳолатнинг ўзи эса бадий асарни тушунишнинг дастлабки, ниҳоятда муҳим қадами бўлади. Шу маънода ифодали ўқиш бадий асарни таҳлил қилишнинг ҳам биринчи босқичи вазифасини адо этади.

Ифодали ўқиш бадий асарнинг таҳлили билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу ерда мантиқий ургуларга катта эътибор берилади. Лозим бўлган ўринларда айрим ифодаларни, ибораларни, гапларни, ҳатто айрим абзацларни қайта ўқиш, ўқиш темпини атайлаб секинлаштириш ёки кучайтириш, товушни пасайтириш ёки кўтариш, айрим ҳолатларда эса пауза – тўхтамларга урғу бериш талаб этилади.

Ифодали ўқишнинг катта тарбиявий имконияти ва аҳамияти бор. Алишер Навоий ўз устозларининг ифодали ўқишлари «равон ўлсун савод» деган мақсадни ҳам кўзда тутишганини таъкидлаган эди.

Албатта, ифодали ўқишнинг биринчи, энг асосий талаби нутқ техникасини эгаллаш билан боғлиқ. Бу сўзни тўғри ўқиш ва уқиш, уни тўғри талаффуз қилиш билан боғлиқ. Сўзнинг тўғри ўқилиши ва талаффуз қилиниши билан бирга овознинг кучи, унинг баландлиги, дағал ёки майинлиги, товушнинг ўзгарувчанлик имкониятлари ҳам катта роль ўйнайди.

Буни ҳатто Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам алоҳида таъкидлаб кўрсатган. Албатта, у буни бадиий тарзда акс эттирган эди.

Бадиий асар ҳар доим табиий оҳанг билан ўқилиши шарт. Бу эса муайян талабларни қўяди. Буларнинг энг асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- матн мазмуни билан жиддий танишиш;
- ундаги асосий ва иккинчи даражали ҳолатларни аниқлаш;
- матнни муайян мантиқий қисмларга бўлиш;
- ҳар бир гапдаги мантиқий урғу тушиши лозим бўлган сўз ва ибораларни аниқлаб олиш;
- гапдаги сўз ва иборалар орасида қўйилиши лозим бўлган пауза (тўхтама)лар миқдори ва давомийлигини муайянлаштириш;
- ўқиш темпини белгилаш;
- матнга мос бўлган ўқиш оҳангини ажратиш.

Айрим ҳолатларда, хусусан, драматик асарларни, айрим эпик асарлардаги қаҳрамонлар диалогларини ўқишда эса ҳар бир қаҳрамонга хос бўлган нутқ оҳанглари белгилаш зарурати ҳам пайдо бўлади.

Демак, бадиий асарни ифодали ўқишга тайёрланиш жараёнида бадиий асарни таҳлил қилишга, уни тил нуқтаи назаридан изоҳлаш ва шарҳлашга ҳам дастлабки тамал тошлари қўйилади. Хусусан, сўзларнинг ўз ва кўчма маъноларига эътиборни тортиш, зарур ҳолларда эса уларга алоҳида урғу бериш ифодали ўқишнинг катта имкониятларидан биридир.

IV. Модомики, гап мактаб ўқувчиларининг таълим-тарбияси устида борар экан, бу ерда кичик масалаларнинг ўзи йўқлигини алоҳида эътироф этишга тўғри келади. Масалан, нафас олиш машқларини олиб кўрайлик. Бусиз ўқувчиларнинг ифодали ўқишларини тегишли самарадорлик даражасига олиб чиқиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бу борада эса уларга баъзи умумий ҳолатларни эслатиш жоиз кўринади. Хусусан:

1. Сўзларда иштирок этган барча товушларни тўғри талаффуз қилишга ҳаракат қилинг, бу бир сўз ўрнига бошқасининг тушунилишига оид хато ва нуқсонларнинг олдини олади.
2. Матндаги мантиқий талаб тақозосига кўра товушни кўтариш ёки пасайтириш имконларини эсда тутинг. Бу сиз айтаётган фикр ва мулоҳазаларнинг таъсирчанлигига кескин ижобий таъсир этади.
3. Ҳар бир гапда тўғри талаффуздан ташқари тегишли тўхтам (пауза)лар ҳам матн мазмунини ёритишдаги асосий унсурлардан биридир. Шунинг учун ҳам нутқ жараёнидаги зарурий тўхтамларга, тўхтам баҳонасида эса нафас олишга ҳар доим жиддий эътибор зарур.
4. Гапда иштирок этаётган сўзларнинг барчаси бир хил “куч”га эга эмас. Уларнинг айримларига кўпроқ “юк” тушади. Бу “мантиқий урғу” номи билан юритилади. Ана шундай алоҳида ажратилиши зарур бўлган сўзларга урғу беришни унутманг.
5. Ҳикоялаш темпи асар ёки матн мазмунидан келиб чиқади. Буни ҳар доим эътиборда тутинг!

“ШАЙБОНИЙХОН” ХАЛҚ ДОСТОНИНИНГ ЯРАТИЛИШ ЖАРАЁНИ ВА СЮЖЕТ АСОСЛАРИ

Умурзоқ ЖУМАНАЗАРОВ,
ЖДПИ профессори,
филология фанлари доктори

XV аср охири ва XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳр ҳамда Хуросон тарихида Шайбонийхон шахсияти жуда катта аҳамият касб этганлигини тарих саҳифаларидаги маълумотлар тасдиқлайди. У Самарқанд тупроғидан Бобурни қувибгина қолмай, балки теурийлар сулоласининг тугатилишига эришди. Бундай шахслар ҳаёти ва фаолияти ҳақида муайян минтакаларга мансуб халқлар орасида тарихий кўшиқлар ёки тарихий достонлар яратилиши табиий ҳол. Шайбонийхон хузурида ижод қилувчи

бахши ва шоирлар, қолаверса, меҳнаткаш халқ ўртасида ижод этувчи халқ бахшилари омадли Шайбонийхон, ўз юртидан мажбуран қувилган омадсиз Бобур сингари ҳукмдорлар ҳақида кўплаб асарлар яратганлар. Буюк саркардалар, ҳукмдорлар ҳақида тарихий, бадий асарлар яратиш анъанаси оғзаки ижодда ҳам, ёзма адабиётда ҳам кучли бўлиб, бу даврда ана шу анъана тўла амал қилган. Хон саройида хизматда бўлган Камолиддин Биноий, Муҳаммад Солих, Фазлуллоҳ Рўзибеҳхон Исфохоний, Мулла Шоди каби шоирлар ва тарихчилар ҳам Шайбонийхон ҳақида асарлар яратганлар. Дарҳақиқат, халқ бахшиси Муҳаммад Жомурод ўғли Пўлкандан ёзиб олинган “Шайбонийхон”, Қодир бахши Раҳим ўғлидан ёзиб олинган “Ойчинор” дostonи ҳудди ана шу эпик анъананинг энг сўнгги маҳсули, дейишимизга асос бўла олади.

“Шайбонийхон” дostonини 1927 йилда Ҳ.Зариф ёзиб олган, уни нашрга тайёрлаб, Ғози Олим Юнусов таҳрири остида 1928 йилда чоп эттирган(1). Дostonда тасвирланишича, Шайбонийхон Самарқанд ҳукмдори Бобур томонидан ноҳақ жабрдийда сифатида Қозонга бориб, у ерда кўшин тўплаб келиб, Бобур устидан ғалаба қозониб, Самарқанд ҳукмдорлигига эришади. Асардаги Шайбонийхонга муносабат, унинг уддабурро ва омадли шахс сифатида тасвирланишига қараб айтиш мумкинки, мазкур дoston бевосита Шайбонийхон ҳукмдорлиги пайтида яратила бошланган. Шунинг учун ҳам дostonда худо ҳам, пиру авлиёлар ҳам, ғайритабий кучлар ҳам фақат Шайбонийхонга хайрихоҳлик кўрсатишади, уни кўллаб-қувватлайдилар. Бу эса ўша давр сарой дostonчилари ижодий анъаналарига тўла мос тушади.

Ўзбек халқ дostonчилигида “Шайбонийхон” дostonи фақат Пўлкан шоирдангина ёзиб олинган, холос. Халқ бахшиси асар бошида бу дostonни Жолғош бахшининг отаси Жассоқ бахшидан ўрганганлигини таъкидлайди: “Жассоқ бахши шуйтиб айтасан деб айтивиди, мен шуннан уйранган сўзимди айтаман. Қайтиб уйранган бўлсам, устодди айтгани вожиб, шундай қиб айтмасам, бўлади тарки вожиб. Қандай уйранган бўлсам, шундай айтаман”,

дейди. Бу изохдан маълум бўладики, Пўлкан шоир дostonни устози Жассоқ бахши қандай ўргатган бўлса, шундай айтган. Демак, дostonга, унинг сюжетига Пўлкан шоир ҳеч қандай ўзгартиришлар, таҳририй тузатишлар киритмаган. Жассоқ бахши ҳам Шайбонийхон билан бевосита боғлиқ тарихий фактларга ўзича аҳамият бериб дoston яратмаган. Чунки у ҳам бу асарни ўз устозларидан ўрганган, халқ орасида шундай айтиб юрган. Мана шу тариқа ижодий жараённинг генетик илдизига ва яратилиш заминига эътибор берилса, мазкур дostonнинг биринчи қисми бевосита Шайбонийхоннинг ҳаётлиги пайтидаёқ яратилганлиги ўз-ўзидан маълум бўлади.

Дoston сюжетини шартли равишда иккита қисмга бўлиш мумкин: биринчиси нисбатан тарихий воқеликка яқинлиги билан ажралиб турса, иккинчиси айрим тарихий образлар иштирок этишидан қатъи назар, бутунлай эртақ сюжети асосида қурилган. Бинобарин, дostonнинг биринчи қисми Шайбонийхоннинг ҳаётлиги пайтида яратилган, қолган қисми эса, унинг вафотидан кейин тугалланган, деган хулоса қилиш мумкин.

Дostonдаги эпик баённинг тасдиқлашича, Шайбоний Самарқанд ҳукмдори Бобурхоннинг амалдорларидан бири бўлиб, кунларнинг бирида у Бобурнинг Жўравой исмли вазирини дўппослайди. Жўравой Бобурхонга арз қилади. Бобурхоннинг жаҳли чиқиб, уни ўлимга ҳукм этади. Бироқ иккинчи вазири Тўравой ўртага тушиб, ўлим жазосини Самарқанддан бадарға қилиш билан алмаштиришга эришади. Шу тариқа Шайбоний Самарқанддан қувилади.

Шайбонийхоннинг Бобур ҳузурида амалдор бўлиб хизмат қилиши ва Жўравой билан бўлган жанжал туфайли Самарқанддан қувилиши тарихан ҳеч қандай асосларга эга эмас. Дostonдаги бу эпизод Шайбонийнинг илгари Бухорода ўқиганлиги ва Самарқандда бўлганлигига ишора қилувчи ижодий далил, холос. Тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, у ҳеч қачон Бобур ҳузурида хизматда бўлмаган: чунки Шайбонийхон Дашти Қипчоқда ўз давлатини тузган пайтида Бобур ҳали ёш бола бўлган.

Демак, Шайбонийнинг Бухорода ўқиши ва Самарқандда бўлиши даври ҳам Бобур ҳали туғилмаган бир пайтга тўғри келишини тасдиқлайди.

Достоннинг дастлаб сарой бахшилари томонидан яратилганлигини асардаги Шайбонийхон образига бўлган илик муносабат ҳам тўла тасдиқлайди. Бу ҳол, айниқса, Бобурнинг Тўравой исмли вазири тилидан айтилган куйидаги сўзларида ҳам яққол сезилиб туради:

*. . . Мени десанг, ўлтирма Шайвалини,
Шайвали урувли элди, Бовирхон.
Шайвали ўлса ўзбаклар билар,
Ошпичогин чоқлашиб осар.
Қирилгини найза қилиб ўзбаклар,
Журиг дейишиб жоппа-жовлик интилиб,
Ўзбек деган кўп меҳрли, Бобурхон,
Самарқанд шаҳрингни теп-текис қилар (1, 2).*

Мазкур парча, биринчидан, достон воқеаларининг тарихий воқеаларга зид ҳолда давом этишига баҳрам берса, иккинчидан, XVI асрнинг охириги чорагида Дашти Қипчоқда барпо бўлган кўчманчи Ўзбеклар давлатининг куч қудратидан, унинг Мовароуннаҳрга жиддий хавф солиб турганлигига ҳам ишора қилади. Бобур ва Шайбонийхон ўртасидаги тарихий низо, жангу жадаллар эса достонда Шайбонийхоннинг Жўравой вазир билан бўлган можароси оқибатида келиб чиққан зиддият тарзида, Шайбонийхоннинг жабрдийда сифатида, Бобурнинг эса зулмкор сифатида кўрсатилиши орқали далилланган.

Дарҳақиқат, Шайбонийхон ёшлигида анча қийинчиликларни ўз бошидан кечирган, дарбадарликда юрган. Бироқ бу қийинчиликларнинг темурийларга, хусусан, Бобурга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Маълум бўладики, халқ бахшилари Шайбонийхоннинг ёшликда кечирган қийинчиликларини бевосита Бобур билан боғлашга ва шу орқали достон асосидаги конфликтни “тарихий”лаштиришга интилганлар. Нуфузли тарихий манбаларда(2, 84 б – 86 а; 121 а – 122 б) хабар берилишича,

Шайбонийхон Шох Будоғ Султоннинг ўгли бўлиб, Шох Будоғ Султон Абулхайрхоннинг ўгли эди. Отаси Шох Будоғ Султон жуда эрта вафот этгандан кейин Шайбонийхон ва унинг укаси Маҳмуд Султоннинг тарбиясини Абулхайрхон аввал Улуғбий Шайхга, кейин Қорачин Баҳодирга беради. Тез орада Абулхайрхон вафот этади ва тахтга унинг ўгли Шох Ҳайдар ўтиради. Мана шундан кейин Дашти Қипчоқда ўзаро низолар кучаяди. Қорачин Баҳодир Шайбонийхон ва Маҳмуд Султонни олиб, Астраханга қочади. Кўп ўтмай улар Астрахандан ҳам кетадилар. Шу тариқа Шайбонийхон ва Маҳмуд Султоннинг дарбадарлик ҳаёти бошланади. Шайбонийхон ва Маҳмуд султон кўшин тўплашиб, Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳрга ҳужумлар қилиб туришади.

Шайбонийхон моҳир саркарда, ақлли ва айёр киши бўлиб, теурийлар ўртасидаги низолардан усталик билан фойдаланади: гоҳ унисига, гоҳ бунисига ён босиб, аста-секин ўзини мустаҳкамлаб олади. Муҳими шундаки, Шайбонийхон ўзининг Мовароуннаҳрга уюштирган юришини мусулмонликни тозалаш мақсадидаги “ғазавот” деб эълон қиладикки, бу хилдаги далиллаш дostonда ҳам ўз ифодасини топган.

Дostonда тасвирланишича, Шайбоний Самарқанддан қувилгандан сўнг Сирдарё бўйидаги тўқайда айикқа дуч келади. У айикни ўлдириб, терисини ёпиниб олади. Дарёдан ўтишига кемачи қаршилиқ кўрсатади. Шунда Шайбонийхон уни зўрлик билан кўндиради. Ушбу мотивлар халқ эпик анъаналарига кўра, эпик қахрамоннинг барча тўсиқларни енгиб ўтишга қодир қудратли одам сифатида тасвирланиши талабидан келиб чиқиб дoston сюжетига киритилган. Тарихан Шайбонийхон ҳаётида бундай воқеалар юз бермаганлиги аниқ.

Шайбонийхон Сирдарёдан ўтиб Тўрғай, Чолқор, Ўринбурун (Оренбург), Рас эли (Россия)ни кезиб, икки ой деганда, Қозонга етиб келади. Тўғри Эрвой исмли нўғайнинг уйига кўнади. У айик териси ва оғир кунларимда яраб қолар деб яшириб қўйган тўксонта гавҳарни сотиб, Эрвой ва унинг дўстларига куюқ зиёфатлар

қилади. Улар Шайбонийхонни бобобеги қилиб сайлашади. Тез орада унинг обрўйи ошиб кетади, йигитлари беш мингга етади.

Шайбонийхон Эрвой ва Тўравой исмли нўғай йигитларини ўзига вазир қилиб олади. Ўз кўшинига ўзбек, козоқ ва нўғайларни кўшиб, Бобурга қарши урушга ҳозирланади. Шундай қилиб, Шайбонийхон катта кўшин билан юриш бошлайди. Тез орада Тошкентни босиб олади ва Самарқандга қараб юради. Ғўбдин тоғидан ошиб, Саричашма бошида кўшин қўнади. Катта лашкар билан Шайбонийхоннинг бостириб келаётганини Бобурга маълум қиладилар. Мана шу ўринда Бобурга нисбатан бўлган анъанавий муносабат яққол кўзга ташланади. Достонда тасвирланишича, Бобур Шайбонийхоннинг лашкари билан келаётгани ҳақида хабар етказган кишиларни ўлимга буюради. Бу нарса Бобурни ўта жоҳил бир шахс сифатида кўрсатишга хизмат қилган. Аслида Бобур кизиққон, аммо шоирона қалб эгаси, доно ва сермулоҳаза бир шахс бўлган.

Достонда Шайбонийхон ўта ақлли, мулоҳазали, саҳий хукмдор сифатида тасвирланган. Шунинг учун ҳам унга барча халқлар эргашади, ҳаттоки Тошкентни босиб олгач, эллик минг киши унинг кўшинига ўз ихтиёри билан қўшилади. Буларнинг барчаси достоннинг Шайбонийхон ҳузурида хизмат қилган бахшилар томонидан яратилганлигини тасдиқлайди. Бобур вазири Жўравой бошчилигида Шайбонийхонга қарши катта кўшин юборади. Аммо икки кўшин ўртасида тўқнашув бўлмайди. Бу нарса достондаги ғайритабиий кучлар тазйиқи орқали амалга ошади. Ғўёки ер қаъридан Бобурни қочишга чорловчи овоз келади. Бу даъват дарахтлардан – барча-барча нарсалардан ҳам келади. Шунда у ўз кўшинини тўхтатиб Сирливой, Нурливой исмли амалдорларни Шайбонийхонга элчи қилиб юборади. Улар Шайбонийхон ҳузурига боришиб, унинг шартларини билиб келишади. Шайбонийхон Бобурни Сиёб бўйига чақириб, уч мартадан ошиқ ташлашга, кимнинг ошиғи умма тушса, Самарқанд унинг ихтиёрига ўтишини билдиради. Бобур ҳам шу шартга рози бўлади. Шайбонийхон ва Бобур Сиёб бўйида учрашадилар. Бирок

келишилган шартлар ҳам Шайбонийхон фойдасига ҳал бўлади, чунки унинг ташлаган учала ошиғи ҳам умма тушади. Бобур Самарқандни Шайбонийхонга ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Юқоридаги эпизод Шайбонийхонга омад кулиб боққанлигини, унинг танти ва мардлигини кўрсатишга хизмат қилган. Реал тарихийлик жиҳатидан қаралса, Бобурнинг Самарқандни тарк этиши ва Шайбонийхоннинг иккинчи марта Самарқандни забт этиши 1501 йилнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Ана ўшанда Бобур Самарқандни жангу жадал билан эмас, балки юзага келган оғир қамал шаронти тақозаси билан тарк этган эди.

Тарихан олиб қаралса, олдинда ҳали бу икки ҳукмдорнинг бир қарра юзма-юз жанг қилишлари ва ана шу жангда Бобурнинг енгилиши воқеалари мавжуд. Масалан, 1503 йилда Шайбоний Сирдарёнинг юқорисига қараб юриш қилади; Маҳмуҳон ва Аҳмад тамбални енгиб, Бобурнинг кўшинларини тор-мор келтиради.

Достонда мана шу тарихий факт бироз бошқачароқ тарзда ўз ифодасини топган. Ошиқ ташлашда омади юришмаган Бобур ўн минг туяга анжомларини, саксон минг туяга қурол-яроғ ва бола чақасини ортиб, Самарқанддан чиқиб кетади. Юзаки қаралса, достон асосидаги конфликт шу билан ҳал бўлгандек туюлади. Аммо асар конфликтларининг бу қадар жўн ва оддий ҳал қилиниши тарихий воқеликка мутлақо мос келмайди. Мана шунинг учун ҳам достонга Шайбонийхон ва Бобур ўртасидаги тарихий конфликт қайтадан киритилади.

Самарқандни бўшатиб бериш Бобурга жуда ҳам алам қилади. Шундан кейин Шайбонийхон кўшинлари Бобурга қарши жанг бошлайди. Жуда ҳам қаттиқ жанг бўлиб, унда Бобур кўшинлари енгилади. Мана шу жангдан кейин Бобур қолган-қутган одамлари билан Афғонистонга қочиб кетади. Унинг Тўравой деган вазири эса Шайбонийхон хизматига ўтади. Достондаги тарихий воқелик руҳини ифодаловчи воқеалар тасвири шундан кейин достоннинг иккинчи қисмида бутунлай бадиий тўқима характеридаги воқеалар билан алмашади.

Достоннинг иккинчи қисми халқ эртаклари сюжетига асосланган бўлиб эртақ сюжети достон ғоясига мос ҳолда бироз қайта ишланган. Биринчидан, унга Қўқон, Жиззах ва Самарқанд каби реал географик номлар киритилган, иккинчидан, Шайбонийхон каби тарихий шахс образи эртақдаги адолатли шоҳ образи билан алмаштирилган. В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зариповнинг таъкидлашича, мазкур достоннинг иккинчи қисми “Тухматга учраган қиз”, “Озода чехра” каби ўзбек халқ эртақларидан ўзлаштирилиб, сюжетга мослаштирилган вариантдан иборат(3, 128). Энди табиий бир савол туғилади: нега достон воқеалари эртақ сюжети билан боғлаб юборилди, бунга нима сабаб бўлди?

Назаримизда, достоннинг биринчи қисми бевосита Шайбонийхон тириклигида яратилган. Бироқ ҳукмдор Эрон шоҳи томонидан қатл этилгач, достоннинг тугал яратилиш жараёни тўхтаб қолган. Асосий қаҳрамоннинг барча фаолиятини идеаллаштириб, асарга киритиш учун ҳаётий фактларнинг йўқлиги достон ярувчиларнинг эртақ сюжетига мурожаат этишга мажбур қилган. Натижада, адолатли подшоҳ ҳақидаги эртақлар мазкур достон сюжетига, айрим образлар, топонимларни алмаштириш орқали улаб юборилган. Достон якунида Шайбонийхоннинг ёмонлик ва жаҳолат касб қилиб олган шахсларини жазолаши ҳам асарнинг бош ғояси – Шайбонийни идеаллаштириш учун хизмат қилади. Мана шу тариқа достон тугал ҳолга келган.

Достоннинг образлар тизими ҳам ўзига хосдир. Унда Шайбонийхон Бобур каби тарихий шахслар образлари билан бир қаторда Жўравой, Тўравой, Эрвой, Сирливой, Нурливой, Файзуллахон, Қосимхон, Хуршидой, Хўжаи савдогар, Шайхи Бастон, чўпон каби соф бадиий тўқима маҳсули бўлмиш образлар ҳам иштирок этадилар.

Халқ ижодкорлари Шайбонийхоннинг фожиали ҳалок бўлишини ҳам тасвирлай олмас эдилар. Чунки халқ эпик аънанаси ҳамиша ғолиб ва адолатли ҳукмдорларни идеаллаштириш йўлидан борар эди. Бир томондан ана шу аънананинг таъсири, иккинчи

томондан қатл этилган шоҳнинг идеал образини тириклардек кўрсатиш эҳтиёжи бахшиларни эртак сюжети ва эртак образларига мурожаат этишга олиб келган. Достоннинг иккинчи қисмида Бобур образининг иштирок этмаслиги ҳам буни тасдиқлайди. Бундан ташқари, достонда Самарқанд, Қозон, Оренбург, Ғўбдун тоғи, Сиёб, Қўқон, Жиззах, Тошкент, Сангзор каби реал географик номлар ҳам борки, улар ярми тарихий, ярми тўқима воқеалардаги тарихийликни кучайтириш, уларга нисбатан тингловчининг ишончини оширишга хизмат қилади. Чунки тарихий эпос ва унинг мумтоз намуналари учун хос энг муҳим хусусият, асарда реал тарихни ҳикоя қилиш эмас, балки мустақил бадий воқеалар асосида реал тарих моҳиятини акс эттиришдир. Реал образ ва тўқима образлар, реал топонимлар ва эпик маконлар тарихий достондаги тарихий воқеалар моҳиятини бадий акс эттиришнинг ягона йўли эди. Достон ижодчилари ана шу нарсага аҳамият берганлар ва Шайбонийхон ҳамда Бобур ўртасидаги курашлар тарихининг моҳиятини тўла бадий акс эттирганлар.

Достонда Шайбонийхон образи ақлли, удабурро, ўжар ва адолатли ҳукмдор сифатида тасвирланган. Бу нарса маълум даражада тарихий Шайбонийхонга хос фазилат ва сифатларга тўла мос келади. Чунки Муҳаммад Солиҳ, Фазлуллоҳ Рўзибеххон Исфaxonий каби шоир ва тарихчиларнинг, “Таворихи гузида – Нусратнома”да кўрсатилган Шайбонийхонга хос барча сифатлар мазкур достондаги унинг бадий образига тўла мос келади. Демак, бахшилар Шайбонийхон билан боғлиқ воқеалар тасвирида бадий тўқималарга қанчалар эрк берсалар ҳам, бироқ қаҳрамоннинг хислатларини ҳақиқий ҳолга нисбатан яқин сақлашга интилганлар.

“Шайбонийхон” достони ўзбек халқ тарихий достонларининг мумтоз намунаси бўлса-да, унинг вариантлари бахшилар репертуарида энг кам тарқалган. Шу боис у фақат Пўлкан шоирдангина ёзиб олинган, холос. Достон бахшилар репертуарида кенг тарқалмаганидан бўлса керак, унинг тили равон ва бой эмас. Шеърый парчаларни ўзаро боғловчи насрий қисмларда такрорлар кўп. Улар тингловчининг ғашига тегади. Масалан, достондан

олинган қуйидаги насрий парча фикримизнинг далили бўла олади: “Ана энди Шайвалийхоннан эшитинг гапти. Оюв Шайвалини белидан қисув олди. Шайвалихон ўпкаси тўлиб, ранги сўлиб бир сўз айтаяпти. Ана энди бечора оювди кўлида муножот қилиб айтаётқон сўзи, дот-парёд деб энди Шайвалихондан эшитинг гапти (1, 18). Кичик бир парчанинг ўзида бир нечта сўз бирикма, битта содда гап икки марта такрорланиб келади. Агар дoston жуда кўп ижодий жараёни босиб ўтганда, турли бахшилар томонидан ижро этилганда юқорида кўрсатилган такрорлар йўқолган, матн сайқал топган бўларди. Дoston Шайбонийхон ҳаётлигидаёқ яратила бошлаганлиги ва дастлаб қандай шаклда яратилган бўлса, ана шу ҳолича бахшилар томонидан ижро этилаверганлиги натижасида асар тили жиддий ижодий таҳрир ва ўзгаришларсиз қолиб кетган.

Дostonдаги насрий ҳамда назмий парчаларнинг ўзаро нисбати ҳам муттаносиб эмас. Масалан, дoston заминида наср асар асосидаги зиддиятни ифодаловчи қисм сифатида муҳим ғоявий-эстетик вазифани адо этса, кейинги қисмларда шеърий парчаларни ўзаро боғловчи баён вазифасини ўтайди. Бундан маълум бўладики, дostonдаги воқеалар баёни асосан шеърий парчалар зиммасига тушган.

Дostonда изосиллабизм етакчилик қилгани ҳолда айрим ўринларда шеърий мисралардаги тенг ҳижолилик кўпол равишда бузилади. Дoston ижросида айрим ҳижоларнинг ўта чўзиб ижро этилиши шеърий мисралардаги сийқаликни яширса ҳам, аммо шеър тузилиши нуқтан назаридан бундай ҳолатлар кўпол нуқсон саналади. Қуйидаги шеърий парча бунинг ёрқин намунаси саналади:

*Олло берди Шайвалига давлатти,
Ўзбекистон, Нўғайистон, Қозоғистон
Шайвалини аскарни –
Ҳаммалари яхши қилди хизматти.
Уч кун тўй деб Шайвалихон қичқиртти,
Ҳамма одам, ҳамма шаҳар Самарқандни опти деб,*

*Шайвалихон катта пошшо бўпти деб.
Ҳамма шаҳар бу гапларди эшитти,
Овот бўлди Самарқандни элати (1, 81).*

Тўққиз мисрадан иборат кичик шеърӣй бир парчанинг ўзида тўрт хил вазннинг қўланилиши дostonдаги шеърӣй қисмларда ритмик изчилликнинг яхши сақланмаганлигидан далолат беради.

Қолаверса, эпик халқ шеърӣяти учун хос хусусиятлардан бири ҳар бир мисранинг яхлит мазмунга эга бўлиши ҳисобланади. Халқ эпик шеърӣяти учун маълум бир фикрнинг бошқа мисраларга кўчирилиши хос эмас, “Шайбонийхон” дostonида эса бир фикрнинг иккинчи мисрага кўчиши, яъни енжамбемен ҳодисаси жуда кўп учрайди. Масалан:

*Ширин жонни сотти –
Самарқанд валламати.
Юринг эса вазир деб.
Вазирман иккави –
Минорага чиқиб кетди (1, 65).*

Юқоридагилардан маълум бўладики, дostonдаги шеърӣй парчалар ҳам насрий парчалар каби жиддий иждодий таҳрирдан ўтмаган.

Дostonда анъанавий барқарор мисралар ҳам ўзига хос, яъни асар воқеалари руҳига мос ҳолда қўлланилган. Масалан, Шайбонийхон Бобурга Сирливой билан Нурливойни юборади. Бобур уларни кутиб олар экан, унинг тилидан айтилган гапларда анъанавий барқарор мисралар қуйидагича қўлланилган:

*Юрганингиз сувсиз ётган чўл бўлсин,
Пичган тўнлар қисқа эмас, мўл бўлсин,
Талаб қилиб кепсиз бизнинг шаҳарга,
Сипойи меҳмонлар, сизга йўл бўлсин (1, 72).*

Дoston воқеалари мантикидан келиб чиқилса, Бобурнинг ўз ракиби юборган элчиларга сувли йўлни эмас, сувсиз чўлни раво кўриши табиийдир. Шунинг учун бахши “қалқиб ётган қул бўлсин” мисрасини “сувсиз ётган чўл бўлсин” тарзида ўзгартиб қўллайди. Барқарор анъанавий мисралар билан бошланган шеърӣй парчалар

вазнида мутаносиблик бўлиб, бу нарса шеърий парчаларга барқарор анъанавий мисралар нафақат мазмуний йўналиш бериши, балки ритмик қоликлик вазифасини ўташини ҳам кўрсатади. Пўлкан шоир мазкур дostonдаги жуда кўп шеърий қисмларда ана шу йўлдан борган. Аммо шеърий парча бевосита дoston воқеалари билан бошланган ўринларда ритмик изчиллик бузилган.

Хулоса қилиб айтганда, “Шайбонийхон” дostonи илк бор Шайбонийхон ҳаётлиги пайтида яратилган. Бироқ унинг кутилмаганда ҳалок бўлиши дostonни яқунлаш учун эпик материал бермай қўяди. Натижада, халқ бахшилари адолатли шоҳ образини Шайбонийхон сиймосида жонлантириш мақсадида тухмат туфайли жабрланган қизнинг тўғрилиқ, ҳалоллик орқали оқланиши, ифвогар ва тухматчиларнинг жазоланишини акс эттирувчи эртак сюжетига мурожаат қиладилар ва уни Шайбонийхоннинг ҳокимлик даври билан боғлайдилар. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зариповлар дostonни XVI аср охирларида, Шайбонийлар сулоласи тугаши арафаларида яратилган, деган фикрни айтадилар. Бизнинг назаримизда, юқорида таъкидлаганимиздек, мазкур дoston XVI аср бошларида, ҳали Шайбонийхон ҳаётлик даврида яратилган ҳамда кейинги даврларда жиддий ижодий ўзгаришларга учрамаган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Муҳаммадқул Жомрот ўғли. Шайбонийхон. – Самарқанд: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1928.
2. Таворихи гузуда. Нусратнома. – Т., 1967.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947.

ҚЎЛЁЗМАЛАР СЎЗЛАГАН ҲАҚИҚАТ

Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА,

ТДПУ доценти,

филология фанлари номзоди

Алишер Навоий ҳақидаги рост гапларни аниқлаш, ҳақиқатни билиш учун йиллар, асрлар керак бўлди. Навоийшунослик узок тадрижий йўлни босиб ўтди. Шарқ олимлари, ўзбек навоийшунослари, рус ва Европа шарқшуносларининг бу борадаги меҳнати таҳсинга лойиқ. Олим Шарафиддинов, Садриддин Айний, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Абдуқодир Ҳайитметов, Натан Маллаев, Воҳид Абдуллаев, Суйима Ғаниева ҳамда рус олимларидан В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, А.Н. Болдирев ва бошқалар Навоийнинг ҳаёт йўли – фаолияти ва ижодини ўргандилар, махсус тадқиқотлар олиб бордилар, асарлар яратдилар. Мафкуравий тўқнашувлар, ҳукмрон мафкуранинг тазйиқи, баъзан эса субъектив сабаблар боис шоир ҳаёти ва фаолияти ҳар доим ҳам ҳолис ўрганилмади. Навоийнинг илмий биографиясини яратиш йўлидаги уринишларнинг ҳамон ниҳоясига етмаганлиги эса навоийшунослар зиммасига янги-янги вазифаларни юкламоқда.

Навоийнинг туркий миллат маданиятида туб бурилиш ясаган саъй-ҳаракатлари бугун диёримизда ва жаҳон миқёсида ўзининг тўғри ва ҳолис баҳосини олиши керак. Шу маънода Навоий ҳаёти ва фаолиятини аниқлашга бағишланган янги тадқиқотга эҳтиёж туғилгани бежиз эмас. Бундай тадқиқот аввалги ишларни такрорламаслиги, илмий муомалага олиб кирилган ҳамда янги топилган манбаларга асосланиб, шоир биографиясига оид мавҳум ўринларга ойдинлик киритиши, чалкашликларни тўғирлаши ва албатта, хатоларга барҳам бериши керак эди. Ниҳоят, шундай тадқиқот омма эътиборига ҳавола қилинди. Бу – Шухрат Сирожиддиновнинг “Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили” деб номланган асаридир. Хўш, навоийшуносликда шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида шунча гаплар айтилгандан кейин бу китоб мазкур соҳага нималарни олиб

киролди? Бу китобда айтилаётган фикрлар аввал айтилган гаплардан нимаси билан фарқ қилади? Китобни қўлига олган кишида биринчи навбатда шу саволлар туғилади.

Узоқ йиллар давомида олиб борган изланишларини илмий жамоа муҳокамасидан ўтказиб, яна қайта ишлаб, чоп этишга журъат этган муаллиф қўлга киритган натижаларини нафақат илм аҳли эътиборига ҳавола қилди, балки Навойни янада яхшироқ билишни истаганлар – Навой муҳиблари ҳам бемалол тушунадиган, қизиқ фактларга бой бўлган катта ҳажмдаги – ўн тўққиз босма тобоқдан иборат бир китоб яратди.

Навой замонида Ҳирот ва Самарқандда бошланган “тадқиқотлар”нинг замонлар ўтиб, мавзу қўлами кенгайди, муаммо даражаси ва йўналишлари ўзгарди. Бугун Шарку Фарбнинг катта худудларида шоирнинг ҳаёт йўли, ижодий меросини катта қизиқиш билан ўрганиш давом этмоқда. Бундай пайтда мавжуд манбаларни қиёслаш, чоғиштириш, танқидий ўрганиш усуллари яхши самара беради. Навойшуносликдаги шоир ҳақида мавжуд айрим чалкашликлар, нотўғри талқинлар ва улар оқибатида юзага келган хулосалар (шўролар давридаги мафқуравий ёндашувни ҳисобга олмаганда), асосан, манбаларни ўрганиш, уларга ёндашиш билан боғлиқлиги тадқиқот давомида ойдинлашиб борган. Шу боис, буни тўғри англаган олим ишни манбаларни текширишдан, ўзи таъкидлаганидек, уларни қиёсий-танқидий, типологик-текстологик мезонлар асосида – ҳолис ўрганишдан бошлайди. Юзга яқин қўлёзма асарлар ва уларнинг кўплаб – уч юзга яқин турли қўлёзма ва тошбосма нусхаларини ўрганиб, бугунги кунда бизнинг тасаввуримизга сингдирилган маълумотларнинг асл манзараси қандай бўлганлиги кўрсатиб беради.

Навой ҳаёт йўлини мукамал ўрганиш мақсад қилиб олинган ушбу тадқиқотда муаммога бир неча тарафдан ёндашиб иш кўрилганки, натижада, Навой ҳақида турли замонларда ва турли худудларда тарқалиб кетган, ҳаққонийлик даражаси турлича бўлган манбаларнинг бир жойда жамланишига, уларнинг сифати, савияси ва мақсадини ҳам текшириб чиқишга, уларни баҳолашга ва

Навоийнинг ҳаққоний илмий биографиясини тиклашда қай даражада хизмат қилишини аниқлашга эришилган. Соф манбашунослик ва текстологик таҳлиллар бир томондан, собиқ иттифок даврида Навоий ижоди ва шахсини тузум мафқураси билан боғлиқ ҳолда бирёқлама ва баъзан сохталаштириб талқин этишга уринишларни танқидий ўрганиш иккинчидан томондан ҳамда Марказий Осиё, Эрон, Туркия ва Ҳиндистонда турли даврларда яшаб ўтган ижодкорларнинг Навоийга муносабатини ўрганиш орқали шу кунгача маълум бўлмаган янги маълумотлар илмий муомалага олиб кирилган.

Китоб муқаддима, уч асосий боб ҳамда уч йўналишдаги иловалардан ташкил топган.

Муқаддима Алишер Навоий феноменининг жаҳон бадиий тафаккури тарихида тутган ўрни, шоир шахси, унинг ижтимоий фаолияти, ободончилик соҳасидаги ишлари ҳамда ижоди ҳақидаги фикрлар билан бошланади.

Китобнинг қиммати – аввало, унда манбаларга суяниб иш кўрилганлигида. Муаллифнинг Навоий ҳақидаги ҳақиқатни бир ёки бир неча манбага асосланиб эмас, балки юзлаб манбалардаги маълумотларни жиддий ўрганиб, мантикий мувофиқлик даражасини аниқлаб, уларнинг ишончли ёки ишончли эмаслигини белгилаб олиб (бунинг сабабларини кўрсатган ёки ўз гипотезасини исботлашга ҳаракат қилиб манбаларни ва тарихий ҳақиқатни қиёслаган ҳолда) шоир шахси, унинг ҳаёт йўли – фаолияти ҳақидаги хулоса- фикрларини айтишга муваффақ бўлганлигидадир.

Шарқда, Ғарбдан фарқли равишда муайян тарихий шахс, айниқса, ижодкор сиймосини, унинг ҳаётига доир бор тафсилотлар билан тасвирлаш тарзи шаклланмаган. Бунинг устига ижодкорлар, хусусан Навоий ҳам ўзи, ўз яқинлари ҳақидаги маълумотларни очиқ ёзиб қолдирмаган. Ҳатто унга бағишланган тарихий асар “Мақорим ул-ахлоқ”да ҳам тафсилотлар тўлақонли эмас. Зеро, ушбу асар Навоийнинг назорати остида ёзилган. Бундай пайтда тарихий асарлар, тазкиралар, мактублар, ижодкорнинг ўз асарлари асқотиши тайин. Бироқ тарихий асарларда маълумотнинг кўпинча

шахс билан боғлиқ ўринларда умумийлаштириб берилиши, аксарият тазкиралар эса дастлабки – бошланғич маълумотни у ёки бу даражада такрорланишини ҳисобга олсак, китоб муаллифи Алишер Навоий ҳақидаги тасаввуримизда ўрнашиб қолган манзарани янгилаш ва умуман шоир шахсига, унинг атрофидаги воқеликка муносабатни янгича талқинларда кўрсатиб бериш учун юзлаб манбалар устида ишлаганига яна бир бор гувоҳ бўламиз. Ушбу китоб Навоий, у яшаган давр, тарихий воқелик ва конкрет тарихий шахслар ҳақидаги маълумотларга бойлиги, фактларга мурожаатдаги аниқлик, талқин ва таҳлилларнинг асосли ва мантиқлилиги билан, ифода усулининг ўзига хослиги ва яна кўплаб бошқа жиҳатлари билан навоийшуносликка, умуман, адабиётшуносликка катта ҳисса бўлиб қўшилган.

Навоийга доир маълумотларни ўзаро қиёсий типологик-текстологик таҳлил асосида ўрганар экан, “Алишернинг ёшлик йиллари”ни, шоирнинг “Оиласи”га алоқадор маълумотларни тадқиқ этишда муаллиф, аввало, Навоийнинг ўз асарларига мурожаат қилади. Жумладан, масалага “Мажолис ун-нафоис” мисолида ёндашиб, тазкирада унинг табиатига кўра, шоир ўзи уруғ-аймоғлари ҳақида деярли маълумот қолдирмаганлиги ҳақида тўхтаб ўтади. Фақат тоғалари Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибий, укаси Дарвишали ҳақида “Мажолис ун-нафоис”да бироз тўхталганлигини таъкидлайди. Шунингдек, шоир Мир Шоҳий исмли шоирга оид бир воқеа тафсилотида отасининг бу ерда ҳукумат ишларини бошқариб турганини эслаганлигини эътироф этади. “Бадоеъ ул-бидоя”да ота-онаси ҳақида жуда оз қайдларни кузатиш мумкинлигини, “Вақфия”да ота-боболарининг Ҳусайн Бойқаро аждодлари хизматида бўлганлиги ҳақида битилган шоир қайдларини келтирар экан, Шухрат Сирождидинов бу каби маълумотларни, умуман, Навоий асарларидаги ўз оила аъзолари ҳақидаги маълумотларни келтириб, улардан бошқа манбаларни текширишда асос сифатида фойдаланади. Юқоридаги фактларга асосланиб, Навоийнинг ота-боболари ҳақида умумий бўлса-да, ўз фикр-мулоҳазаларини ўртага ташлайди. Алишер

Навойи номини тарихда биринчи бор ёзма қайд этган манба сифатида тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарини эътироф этади. Ундаги Навойига алоқадор маълумотларнинг қисқалигини асарнинг Навойи назорати остида яқунланганлиги, Навойининг ўзи шуни истаган бўлиши кераклиги билан изоҳлайди. Шунингдек, ана шу даврда – Навойи замонида яшаган тарихчилар, хусусан, Хондамир ҳам ўз асарида Навойи ҳақида юқорида келтирилган (Абдураззоқ Самарқандий) маълумотларни такрорлаганлиги, ортиқча тафсилотлар беришга журъат этмаганлиги билан асослайди. Навойининг ота-онаси (онаси ҳақида маълумотлар деярли учрамайди) ким бўлган, насл-насаби, мавқеи бошқалар ҳақидаги саволларга жавоб топиш мақсадида олим улар ҳақида маълумот берувчи манбаларни тўплаш, ўрганиш, аниқлаш, системага солиш, татбиқ этиш каби вазифаларни ўз зиммасига олган. Шу мақсадда “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” тарихий асари (Абдураззоқ Самарқандий), “Макорим ул-ахлоқ”, “Ҳабиб ус-сияр” (Ғиёсиддин Хондамир), “Латоифнома” (Фахрий Ҳиротий), “Равзат ус-сафо” (Мирхонд) ва бошқа манбаларни синчковлик билан ўрганadi. “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” ҳамда “Равзат ус-сафо” каби энг салмоқли асарларда битилган: “Навойининг бобоси Амир Темурнинг ўғли Умаршайх мирзонинг хос мулозимларидан бўлиб, унинг пешонасига шаҳзодага кўкалдош бўлиш ёзилган эди”, деган фикрлардан келиб чиқиб, Шуҳрат Сирожиддинов Навойининг насл-насабини аниқлашга киришади. Бу жараёнда яна кўпгина кўлёмаларни титади, улардан ишончли маълумотларни излайди, керак бўлганида бир асарнинг ўнлаб нусхаларини солиштириб ўқийди, қанча-қанча манбалардаги фикрларнинг бир-бирини такрорлаганлигига гувоҳ бўлади, яна бошқаларида биргина сўз ёки жумлага эргашиб, нотўғри талқинлар берилганини аниқлайди.

Бу борада Навойининг отасини нима учун Ғиёсиддин Кичкина деб атаганликлари ҳақида манбалардаги маълумотларни жамлайди, уларни илмий талқин этиб, муайян хулосаларга келади. Муаллифнинг аниқлашича, Навойининг насл-насаби ҳақида икки

хил қараш мавжуд, булар: 1) Навоийнинг ота-боболари темурийларнинг амирларидан бўлган, оналари шаҳзодаларга энагалик қилган; 2) Навоийнинг ота-боболари уйғур бахшиларидан бўлган, дейдилар. Биринчи гуруҳ машҳур тарихий асарларга таянган бўлса, иккинчи гуруҳ – камчиликни ташкил этган олимлар гуруҳи Мирзо Ҳайдар Дўғлотнинг “Тарихи Рашидий” асаридаги фикрларга таянганлар. Иккинчи – нотўғри талқинни Шухрат Сирождидинов илмий нуктадонлик билан асослайди. Бироқ афсус билан айтиш керакки, Мирзо Ҳайдарнинг “ижод”и – Навоийни уйғур бахшиларига нисбат бериш баъзи ерларда ҳамон давом этмоқда, ривожлантирилмоқда. Шу маънода ушбу асарда айтилаётган фикрлар кенгроқ, ҳеч бўлмаганда, туркий халқлар орасида тарғиб қилинса, Навоий ҳақидаги ҳақиқат қарор топарди.

Навоийнинг болалик йилларини ёритишга бағишланган фаслда Хондамир, Фахрий Ҳиротий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Сом мирзо ва бошқалар қаламига мансуб манбалар ўрганилиб, бу манбалар хронологиясига риоя қилинадиган бўлса, Алишернинг болалик даврига оид дастлабки маълумот Давлатшоҳ Самарқандийнинг қаламига мансуб, бироқ у жуда қисқа, Давлатшоҳ ва Хондамир Навоий таржимаи ҳолининг умумий қолипни яратиб берган, Навоийнинг шеърятга меҳр қўйиши ва ижодга кириб боришини ўрганишда унинг ўз асарларини ўрганиш ҳам муҳим, деган хулосага келади. Китоб сўнгида келтирилган иловаларда айни шу тарихчи ва тазкиранависларнинг ҳамда Алишер Навоийнинг ўз асарларида биографиясига оид маълумотларнинг келтирилиши асарнинг тўлақонли ва мукамал чиқишини таъминлаган. Навоийнинг йигитлик даври, Навоий ва Абу Саъид мирзо муносабатлари, Навоийнинг Самарқанддаги фаолияти каби масалалар доирасидаги изланишлардан чиқарилган илмий хулосалар Навоий биографиясининг муайян жиҳатларига ойдинлик киритади. Олим замонавий навоийшуносликдаги айрим чалкашликлар, баъзан нотўғри талқинларнинг юзага келиш сабабларини аниқлайди, уларни бартараф этиш мақсадида асосли фикрларини баён қилади. Масалан, навоийшунослар шоирнинг

Машҳадга бориш сабабларини турлича изоҳлаганлар. Шухрат Сирожиддинов эса буни аниқ фактлар билан шундай асослайди: биринчи сафар Навоий Машҳадга Абулқосим Бобур билан бирга 1456 йили кетади. Султон вафотидан кейин (1457 йили) у ерда қолиб ўқишни давом эттиради. Ш.С.нинг аниқлашича, Навоий Машҳадга иккинчи бор Абу Саъид мирзо замонида келган. Навоийнинг “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида таъкидланишича, Навоий Абу Саъид мирзо замонида ҳам чорасизлик, фалокат, тақдир ва хафагарчилик оқибатида яна Машҳадга келган. Олим Навоий Самарқандга Машҳаддан кетган, деган фикрига ишонтира олади, бунга Хондамир ва бошқа замондошларининг асарларида бу сафарнинг “Хуросондан Самарқандга” тарзида ифодаланганлигини асос қилиб олади. Навоийнинг Абу Саъид мирзо билан муносабатлари, Самарқандга кетиш сабаблари ва улар билан боғлиқ тафсилотларни ўрганар экан, ўтмиш тарихчилари, тазкиранавислари айтган фикрларни сабаб-оқибат мезонида солиштиради, XX аср навоийшунослигида бу борада айtilган фикрларга ўз муносабатини билдиради. В.В.Бартольд, Е.Э.Бертельс каби олимларнинг фикрларидаги тўғри ва айтилган пайтда бир оз бўрттирилган (В.Бартольд) ўринларни ойдинлаштиради. Бир қанча ўзбек навоийшунослари фикрларига муносабат билдиради. Чиндан, Навоий ҳаётининг бу даври ҳақида навоийшуносликда ҳали ҳам охириги фикр айtilмаган. Демак, бу асар мана шу давр воқелигини тўғри баҳолаш йўлидан борганлиги, мавжуд манбаларнинг жуда катта қисмини ўрганиб, қиёслаб, мантиқий хулосалар чиқарганлиги билан эътиборни тортади, навоийшуносликка муҳим ҳисса бўлиб қўшилади.

Навоийнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти, ободончилик соҳасидаги ишларининг ёритилишига алоқадор “Вақфия” асари ўз табиатига кўра, биографик маълумотларни талаб қиларди ва Навоийни кашф этишда бу асарнинг ўрни ўзгача. Шу боис “Вақфия” Навоийни очик сўзлашга мажбур қилган истиснодир”, – деб ёзади Шухрат Сирожиддинов.

“Вақфия”га асосланиб, Навоийнинг бош вазир – девон соҳиби сифатидаги фаолияти доирасини – хизмат вазифалари кўламини белгилайди. Булар жумласига: турли халқ йиғинлари ва умумхалқ тадбирлари; ташқи ишлар. Улуғ меҳмонларни расмий қабул қилиш ва кузатиш; фавқулудда ҳолатлар, исёнлар, чегара муаммолари; поражўрликка қарши кураш;... ва ҳоказолар киради.

Навоийнинг бу фаолияти ҳақидаги маълумотларга бирор тарихчи Хондамирчалик яқин эмаслигини таъкидлаган олим бошқа манбаларни назардан кочирмаса-да, унинг асарларига кўп мурожаат қилади. Айни пайтда, шоирнинг хулқ-атвори “Макорим ул-ахлоқ”да мукамал тасвирланган. Зеро, “Макорим ул-ахлоқ” – Навоийнинг маънавий қиёфасини тўла акс эттируви асар эканлиги муаллиф томонидан эътироф қилинган.

Навоий табиати – таъби ҳақида сўз кетганда, унинг нозикмижозлиги тасаввур этилади. Бу ҳам манбаларга таяниб шаклланган тасаввурлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Ҳайдар, Зайниддин Восифий каби адиблар фикрларини ҳамда бу фикрларни талқин этган– Ойбек, В.В.Бартольд, Ю.Брегель, А.Н.Болдирев, Иззат Султон каби олимларнинг фикрларидан келиб чиқиб, муаллиф Навоийни таъби нозик бўлишига қарамай, ҳазил-мутуйибага ўч инсон эди, дейди ва бунини шоир ҳаётидаги (манбаларда мавжуд) қизиқарли воқеалар билан асослайди. Айниқса, Камолiddин Биноий билан боғлиқ воқеаларнинг муаллиф томонидан талқин этилиши Навоий хулқ-атвори ҳақидаги мавжуд тасаввурларни янгилайди, уларнинг фақат бирёқлама тушунмаслик кераклигини асослайди.

Навоий вафоти ҳақидаги манбалардаги маълумотларнинг тақдим этилиши, чиндан, ҳар доим ҳам уларга тўғридан-тўғри ишониб бўлмаслигини, ҳақиқат қиёслаш, чоғиштириш ва асослаш орқали юзага чиқишини яна бир бор исботлайди. Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асари Навоий биографиясини ёритишда ҳақиқатга энг яқин турган асар эканлиги асосланган. Унда Навоийнинг вафоти билан боғлиқ воқеалар тафсилоти, шоирнинг вафоти санаси аниқ кўрсатилган ва бу навоийшуносликда ўз

исботини топган. Бироқ Шухрат Сирожиддинов ўрганган манбаларнинг бир нечтасида шоир вафоти санаси, унинг вафот этган ёши мутлақо ўзгартириб юборилган. Уларни танқидий ва таҳлилий нуқтаи назардан ўрганган олим кейинчалик юзага келиши мумкин бўлган баҳсларга ўрин қолдирмайди.

Олим Навоий биографиясини, аниқроғи, унинг ҳаётидаги муҳим саналарни тиклашда таърих жанрининг ўрни муҳимлигини англагани ҳолда, Е. Э.Бертельснинг: “Таърих – хронограмма, бу – бирор-бир ҳодиса санасининг шеърий ифодаси...”, деган фикрларини келтириб, 30га яқин таърихни илмий муомалага олиб киради. Навоийнинг иш фаолиятига, Навоий курдирган иморатлар ва Навоий вафотига доир таърихларни ўрганиб, улар ёрдамида шоир ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига оид маълумотларни тиклайди.

Катта меҳнат эвазига дунёга келган бу ишда муаллиф ҳар бир масалага илмий одоб билан ёндашади. Ўзи ёритмоқчи бўлган масалалар бўйича ёки улар атрофида амалга оширилган ишлар, уларнинг муаллифлари ҳақида маълумот беради, уларнинг ютуқларини эътироф этади, зарур бўлганда холис муносабат билдиради, хулосаларини баён қилади.

Навоийнинг ҳаёт йўлини манбалар қиёси асосида ўрганишга бағишланган асарнинг кейинги – “Навоий ва давлат хизмати” деб номланган махсус бобида “Буюк дўстлик”, “Муҳрдорлик”, “Амирлик”, “Иккинчи истеъфо”, “Навоий – Астробод ҳоқими” каби фасллари Навоийнинг сиёсий фаолияти бўйича аниқ манзара тикланган. Шу кунгача навоийшуносликда бир-бирига мос келмайдиган қарашларга, манбаларга ёндашиб, мантиқли хулосалари билан барҳам бериши мумкин бўлган хулоса-фикрларини баён қилган. Муаллиф, масалан, Навоийнинг Астрободга ҳокимлиги даврини ҳақиқатда қандай бўлганлиги ва олимларнинг тадқиқотларида бузилиб кетиш сабабларини тўғри кўрсатади. Шу пайтгача барчанинг онгида ўрнашиб қолган, манбаларда “Амир Алишернинг Астрободга жўнатилишида Мажиддиннинг улуши бўлганлиги ҳақида ҳеч қанақа сўз ва

маълумот йўқ. Демак, биз бу масалага Султон Ҳусайн Маждиддинни бош вазир қилиб олиш учун Алишерни “фахрий сургун”га жўнатди деб эмас, балки Амир Алишер Астрободга давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан юборилгач, давлат учун қайғурадиган содиқ киши сифатида Навоидан сўнг ихлос кўйган иккинчи кишиси Маждиддин Муҳаммадни соҳибдеволикка кўтарди, десак, ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Олимларимизнинг тадқиқотларида келтирилган қарашларига келсак, уларнинг тарихий воқеликдан четга чиқиб кетишларига бир-бирларига суяниб фикр юритишлари сабабчидир (таъкид бизники – *К.М.*)...” Илмда бир-бирига суяниш, аввал айтилган фикрларни эътиборга олиш одоби мавжуд. Бироқ асл манба асосида иш кўриш нотўғри хулосалар чиқариш, чалғитувчи тасаввурлар пайдо бўлишининг олдини олади. Муаллиф бу ўринда шу жиҳатларни назарда тутмоқда.

Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро, Навоий ва Низомулмулк муносабатлари, Дарвиш Алининг исёни оқибатида юзага келган муносабатларнинг таҳлил ва талқинлари, булардан ташқари, Навоийнинг Самарқандга “сургун қилиниши” тафсилотлари ва бошқалар тасаввуримизда қотиб қолган манзараларни ўзгартиради, Навоий шахси ва ижодига субъектив ёки мафкуравий тазйиқ остида мурожаат қилинганлиги, ҳаётий асосга эга бўлмаган манбалар асосида иш кўрилганлигига эътиборни қаратади. Шу йўл билан Навоий ҳақидаги ҳақиқатни англаб, ўзгаларга англантишга ҳаракат қилади.

“Султон Ҳусайн, вазирлар ва Алишер Навоий” деб номланган бобда Навоий ва Бойқаро, Навоий ва Маждиддин Муҳаммад, Навоий ва Низомулмулк муносабатларига, шоир умрининг сўнгги дамларига алоқадор воқеалар ёритилганки, улар навоийшунослик учун янги фикр-хулосалар сифатида тасаввуримизда қотиб қолган айрим фикрларнинг тўғри эмаслигини асослайди. Жумладан, муаллиф Навоийнинг Муҳаммад Маждиддин билан муносабатлари борасидаги афсона даражасига тушиб қолган “тарихий воқелик”ка ойдинлик кирита олган.

Асардаги иловалар уч гуруҳга ажратилиб тақдим этилган. Биринчи илова “Илк манбалар ва улардаги Алишер Навоий ҳаётига оид маълумотлар” деб номланади. Унда дастлаб Алишер Навоийнинг турли асарларида шоир фаолиятига дахлдор маълумотлар ажратиб олинди, тақдим этилган. Бундан ташқари, “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”, “Равзат ус-сафо”, “Хулосат ул-ахбор”, “Ҳабиб ус-сияр”, “Мақорим ул-ахлоқ”, “Баҳористон”, “Латоифнома”, “Бобурнома”, “Тарихи Рашидий”, “Тухфаи Сомий” каби жами ўн беш асарда мавжуд маълумотлар берилди.

Иккинчи иловада XV асрдаги олим ва фозил кишилар томонидан Алишер Навоий мадҳ этилган манбалардан парчалар келтирилган. Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Абдурахмон Жомий, Зайниддин Восифий, Фаҳрий Ҳиротий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Ҳайдар Дўғлот, Сом мирзо Сафавий каби йигирмага яқин тарихчи, тазкиранавис ва адибларнинг асарларидаги Навоий даҳосига тегишли ўринлар аслият – форсий тилда ҳамда ўзбек тилига ўгириб берилганки, бу тадқиқотда айtilган фикрлар учун далил-асосдир.

Учинчи иловада Алишер Навоий ўзи ҳақидаги айтганлари асарлари асосида изоҳлар билан берилган.

Шубҳасиз, Шухрат Сироҷиддиновнинг “Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили” китоби навоийшуносликнинг улкан ютуғи. У бугунги кунда илмий ҳақиқатни очиш йўлларини бошқаларга ибрат қилиб кўрсатишга арзигулик асардир.

АНТРОПОНИМЛАР ВА ТАЖНИС САНЪАТИ

*Нишонбой ҲУСАНОВ,
ТМИ профессори,
филология фанлари доктори*

Антропонимларга хос асосий хусусият аташ воситаси эканлигидир. Аммо адабий ёдгорликларда улар ўзига хос вазифани бажаради, услубий хусусиятга эга бўлади, маънони ифодалайди. Бу

қолат антропонимларнинг бадий санъатларни ҳосил қилишида яққол намоён бўлади. Тажнис шеърий санъатида кўриниши ва талаффузи бир хил, аммо турли маъноларни ифодаловчи сўзлар орқали сўз ўйини ҳосил қилинади. Шеърий санъатларга оид адабиётларнинг баъзиларида тажнис лафзий санъатга киритилса, бошқаларида у маъновий санъат деб кўрсатилади. Баъзи тадқиқотчилар тажниснинг ҳар икки санъатга ҳам тааллуқли эканлигини таъкидлашган: "тажнис маънавий-лафзий санъат ҳисобланади. Чунки бир вақтнинг ўзида ҳам шакл, ҳам маъно томони тенг ҳисобга олинади. Унинг мана бу тури – лафзий, мана бу тури маънавий деб ажратиш тўғри бўлмаса керак"(1, 83).

XV аср ёдгорликларида тажнис санъати кенг ва турлича кўринишларда қўлланилган. Бунинг сабаби тажниснинг туюқдан келиб чиққанлигидадир: «Ва яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойи авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар. Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай» (МА, 581).

Алишер Навоий тажнис санъатининг аҳамиятини шундай таърифлайди: «Яна шеърда барча таъб аҳли қошида равшан ва мажмуъ фусаҳо оллида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнисомиз лафз ва ийҳомонгиз нукта борки, назмға мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур. Масалан: от лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси маркабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким,

*Чун парию ҳурдур отинг бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим,
Ҳар хадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.*

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда йўқтур ва муни "туюғ" дерлар" (МЛ, 520). Навоий тажнис санъати имкониятларини таърифлаш билан бирга, унинг туркий тилга хослигига алоҳида урғу берган.

Тажнис санъатини қўллаш шоир маҳоратига боғлиқ. Лутфий, Навоий каби шоирлар асарларида киши исмлари иштирокида кўплаб тажнислар яратилган.

Лутфийнинг тажнис яратишдаги маҳорати, айниқса, "Гул ва Наврўз" достонида яққол кўзга ташланади. Характерли томони шундаки, дoston қаҳрамонларининг исмлари тажнисни ҳосил қилган.

*Чу Наврўз ўлди наврўз ичра фируз
Атоди ўглининг отин Наврўз (ГН,4)*

Бу байтда Наврўз сўзи уч ўринда келган ва уч маънони англатган:

1) Наврўз байрами; 2) янги йил, яъни 21 март; 3) шоҳ ўглининг исми.

*Тилаб топмади ўз Булбулин Гул
Писанд этмади кўнгли ўзга Булбул (ГН, 13)*

Лутфий Булбул сўзини икки маънода қўлаган: 1) қуш номи; 2) ошиқ.

*Бор эди бегларинда Баҳман отлик
Чиройи сап-совук; баҳман сифатлик; (ГН,20)*

Бу мисолнинг биринчи мисрасидаги Баҳман киши исмини, иккинчи мисрадаги баҳман эса "совук"; ўн биринчи яъни қиш ойи январь маъноларини билдиради.

*Тобуқчиси бор эди Зухра отлик
Навода Зухрайи Заҳро сифатлик (ГН, 23)*

Биринчи мисрадаги Зухра ашулачи қизнинг номини, иккинчи Зухра эса самодаги Чўлпон юлдузини англатади. Чўлпон (Венера) сайёраси мумтоз адабиётда фалак созандаси сифатида тасвирланган.

*Нисорафшон этиб кўп дурру гавҳар,
Оғирлади фаровон Гулни Жавҳар (ГН, 56)*

Бу байтдаги гавҳар ва Жавҳар сўзлари келиб чиқишига кўра бир тилга мансуб: "гавҳар" форсча бўлиб «қимматбаҳо тош»ни англатади; Жавҳар эса унинг араб тилидаги кўринишидир. Аммо бу байтда киши исми сифатида келган.

Навоийнинг тажнис яратишдаги маҳорати Дилором исмида яққол кўзга ташланади.

*Ҳарам аҳли етти гуландоми,
Бориси дилбару Дилороми(СС, 391).*

Бу байтда Дилором исм вазифасида ва дилга ором берувчи маъносида келиб тажнис ҳосил қилган.

Навоийнинг маҳорати шундаки, у исмларни қаҳромонларнинг характери ва урф-одатларидан келиб чиқиб икки маънода ва вазифада қўллайди:

Кофур – “оқ кўнгил мусиқачи”; камфара:

*Онча кофур иттифоқ эттим,
Ки, ҳаво майлини йирок, эттим.
Чун эрур ушбу парда кофурий.
Ҳам бу ранг ичра парда мастури.
Манга ҳам ўзни қилгали ҳамранг,
Бўлди кофур жониби оҳанг.
Бўлмасам ушбу пардадин маҳжур,
Бир камин бандамен отим Кофур (СС, 345)*

Шоир тасвирлашича, хоразмлик сайёҳ, аслида мусиқачи бўлган. У оппоқ, кийим кийган ва кофурий парда ичида ўтириб ашула айтувчи қизга маҳрам булиш мақсадида ниҳоятда кўп кофурни истеъмол қилади. Натижада у эрлик хусусиятини йўқотади ва Кофур деган номни олади. Юқоридаги мисолда Кофур исми ўзига хос ҳолатда яратилган: кофур(камфара) – кофурий кийинган қиз — кофурни кўп истеъмол қилиш – организмга зарари (эрликни йўқотиш) — Кофур исмига эга бўлиш.

Эй басо зангики келди тийра зот,

Ким анга ҳалқ ичра Кофур ўлди от (ЛТ, 76)

Шоир ёзишича, кўпгина занги (ҳабаш)лар аслида қоп-қора бўлгани ҳолда халқ уларга "Кофур" деб ном беради. Кофур – “оппоқ, чиройли”. Дарҳақиқат, ономастик тадқиқотларда кулларни (ҳабашларни) чиройли ва гўзал исмлар билан аташ қадимий анъана эканлиги ўз ифодасини топган.

Навойй мисрлик бир йигитни Саъд номи билан атайди:

Тийра шомики қатъ ўлур минбаъд,

Кўзини ёрутур бир ахтари Саъд.

Яъни ул лаҳза бир саодатманд,

Ишига дайр ичига тушган банд.

Оти Саъду жамоли фархунда,

Саъди акбар жамолига банда (СС, 218).

Шоир Саъд сўзини ўзига хос маъноларда ишлатган: иккинчи мисрадаги Саъд – Саодат, бахт юлдузи; учинчи мисрада бахтли; бешинчи мисрада – киши исми; олтинчи мисрада Юпитер, планета. Навойй ўз асарларида ёзилишда фарқланувчи, аммо талаффузи бир хил исмлардан фойдаланиб "тажниси хат"ни яратади. Шундай исмлардан бири Зайддир.

Ул хайл отим хитоб этиб Зайд,

Бир хайли аёл этиб мени қайд (ЛМ, 174).

Мажнун саҳрода Лайли ҳақидаги хабарни бир кишидан эшитди: у одам ўзини Зайд деб таништиради. Мажнун учун у "тухфа"(2, 143) эди:

Зоти аҳли қунар мубоҳоти,

Зайд Заҳҳоб ўлуб анинг оти.

Ҳам ҳақим эрди, ҳам муҳандисваиш,

Гоҳ зарпош эдию гаҳ заркаш (СС, 179).

Навойй заргарнинг исмини унинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда номлайди: шоҳнинг маслаҳатгўйи бўлмиш заргар ҳар доим бойликни – олтинни кўпайтириш билан банд бўлади ва кофирларнинг олтиндан ясалган бутлари ўрнига мисдан бут ясаб беради ва олтинларни ўз юртига олиб келиб шоҳнинг хазинасига кўшади.

Шунинг учун ҳам унинг номи Зайд – кўпайтирувчи, кўшувчи"(3, 340)дир.

Ёдгорликларда араб алифбосида бироз фарқланувчи кўплаб антропонимлар учрайди.

Фасоҳат богида шаҳга қариб ул,

Бори шаҳлар фасиҳи Шоҳгариб ул (ФШ, 461)

Бу байтда Шоҳғариб "ёқимли, мафтункор" маъноларида келган. Фасоҳат, шох, фасих каби сўзлар таносуб санъатини; шохга қариб, Шоҳғариб сўзлари эса тажнис санъатини ҳосил қилган.

Ёдгорликларда исмлар ва турли сўзлар тажнисли қофияни яратган:

Сандалнинг атри Масиҳо дами

Андин ўлук мисли масиҳ одамий (ҲА, 78)

Кафларнинг ойини чу бермак бўлуб,

Кул мунга Ҳотам, анга Бармак бўлуб (ҲА, 144).

Биринчи байтда Масиҳо дами, масиҳ одамий тажнис ҳосил қилган бўлса, иккинчи байтда кафлар (қўллар)нинг одати бериш (бармак) бўлиб, Ҳотам ва Бармак унга қулдир, дейилган. Шоир бу байтда Бармакни саҳий дейиш билан чегараланиб қолмаган, бермак ва Бармак сўзларининг бир хил ёзилишидан фойдаланиб, тажнис ва талмиҳ санъатини ҳосил қилган.

Тиласун гар тиламасун мени Гул,

Қулидурмен бўлинча тупроғим кул(ГН, 44).

Бу байтда гул ва кул сўзлари қофиядош бўлибгина қолмаган, шоир бу сўзларнинг араб имлосидаги ёзилишини эътиборга олиб тажнисни ҳосил қилган, маъно хусусиятига кўра эса, гул ва кул тазодни яратган. Ёдгорликларда антропонимлар ҳақиқий тажнисни ҳосил қилганда шаклдош сўз кўп маънода қўлланилган. Масалан, Ширин исми ифодалаш билан бирга матнларда "маза, таъм, ёқимли, дилкаш, мулойим, нозик, латиф" каби маъноларда келган.

Умуман, ёдгорликларда исмлар тажниснинг қуйидаги турларини ҳосил қилган:

1. Тўлиқ (том) тажнисда ёзилиши ва айтилиши бир хил, аммо маъноси ҳар хил сўзлар-исмлар мавжуд: Наврўз, Зухра, Ширин, Лайли, Меҳр, Саъд, Хусрав, Баҳром, Фаррух, Баҳман, Мажнун, Кофур.

2. Мураккаб тажнисда мустақил сўз – антропоним ва шаклдош сўз бирикмаси қатнашади: Дилором – дил ором; Шоҳғариб – шох қариб; Масиҳо дами – Масиҳ одами.

3. Нуқсонли тажнисда сўзларнинг шаклида ёки талаффузида қисман фарқ бўлади: Зухро – Захро; Гавҳар – Жавҳар; Зайд – Зайд, Бармак – бермак, Гул – кул.

Умуман, адабий ёдгорликларда антропонимларнинг тажнисни юзага келтириши матннинг мазмуни ва шаклига ижобий таъсир кўрсатган. Асар мазмуни ва айтилаётган фикрни кучайтиришга хизмат қилиб, сўз ўйинларини ҳосил қилган.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- МА – “Мезон ул-авзон”
МЛ – “Муҳокамат ул-луғатайн”
ГН – “Гул ва Наврўз”
СС – “Сабъаи сайёр”
ЛТ – “Лисон ут-тайр”
ФШ – “Фарҳод ва Ширин”
ҲА – “Ҳайрат ул-аброр”

Фойдаланилган адабиётлар

1. Саримсоқов Б. Тажнис//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1971. – № 5
2. Гафуров А. Имя и история. – Москва, Наука, 1987.
3. Баранов Н. Арабско-русско словарь. – Москва, 1977.

ҚАРДОШ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИНИ ЎРГАНИШДА МИЛЛАТ РУҲИЯТИНИ АНГЛАШ

*Ергеш АБДУВАЛИТОВ,
ТДПУ профессори*

Адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларни қардош халқ адабиётининг муайян намунаси билан таништирар экан, биринчи навбатда, ўша асар мансуб бўлган миллатнинг руҳияти, психологияси қанчалик ақс этганлигига эътибор қаратиши керак. Бу жиҳатдан фольклор асарлари жуда катта имкониятга эга. Негаки, замонавий асарларда миллат психологияси алоҳида шахслар руҳиятини тасвирлаш

асносида кўрсатилса, оғзаки ижод намуналарида улус психологияси оммавий кўринишда ҳам намоён бўлиши мумкин.

Қатор қардош халқларнинг умумий бадиий-эстетик мулк бўлмиш халқ дostonларини қиёсий ўргатиш ҳар бир қардош халқнинг ўзига хос жиҳатларини англаш борасида тенгсиз имкониятга эгадир. Чунончи, “Алпомиш” дostonининг ўзбек версиясидаги қозоқ ва қорақалпоқ версияларидан фарқ қиладиган жиҳатлар акс этган ўринларга урғу бериш ўқувчиларга ўзбек халқининг руҳиятини теранроқ англаш имконини беради. Дostonнинг Фозил Йўлдош ўғли айтган вариантыда Алпомишнинг хизматкори Қултойга қарата айтган шундай сўзлари бор:

*...Сен эшитгин мендай ўғлинг сўзини,
Ажратиб келайин бийнинг қизини.
Сачратиб борсам миниб бир тулпор,
Ўзима ёр, бобо, сенга хизматкор...*(1, 78)

Этибор қилинса, мазкур тўртликда ўзбек миллатига хос бетакрор маънавий фазилатлар ёрқин акс этган. Бу ҳақда профессор Қ.Йўлдошев шундай ёзади: “Қулига қарата: «Ўзимга ёр, бобо, сенга хизматкор» келтираман, дейиш фақат ўзбекнинг ўйига келиши мумкин. Чунки бизда катта, улуг ёшли одам – ҳар нарсадан-да, катта ва улуг. Уни эъозлаш, ҳурматлаш лозимлиги куннинг ёруелиги сингари табиий ҳол” (2, 41). Ҳатто ўзбекнинг маликаси ҳам ёши катта бўлгани ва куёви маъкул кўргани учун қулига ҳам хизмат қилиши мумкинлигини билиш қардош ўқувчиларда бу халққа нисбатан ижобий фикрлар уйғотиши табиий.

“Алпомиш”нинг қорақалпоқ версиясидаги “...Кунларден бир кун и екеўи малға шығып кетип баратырса, алдынан бир мегежин шошқа жортыптыда өте берипти. Анда Байбөри бай Байсары байға қарап:

– Эй, Байсары бай жора, сен мына жортып баратырган доңызды атармысаң?– деди.

Онда турып Байсары бай Байбөри байға қарап:

– Эй, Байбөри бай жора, сен өзиң атармысаң?– депти.

Анда Байбөры бай Байсарыга қарап:

– Мен оны атар едимаў, бирақ та бул мегежинди буўаз ба деп ойлап турман..., – деди” (3, 87). Ушбу парчадан кўриниб турибдики, Бойбўри ҳам, Бойсари ҳам бўғоз жонлиқни отишни, туғилмаган жониворни жувонмарг қилишни иташмайди. Қорақалпоқ халқига хос мана шу хислат дostonда қандай акс эттирилгани ўқувчиларга етказилса, қорақалпоқлар маънавий оламидаги гўзал фазилатлардан хабардор бўлган ёшларда бу этносга нисбатан айрича муҳаббат уйғониши, бу фазилатларни ўзигада сингдиришга уриниши табиийдир.

Қизиғи шундаки, юқоридаги тасвирга жуда ўхшаб кетадиган ҳолат “Алпомиш”нинг ўзбек версиясида ҳам акс этган. Зиндонда ётган Алпомишдан яқинларига хат олиб кетаётган ғозни отаман деган мерганга қарата онаси айтган:

*Жоним кўзим, билмаганим билдирма,
Дўст йиғлатиб, душманимни кулдирма.
Қалдирғочга хат кўтариб боради,
Қандай бўлса, ёлғиз ғозни ўлдирма.
Мусулмонсан бундай ишни қилмагин...
Яхшилиқ қил, ёмонлиқни қилмагин,
Кўйгин, кўзим, ёлғиз ғозга бормагин, –*

тарзидаги илтижода туркий халқларга хос гўзал бир одат ёлғиз жонлиқни овламаслик удуми акс этган. Боболаримиз ҳатто паррандаю жонлиқларнинг ҳам бутун тўдаси билан қирилиб кетишини истамаганлар. Она улуснинг азалий удумларига амал қиладиган эзгу қалб эгаси сифатида ёлғиз учган паррандани отиш мумкин эмаслигини астойдил таъкидлайди. Шунинг учун ҳам ўғлини ёлғиз ғозни отишдан қайтаришга уринади. Айни шунга ўхшаш ҳолат «Кунтуғмиш» дostonида янада очикроқ тасвирланган:

*Жаллодлар, айтайин сенга бир сўзни,
Мени деб тарк этди кеча-кундузни,
Эсиз, ёрим ёлғиз экан онадан,
Мерганлар ирим қиб отмас ёлғизни (4, 461).*

Ўқувчиларнинг эътибори қардош халқлар удумларидаги ўхшашлик ва дostonлардаги бадий ифода жозибасига қаратилса, улар эпоснинг матни билангина танишиб қолмай, асарда акс этган этнослар психологиясидаги эзгу жиҳатларни ҳам туядилар ва тушунадилар.

Агар ўқувчиларга “Алпомиш” эпосининг қозоқ версиясидаги қозоқ халқига хос жиҳат ёрқин акс этган ўринлар кўрсатилса, бу тасвирлар ўзбек ва қорақалпоқ версиялари билан қиёсланса, асарларни ўргатиш самарадорлиги бир неча марта ошади. Масалан, дostonнинг қозоқ версиясида шундай тасвир бор: *“...жылқыны Алпамстың устiнен тоғытып айдайды. Алпамыс жылқының бәрiне қарап жатыр, жылқылар Алпамыстың устинен өтiб жатыр. Өзiнiң атасы Байбөрi байдың көп жылқысының iшiнен толып жатқан бедеудiң бiреуiн де көңiлi жаратпады. Жылқының қара көрiнiм соңында бiр шубар ат көрiндi, жалы қулағынан асқан, төрт аяғын тең басқан, қуйрығы бiр қолтық сексеуiлдiң шырпысындай, жалы , кекiлi жiбәктәй.*

Алпамыс жатқан ақ тастың устiнен жортып өте бердi. Алпамыс көре салып бiлегiне кушiн жиды; секiрiп орнынан турды. Алпамыс султан нақ он төрт жасында аттың қуйрығына жолбарыстай қол салды. Алпамыс деген алып едi, жануар Байшубар нар сияқты тiзесiн буктi; қайшылап қулағын тiктi, уш мәртебе зор салды. Алпамыс жiбермедi”(5, 96).

Ўзбек ва қорақалпоқ версияларида бұлмаган бу тасвирда йилқилар орасида ўсган, отни таниб, у билан муомала қилишгина эмас, балки уни ўзига бўйсундира олиш ҳам ҳар бир йигит учун ўта муҳим саналган йилқичи қозоқ халқининг руҳиятига хос хусусият яққол акс этган. Бундай жиҳатларни қиёслаб ўргатиш қардош халқларни бир-бирига яқинлаштиради. Чунки ўқувчи адабий қаҳрамонни туяди, уни ҳаракатга келтирган ички энергия манбаини англаб етади.

Аёлларга муносабат, унинг ижтимоий мақомини белгилаш ҳар қандай миллат маънавиятини кўрсатувчи асосий белгилардан ҳисобланади. “Алпомиш” дostonи версияларида аёлларнинг турли

халқлардаги турлича рутбаси жуда табиий, ҳаётий ва самимий тасвирланган. Жумладан, ўзбек “Алпомиш”ида Қалдирғочойим оғаси учун ўзидан кечган, шахсий умри ва бахтини Алпомишнинг йўлига бағишлагани боис ундан ориятли бўлишни талаб қила олган ўзбек қизи сифатида тасвирланади. Достондаги бу тасвирлар ҳақида “Алпомиш” талқинлари” китобида шундай ёзилади: “*Ўзбек аёлининг ўз шахсий ҳаётидан кўра оилани афзал кўриши, муқаддас билиши соф миллий илдизга эга. У бир умр эркак, эр учун яшайди. Шу боис эркакдан жуда кўп нарса кутиш ва талаб этишга ҳақдор. Бизнинг аёллар ўз ҳаёти билан ҳеч қачон яшамаган. Қиз бола туғилган уйда отаси, ака-укаларини уятга қўймаслик, ўзи оила кургач эса эрию фарзандларига иснод келтирадиган иш қилмаслик учунгина яшайверади. Шу яшайверилишининг ўзи билан ҳар куни қаҳрамонлик кўрсатаверади*”(2, 39).

Чиндан ҳам ўтмишда аёлларнинг мавжудлиги ота-она, ака-ука, эр ёки болалар йўлида ўзларини бағишлашдан иборат бўлган. Ўзбек аёли ўзини яқинларига фидо қилиб яшар экан, улардан ҳам ана шундай одам маънавиятини юксалтирадиган хатти-ҳаракатлар кутишга ҳақли.

Шунга ўхшаш фидойиликни қозоқ версиясидаги “Алпомиш” эпосининг Келимбет Серғозиевдан ёзиб олинган вариантдаги Қаракўзойим образи мисолида ҳам кўриш мумкин. Унда Алпомишга бўлган муҳаббати туфайли ота-онаси ва юртидан кечиб, ўзини бутунлай суйганига бағишлаган, аммо шунга яраша муносабат кўрмаган аёлнинг эзгин ҳолати маҳорат билан акс эттирилган:

*Минемін дедің, мін енді,
Журемін дедің, жур енді.
Көрермін басқа салғанын.
Болмаса неғып ілесіп,
Шубар отқа мінгесіп,
Еліңе неге бармадым?
Қыз деген эрдің олжасы
Ат көтіне салмадың (6, 237).*

Бу мисралар ўзидан кечган ва эрини қисмат деб билиб, унга борлигини бағишлаган қозоқ аёлига хос руҳият белгилари самимият билан акс эттирилган. Агар ўқувчилар қардош халқ кишиларидаги мана шундай юксак маънавий фазилатлардан хабардор этилса, образлар туйғуларини ҳис этишга ўргатилса, уларда ҳам ана шундай эзгу ахлоқий сифатлар шаклланиши шубҳасиздир.

“Алпомиш”нинг ўзбекча версиясида халқнинг тўй маросимлари, удумлари мукамал баён этилган. Чунончи, никоҳ ўқиш маросими, чимилдиқ тутиш, “кампир ўлди”, “ит ириллар” сингари расм-русумлар, куёв навқарлар олдиға қўй тўшини пишириб қўйиш, сарполар тарқатиш каби удумлар жуда чиройли тасвирланган. Шунингдек, дostonда келинни кигизға солиб кўтариш, “соч сийпатар”, “қўл ушлатар”, “куёв товоқ”, “куёв улоқ” каби удумлар, тўйда айтиладиган “ёр-ёр”, “хабарчи”, “совчи”лардан намуналар берилганки, улар орқали ёшлар аждодларимиз расм-русумларидан хабардор бўладилар. Бу урф-одат ва удумларнинг кўпи сақланиб қолмаган бўлса-да, уларға бериладиган изоҳлар ўқувчилар томонидан ўрганилиши муҳим аҳамиятға эға. Чунки шунға ўхшаш удумлар ўқувчи мансуб бўлган миллатға ҳам тегишли бўлиб, бу тасвирлар этник томирларнинг умумийлигини англашиб, миллатларни бир-бириға яқинлаштиришға хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алпомиш. – Т.: Шарқ НМК, 1998.
2. Йўлдошев Қ. “Алпомиш” талқинлари. – Т.: Маънавият, 2002.
3. Қарақалпақ фольклори. – Нокис: Қарақалпақстан, 2007.
4. Ўзбек халқ дostonлари. I том. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1956.
5. Қазақ әдебиеті (8- класқа арналған хрестоматия). – Алматы: Мектеп, 1975.
6. Ақсауыт. – Алматы: Жазушы, 1977.

ҲОФИЗ ХОРАЗМИЙНИНГ ҚОФИЯ ҚЎЛЛАШ МАҲОРАТИ

Мўминжон СУЛАЙМОНОВ,

НамДУ доценти,

филология фанлари номзоди

Шоирларнинг санъаткорлиги ҳақида баҳс юритганда уларнинг қофия қўллашдаги бадиий маҳоратига ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Шу талаблардан келиб чиқадиган бўлсак, Ҳофиз Хоразмийнинг бадиий маҳорати қофия қўллашда ҳам кўзга ташланади. Шоир қофиянинг ҳар хил туридан унумли фойдаланиб, шеърларининг ўқилиши раван ва ўйноқи бўлишига эришган. Бу ўринда қофиядош сўзларни танлашга ва жой-жойига қўйишга катта аҳамият берган.

Адабиётшуносларнинг таъкидлашича, мумтоз шеъриятимизда қофиянинг оддий, жуфт қофия ёки кўш қофия, ички қофия ёки мусажжа, раддул қофия сингари турлари истеъфода этилган. Шоир ижодини кузатар эканмиз, оддий қофияларда ҳам кўпроқ тажнисли сўзлардан фойдаланганлигини кўрамиз.

Қароқчи кўзи эсон мулкин қилур горат қарақ бирла,

Солур ҳар гўшага юз минг бало ул кўз қарақ бирла(Девон, 78).

Бундай қофиялар баъзан тажнисли қофиялар деб ҳам аталади.

Лағли лабингни кўрган аро лағлдур тесам,

Сиз сўз била жаҳонга гуҳарларни сочингиз.

Туҳса бало камандина Ҳофиз, гариб эмас,

Доми бало эрур буюнгиз узра сочингиз(Девон, 278).

Жуфт қофия қўлланганда, одатда, икки қофиядош сўзга бошқа байтларда ҳам қофиядош сўзлар мутаносиб тарзда жойлашган бўлиши керак. Ҳофиз Хоразмий лирикасида бундай қофияланишни учратмаймиз. Аммо шоир сўзларнинг такрорланишидан ўзига хос жуфт қофия ҳосил қилган. Қуйида матлаълари келтирилган ғазалларда бошдан-оёқ кўш қофия

қўлланган. Будаё қофия шоирнинг бошқа замондошлари ижодида учрамайди.

*Бўстони жонга солди ул юзи **гулнор нор**,
Лола янглиғ ол **янгоқига эрур гулзор зор**.*

*Нечаким таррорлиқ бирла кўнгулни сақладим,
Оқибат ол бирла алдаб олди ул **айёр ёр**.*

*Топгай эрдим ман ҳаёти жовидон жондин кечиб,
Ошиқ ўлтурмак учун тикса ўшул **дилдор дор**.*

*Давлати бедорнинг юзини кўргузмак учун,
Эй хаёли ёр, доим сан мани **бедор дор**.*

*Зулфи вайрона кўнгулда иморатлар қилур,
Эй мусулмонлар, бу кофир зулфидур **меъмор мор**.*

*Издаю аввора бўлуб киндаги қон баглади,
Чини зулфиндин ўшанинг оҳуйи **тотор тор**.*

*Бор йўқдур ёр эшигинда кишиларга, вале
Ҳофизи авворага бори ўшанда **бор бор** (Девон, 240).*

*Мўҳаббат ичра кўнгул кўзиким қарор қарор,
Ҳамиша туфроқ вла қон ёшини қарор қарор.*

*Жамоли ёр кўрунгай эди манга равшан,
Кўнгул кўзинда агар бўлмаса **ғубор ғубор**.*

*Юзумда нақши нигорим бу дам эрур пайдо,
Қилиб турур чу кўзум ёшидин **нигор нигор**.*

*Мадори олами боқийни издаюр бўлсанг,
Бу сифла олами дундин тамаъ мадор мадор.*

*Мурод издаюр эрсанг ўзингдин издагил,
Бу сўзни яхши билиб назди ҳар мазор мазор.*

*Хумор дафъи учун издагил ўшаниким,
Шароби шиқ била синдурур хумор хумор.*

*Канори дўст тилаб кеч ўзингдин, эй Ҳофиз,
Чу баҳри и эрур беҳаду канор канор(Девон, 240).*

Ички қофия қўллаш шоирдан маҳорат талаб қилади, чунки бундай ҳолатда шоирнинг имконияти чекланади. Ички қофиянинг икки хил кўриниши мавжуд:

1. Тўлиқ ички қофия.
2. Тўлиқ бўлмаган ички қофия.

Тўлиқ ички қофия қўлланган байтларни тенг тўрт бўлакка бўлиш, яъни тўрт мисралаи шеър шаклида ҳам ёзиш мумкин. Бундай ҳолда 1-2-3-мисралар ўзаро қофияланади.

*Кимдаки шиқ бордур, зор тақи низордур,
Гарчи гадойи хордур, шиқ ани подшо билур(Девон, 232).
Кимдаки шиқ бордур,
Зор тақи низордур,
Гарчи гадойи хордур,
Ишиқ ани подшо билур.*

*Банди ғам ичра хастаман, зулфунг бикин шикастаман.
Шикастаю ҳам бастаман, бу қулни, кел, озод
қил(Девон, 333).*

*Банди ғам ичра хастаман,
Зулфунг бикин шикастаман.*

*Шикастаю ҳам бастаман,
Бу қулни, кел, озод қил.*

Тўлиқ бўлмаган ички қофия қўлланган байтларда фақат биринчи мисрада ички қофия кузатилади. Қуйидаги байтлар шоир қасидаларидан олинди:

*Фақр йўлингга бос қадам, изда навони дам-бадам,
Хони жаҳонда чунки йўқ ҳеч наволарга наво*(Девон, 297).

*Ҳар бир гадоси шоҳдур, оламда меҳру моҳдур,
Гар подшоҳ бўлмоқ тилар бўлсанг анга бўлгил гулом*(Девон, 386).

Юқорида ички қофия қўлланилган ғазаллардан айрим байтлар келтирилди. Қуйида матлаъ ва мақтаъси келтириладиган ғазаллар бошдан- оёқ ички қофия асосида қурилган. Бу ғазалларни ғазали мусажжа деб аташ мумкин.

*Юзунг ойинидин ойина қиладур даъвойи покий,
Жамолинг аксидин бир заррадур хуришиди афлокий ...
Қачон Ҳофизгаким боқдинг, карашма бирла эсон ёқдинг,
Кўнгул мулкани ҳам оқдинг, зиҳи шўҳию бебокий*(Девон, 570).

Қуйидаги матлаъ билан бошланадиган ғазалнинг барча байтлари ички қофия асосига қурилган.

*Нечаким танда эсон бўлгай, сўзи вирди забон бўлгай,
Бу қул Ҳофизга сон бўлгай, етишса шоҳ инъоми*(Девон, 570).

Ҳофиз Хоразмий бошқа жанрларда ёзган шеърларида ҳам ички қофиядан унумли фойдаланган. Шоир қасидаларидан мисол:

*Сардору дину шоҳдур, қул ҳолидин огоҳдур
Оламда меҳру моҳдур, пайваста ул зилли худо...
Ул муфаҳари ал аҳо, ул сари хон Мустафо,
Ул нури чашми Муртазо, ул шоҳ фавҳи авлиё...*(Девон, 13).

Ҳофиз Хоразмий ғазалларидаги қофия учун ишлатилган сўзларнинг аксарияти туркий сўзлар эканлигига гувоҳ бўламиз. Хулоса қилиб айтганда, шоир маҳоратини қофия қўллашда ҳам

намоён қилган ва кўплаб шеърларида оригинал қофиялар ишлатган.

БАДИЙ АСАРДА ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРИ

Шоира ДОНИЁРОВА,

филология фанлари номзоди

Ёзма адабиётда фольклоризмларнинг қўлланилиши жуда қадимдан бадий таомилга айланган анъанадир. Фольклор ҳамма даврларда ҳам ёзма адабиётнинг мазмун-мундарижасини бойитувчи, унинг поэтик имкониятларини муттасил такомиллаштириб боровчи бадий-эстетик асос вазифасини ўтаб келган. Ёзма адабиётнинг шаклланиши ва тараққий этишида оғзаки ижод жанрлари, поэтик воситалари муҳим бадий замин сифатида фаол иштирок этади. Маълумки, халқ оғзаки ижоди анъаналарига мурожаат этиш ёзувчининг ўзига хос бадий қиёфаси, бадий асар ғоявий-бадий бутунлиги, услубий ранг-баранглиги ва сюжет оригиналлигини, халқчиллиги ва миллийлигини таъминлайди. Шунингдек, бадий асар композицион қурилиши, поэтик ифода янгилиги ва қаҳрамонлар характерининг тўлақонли чиқишини ҳам белгилайди. Бирок, баъзан фольклоризмлардан ноўрин фойдаланилиши натижасида асарнинг жуда ғализ чиқиши, яъни воқелик ва мифологик тасвир унсурлари алоҳида-алоҳида йўналишни ҳосил қилиб бир-бирига ёпишмай қолиши ҳолатлари ҳам кузатилади. XX аср Америка романчилик мактабининг йирик вакилларида бири У.Фолькнер ижодида фольклор мотивларига асосланган романлар ўзининг янги қиёфасини касб эта бошлади. Унинг “Ривоят” романи насронийлик динининг тарихи, жумладан, Исо Масиҳ ҳаётига бағишланган. Бу асарда тарихийликдан кўра кўпроқ Инжил мифологияси асосига қурилган сюжет тизими устуворлик қилади. Роман талқинича, Исо Масиҳ бугуннинг қаҳрамони. Бирок муаллиф наздида у ўзидаги барча пайгамбарлик сифатларини сақлаган ҳолда ҳозир ҳаёт бўлганида ҳам, умри хочга миҳланиш билан яқунланган бўлар эди. Чунки қаҳрамон

қисматида, биринчидан, тақдир ҳукми акс этган, иккинчидан, атрофидаги оломон унинг буюклиги ва илоҳий қудрат соҳиби эканлигини тушуна олмаган. Шу сабабли ҳам, айти мана шу мотив роман хулосасига ўз таъсирини кўрсатган. Бинобарин, бу асар “характерлар романи” эмас, балки тахайюл пўртанаси акс этган ғоялар романи, фалсафий тафаккур ва унинг замонавий талқинларини ўзида акс эттирган асар сифатида баҳоланди. У.Фолькнер ўз романини онгли равишда “притча» (ривоят) деб аташган. Чунки асарда Инжил ривоятдан бугунги кун учун зарур бўлган фалсафа топиб тасвирланган. Чингиз Айтматовнинг “Қиёмат” романида ҳам худди шунга яқин ҳолатни кузатиш мумкин. Асардаги Понтий Пилат ва Исо Масих тўғрисидаги анъанавий сюжет нарқобизнесчилар билан Авдий Каллистратов муносабатлари акс этган лавҳаларга параллел кечади. Бири ўтмишнинг улкан сабоғи бўлса, иккинчиси, бугуннинг аччиқ қисмати. Фарқ шундаки, айти воқелик икки хил давр, икки хил муҳит тизимида тасвирланади. Бироқ, хулоса бир хил, руҳан яқин бўлган икки қаҳрамон қисмати уйғун: Исо Масихни ғоялари учун хочга михлашган бўлса, Авдийни ҳалоллиги учун саксовулга осиб кетишади. Ҳар икки ҳолатда ҳам жаҳолат ўз ҳукмини ўқиган, деган хулосага келинади. Ирланд ёзувчиси Жеймс Жойсинг “Улисс” романи XX асрнинг 20-йилларига қадар яратилиб, ўз давридаёқ Кошкин раҳбарлигидаги таржимонлик мактаби вакиллари томонидан рус тилига ўгирилган бўлса-да, шўро сиёсати мафқурасининг зуғуми туфайли нашр этилиши тўхтатиб қўйилган. Асар ўзбек тилига таржима этилиши биланоқ матбуотда у ҳақда айрим мулоҳазалар эълон қилинди. Жумладан, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида чоп этилган бир мақоласида ушбу асарни ўзбек романлари билан боғлашга интилиш тамойили яққол сезилиб туриши эътиборлидир. Айти роман муаллифи XX асрнинг ўрталаридаёқ Франц Кафка билан биргаликда жаҳон модернизмнинг “отаси” сифатида талқин этила бошлаган эди. Чунки ўн саккиз эпизоддан иборат бу романда тасвирланган воқеаларнинг аксарияти қадимги юнон мифологияси

ва фольклори асосига қурилган. Телемах, Циклоп, Пенелопа каби мифологик персонажларнинг янгича талқиндаги ифодаси туфайли асарнинг сюжет ва композициясида илгариги романларда кузатилмаган ўзига хос бадий тасвирлар юзага келди. Дарҳақиқат, бу роман бутунича мифологик тафаккур асосига қурилган. Адиб замонавий мавзунини мифик тасаввур кўламида тасвирлаш йўлидан боради. Бугунги кунга келиб бу ҳолат ўзбек романларида ҳам кузатилмоқда. Жумладан, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Бозор”, А.Дилмуроднинг “Маҳмуд Таробий”, О.Мухторнинг “Хотин подшо”, У.Ҳамдамнинг “Исён ва Итоат”, Ш.Бўтаевнинг “Кўрғонланган ой”, “Шох”, каби романларида айрим диний мотивлар тўғридан-тўғри тасвири берилади. Шойим Бўтаевнинг «Кўрғонланган ой» романида келтирилган Азроил тўғрисидаги афсона асар мазмунини янада бойитиб, воқелик таъсирчанлигини, талқиннинг ишонарлилигини таъминлаган. Асарда келтирилган афсона қаҳрамон ёки муаллиф тилидан эмас, балки тўғридан-тўғри иштирокчи қаҳрамон сифатида тасвирланган Азроилнинг нутқи орқали баён этилган. Ўз касбидан безор бўлган Азроилнинг Яратганга мурожаати романда шундай талқин қилинади: “Бир гал Азроил Қодир Мухторнинг олдига арз билан чиқди. Чор атрофнинг боду ҳавоси нашъа ташлаб турган маснад пойига қалтираб чўкканча, кўз ёшларини тўқди, айтди: – Улгуролмаяпман, яна бошқа бир жон олгувчи буюринг... – У чоғда фариштаю малоикаларнинг ҳам сон-саногини ўзгартиришга тўғри келади, – деди Худо бир оз паст, қатъий ҳамда ўктам овозда. Дунёни бунёд этганимиздан буён амал қилиб келган тартибларимизга путур этади, – деб бундай қилолмаслигининг асл сабабини ҳам айтиб қўя қолди. – Менинг яктолигим ҳам шубҳали туюлади...” Ислом таълимотида жон олувчи фаришта сифатида эътироф этилган Азроил тўғрисидаги ривоятни асарга киритишдан кўзланган мақсад одамлар орасидаги доғули “тип”ларни, яъни маккорликда «шайтонларга ҳам дарс бериши» мумкин бўлган айёр ва ғирромларни кўрсатишдан иборат. Чунки уларнинг кирдикорларидан ҳатто Азроил каби фаришталар ҳам хижолат

тортади. Бундай шайтонсифат кимсалар етти ухлаб тушга ҳам кирмайдиган бузукиликлар қилишади. Бундай каслар нафақат жамиятдаги, балки ўз оиласида ҳам инсонийликдан йироқдир. Уларнинг қинғирликларини яқинлари билиб турадилар, лекин асарда тасвирланганидек, ўлим тўшагида бўлишса-да, аъмолидан воз кеча олишмайди. Ҳатто энг сўнгги манзил – дорулбақога равона бўлаётганларида ҳам, ўз кирдикорларини ноҳалол йўллар билан яширишга уринишади. Мана шундай кимсаларнинг асл қиёфаларини очиш учун ҳам муаллиф романга нореал воқеалар тафсилотини киритилган. Инсоннинг жамиятдаги ўрни ва табиат ҳодисаларига муносабати орқали унинг шахсини, характерини очиб беришга ҳаракат қиладиган Шойим Бўтаев эпик баён асносида хикоячи-қаҳрамон нутқини қўллаш усулидан фойдаланган. Асар композициясида муҳим ўрин тутувчи киритма эпизодни маҳорат билан роман сюжетига пайвандлайди. Бу эпизод бевосита асар воқеаларига боғланмаса-да, сюжетга дахлдор бўлмаган иккиламчи композицион восита сифатида роман бадиий тўқимасида муҳим ўрин тутади. Адиб “Кўрғонланган ой”да Азроил ва Шайтон анъанавий образлари муносабати воситасида инсоният жамиятидаги фосих шахсларнинг кирдикорларини фош этади. “Шох”да эса, одамлардаги шайтоний сифатларни бўрттириб кўрсатади. Шунингдек, раҳмоний ва шайтоний дунё зиддиятини тасвирлашга муваффақ бўлади. Демак, «Шох» романида ҳам анъанавий образларнинг ўзига хос рамзий бўёқдорлик билан тасвирланган замонавий қиёфаларини тасвирлаш тамойили устуворлик қилади. Адабиётшунос Ҳ.Каримов бир мақоласида «Шох» романи Жонатан Свифтнинг «Гулливернинг саёхатлари» ва Адам Жексоннинг «Бой бўлмоқнинг ўнта сири» асарларини ёдга солишини таъкидлаб ёзади: «...замонавий асарларда реал ҳаётнинг ўзигина ифодаланмай, янгича услублар ёрдамида ўтмиш ва бугун, ривоят ва реал ҳаёт воқеалари орқали жамиятдаги муносабатлар ва одамлар қиёфаси ёрқин ранглар билан акс эттирилмоқда». Дарҳақиқат бу асарни ўқир экан, китобхон гуноҳ ва хиёнатнинг асл илдизини кашф этгандек бўлади. Инсонни турли йўлларга

бошқариб турадиган қандайдир кўринмас куч борлиги ва бу ғайриоддий қудрат унинг қонига сингиб кетганига, ҳатто юрагида макон тутганига гувоҳ бўлади. Ёзувчи қоннинг бузилиши билан боғлиқ қадимий ривоят сюжетини асарга олиб киритади. Шу орқали ҳамиша инсоннинг энг пок гўшаси – қалбини эгаллашни кўзда тутган хийлакор Шайтон образини асар руҳига сингириб юборади. Чунки қалб бузилса, яъни инсон юрагини шайтонга бериб қўйса, унинг бутун руҳияти, вужуди ва қисмати қабоҳатга ботади. Муаллиф қонида шайтоний хислатлар жўш урган бугунги кун кишилари бадий қиёфасини ҳам чизиб беролган. Асарда замонавий “тадбиркор”лар ва “ишбилармон”лар вакиллари Ҳотам ва Қулмаҳмуд анъанавий Шайтон образининг авлоди сифатида тасвирланган “Жаноб Химер” ва унинг бир тўда гумашталари тимсоллари мавжуд. Бу персонажлар орқали адиб жамият ва инсон, шахс ва унинг дунёқарашидаги иллатларни фош этади. Айни пайтда, ёзувчи рамзий образлар замирига киноя ва қочиримлар воситасида бизга таниш бўлган баъзи воқеалар, кишиларга хос сифатларни чизганига ишора ҳам қилади. Шох билан боғлиқ тафсилотларни берар экан, Искандарнинг шохи борлиги ҳақидаги машҳур ривоятни қистириб ўтади. Шу боис, Искандар Зулқарнайнинг лақаби «кўш шохли» деган маънони англатишини эслатиб, у билан боғлиқ воқеаларни Искандарнинг сочини олган сартарош қисмати орқали баён қилади. Адиб «Олтин шох» шоу дастурида иштирок этаётганларни шундай тасвирлайди: «Саҳнанинг ўнг томонида, энг четда уч бошли ит ўтирибди. Унинг ярқироқ кўкиш кўзлари залнинг уч томонини назорат қилаётгандай» Муаллифнинг изоҳидан маълум бўлишича, уч бошли ит юнон мифологиясига кўра, ер остида жойлашган ўликлар салтанати йўлини кўриқловчи ит – Кербердирнинг тимсолий қиёфасидир. “... баъзилари Абул Ҳаво қиёфасига кириб олишган, фавнлар, сатиралар ролини бажараётганлар ҳам тўлиб тошиб ётар эди» . Маълумки, Абул Ҳаво араб афсоналарига кўра, боши ва кўкраги аёл сувратида, танаси эса мода шер бўлган хаёлий мавжудотдир. Фавнлар эса, юнон мифологиясида ёввойи ҳирсни

Ўзида мужассамлаштирган ва фақат ана шу ҳайвоний ҳирсга тобе мавжудотлар номидир. Сатиралар – юнон мифологиясига кўра, ана шу ҳирснинг қулларидир. Англашиладики, ёввойи ҳирс йўлида ўзининг инсоний қиёфасини унутган бир гуруҳ кимсаларнинг рамзий қиёфаси асарда тасвирланган мифологик образлар зиммасига юклатилган. Демак, замонавий мавзуга бағишланган романларнинг сюжет қурилишига бундай мифологик афсона ва ривоятларнинг олиб кирилиши билан боғлиқ нореал воқеаларнинг баён этилиши ва фольклор мотивларининг қўлланилиши бевосита муаллиф бадиий нияти амалга ошишига хизмат қилмоқда.

АЛПЛИК ВА ШОМОН ТИЗИМЛАРИ

Инкёнг О‘,

Сеул шаҳридаги Донгдок

хотин-қизлар университети профессори

Атоқли олим В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зарифовлар ўзбек эпоси қачон, қаерда ва қандай шароитда вужудга келган, деган масала ҳақида: “Бу масала биринчидан, мавжуд эпик сюжетлар, мотивлар, образлар ва усулларни бошқа туркий халқлар, аввало, Ўрта Осиё халқларининг эпик ижоди билан, иккинчидан, эса унга яқин фольклор жанрлари, жумладан, халқ эртаклари, халқ китоблари ва ниҳоят, ўзбек мумтоз адабиёти ва китобий дostonлари орқали боғланувчи форс шеъри ва насрий дostonлари адабий таъсирини қиёсий ўрганмай туриб амалга ошириш мумкин эмас”, – деб айтганлар(1, 11). Атоқли олимларнинг бу фикрлари XX асрнинг ўрталарига тегишли бўлиб, ўтган давр оралиғида бир қатор мулоҳазалар билдирилган.

В.М.Жирмунский “Алпомиш” ҳақида эпик дoston ва Ҳомернинг “Одиссея”си мақоласида “Алпомиш” билан Марказий Осиёдаги туркий қабилаларнинг эртаклар орасидаги яқинлик хусусида фикр юритиб, қаҳрамонлик эпоси сюжетларининг эртаклардан юзага келганлигини, бир пайтлар Вундт ҳам бу

фикрни ёқлаганлигини ва бу нарса асло, универсал муштарак моҳиятга эга эмаслигини айтиб ўтган. “Алпомиш” эса қадимги баҳодирлик эртагидан қаҳрамонлик эпопеяси вужудга келишини кўрсатувчи ҳодисаси сифатида намоён бўлганлигини айтади(2, 63). Лекин В.М.Жирмунский мазкур асарда фақат “қаҳрамон – эрнинг қайтиши” эртак сюжетнинг қайта шаклланганлигига қараб фикрни берган.

Фольклоршунос Б.Саримсоқов эса ҳеч бир халқда қаҳрамонлик эпосининг эртак сюжети асосида яратилмаганлиги ҳақида ёзар экан, қуйидаги фикрларни баён этади: “Алпомиш”нинг мисолида олтой “Алып-Манаш”и, татар “Алпамиша”си, бошқирд “Алпамише ва Барсын хылуу”си ўғуз “Бамси Байрек”и каби ривоятларга мурожаат этади, аммо уларнинг жанр услубиятини аниқлай олмай баҳодирлик эртаклари деб қўя қолади. Аслида бундай эртак типининг ўзи йўқ”. Шу билан бирга Саримсоқов бу сюжетлар жонли эпик аъъаналар сўнган, эпоси жонли ижро этилмай қолган халқлар эпик хотирасида сақланиб қолган “Алпомиш” эпоси мазмунининг бадий баёнидан иборатлигини таъкидлайди. Ўзбек “Алпомиш” достони олтой, татар, бошқирд ва ўғиз баҳодирлик эртаклари сюжетлари асосида вужудга келмаганлигини тасдиқлайди. Мазкур сюжетлар асосида Алпомиш номи билан боғлиқ ягона бобосюжет мавжуд бўлганлиги, қўнғиротларнинг татар, бошқирд, олтой, қозок, қорақалпоқ каби бошқа халқлар таркибига кириб қолиш уларнинг барчасига ана шу бобосюжетнинг турли жанрлар шаклида ўзлаштирилишига сабаб бўлганлигини қайд этади(3, 121-122).

Биз ушбу масалага сюжет ва мотив нуқтаи назаридан ёндашиб тадқиқ этишга ҳаракат қиламиз. “Алпомиш” ва “Жумўнг”нинг қаердан келиб чиққанлигини ушбу дostonларга асос бўлган тасаввурлар тизими жиҳатидан ўрганмоқчимиз.

“Алпомиш” ва “Жумўнг” дostonларида шомонизм билан боғлиқ элементлар кўп учрайди. Хусусан, уларнинг сюжет тузилиши, яъни бу сюжет талқинларига асос бўлган дунёқарашлар тизимининг шомонизм билан боғлиқлигини кўрсатиб ўтмоқчимиз.

Ўзбек шомонлигида руҳлар томонидан танланган вакил ҳомий руҳлар билан доимий алоқада бўлиб руҳлар ва одамлар ўртасида воситачилик қилади деб тасаввур қилинади. Бу хил алоҳида қобилиятли шахслар одатда чилдирма (доира), қамчи, тасбех, хивич, пичоқ ёрдамида шомонлик амалиётини бажарганлар. Улар шомон сифатида ўз фаолиятларини бошлашдан аввал уч иницасия босқичидан ўтадилар:

- а) руҳлар томонидан танланиш;
- б) шомонлик касалига чалиниш;
- в) ҳомий руҳлар томонидан шомон сифатида қайта яралиш (ёки ҳомий руҳларнинг шомон бўлиш ҳақидаги талабини қабул қилиб, шомонлик касалидан тузалиш).

Ўзбек шомонларининг барчаси шомонлик фаолияти билан шуғулланишдан аввал шомонлик касалига дучор бўлганликлари, турли хил хасталикка чалиниб, кўзига ҳар хил нарсалар, ғайриоддий манзаралар, мифологик персонажлар кўринганлиги тўғрисида сўзлайдилар.

Фольклоршунос олим Ш.Турдимов фикрича, туркий шомонлик тизимида руҳлар томонидан “танланган” номзод ҳақиқий шомон-одамлар ва руҳлар олами ўртасидаги воситачи бўлгунига қадар алпик тизимидагидек уч муҳим босқични яшаб ўтади. Яъни:

1. Танланганлик(руҳлар томонидан танланади).
2. Шомонлик дардига йўлиқиш.
3. Ҳомий руҳлар томонидан шомон сифатида қайта яралиш.

Энг улуғ шомонларнинг туғилмасданок руҳлар томонидан танланиши ва унинг туғилиб, шомон бўлгунгача босиб ўтадиган синов босқичлари, шомон бўлгач махсус шомонлик анжом ва белгиларига эгалик қилиб, сеҳрли қудрат касб этишлари ҳам алпик тизими тасаввурларига уйғун. Бу эса ҳар икки ҳодисанинг ягона умумий асосга эгалигидан далолатдир(4, 159).

Биз қуйида бевосита мавзуимиз бўлган “Алпомиш” ва “Жумўн” достоларини ўзаро қиёслаб, уларнинг таркибидаги “Алпик тизими” мезонларини аниқлаштирамиз.

1. Қахрамон туғилмасданоқ ҳомий эранлар назарида турганлигини – назаркарда эканлиги “Алпомиш” достонида шундай айтилади: “Қирқ кун ўртадан аниқ ўтди, боз равадан овоз келди, “Бойбўри сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди. Ёлғиз эмас эгиз берди. Бойсари сенга худойим бир қиз берди, эгиз эмас ёлғиз берди. Бундан борсанг, фарзандларни кўрсанг, халойиқларни йиғсанг, тўй-томоша берсанг, тўйда қаландар бўлиб бориб, болаларнинг отини ўзим қўйиб келаман”(5, 68; 6, 34).

“Алпомиш”даги алплик тизими анъаналари асосан, дostonнинг қора сўз билан ифодаланган кириш қисмида акс этган.

“Жумўнг” достонида эса, осмондан бу дунёга тушган кўк тангриси Ҳемосу Ҳабекнинг қизи Ювҳага уйланади ва бир ўзи осмонга қайтиб кетади. Ҳабек қизнинг бир ўзи қолганлигига уялиб уни уйдан ҳайдаб юборади. Отасининг уйдан қувилган Ювҳа йўлда қирол Гимва билан учрашиб, бирга яшай бошлайди. Ювҳа бир куни осмондан тушган ғаройиб нурдан ҳомиладор бўлиб қолади. Кейин Ювҳа бир дона катта тухум туғади.

2. “Алпомиш” достонида бўлажак алпнинг туғилишини душман юрт қоҳинлари каромат қилиб айтишлари ва душманларнинг бу йўлдаги қарши хатти-ҳаракатларининг аниқ тасвири йўқ. Лекин Алпомиш алп аталганида шундай дейилади: “Буни эшитган душманлар: “Бу бола зўр бўпти, назар топибди, буларга ҳеч ким баробар бўлолмайди, етти яшар бола шундай ишни қиладими?!” – деб хафа бўлиб ётди”(5, 70).

Жумўнг достонида ҳам бўлажак алпнинг туғилишини душман юрт қоҳинлари каромат қилиб айтишлари умуман кўринмайди. Лекин Ювҳа тухум тукқандан кейин Гимва тухумни йўқ қилиш учун ташлаб юбортириши моҳиятида айнан “Алпомиш” достонида айтилган ўзга юрт қоҳинлари хатти-ҳаракатларини кўрамиз.

3. Қахрамон ота-онасининг душман юртда мажбуран яшаши “Алпомиш”да ўзига хос талқин топган ва дoston сюжетидаги муҳим ҳалқалардан ҳисобланади. Яъни Бойсарибий акаси Бойбўридан аразлаб ўнг минг уйли Қўнғирот эли билан Қалмоқ

юртига кўчиб бориб яшайди. Барчин учун бўлган той-талашлар шу мотивдан сўнг келади(5, 34).

“Жумўнг” достонида эса Жумўнгнинг онаси Ювҳа мажбуран Гимванинг юртида қолади. Чунки отаси Хабекнинг унинг қувиб ҳайдаб юборгани учун уни бошқа иложи йўқ эди. Бу туфайли Гимванинг юртида туғилган Жумўнг ҳаёти давомида қийинчилик билан яшайди.

4. Душманларнинг доғда қолиб, қаҳрамоннинг ўзга юртда дунёга келиши (туғилгандан кейин душман юртидан кўчиб кетишга мажбур бўлиши). Ушбу мотив “Алпомиш” достонида йўқ. Лекин қаҳрамон туғилганлигидан огоҳ бўлган душманларнинг афсусда қолганлиги мавжуд(5, 34).

Жумўнг достонида эса, қаҳрамон – Гимванинг юртида мажбуран яшайди. Лекин қирол Гимванинг ўғилларининг ҳасад қилишлари туфайли Жумўнг ўша юртда хотиржам бўлмайди.

5. Қаҳрамонга исм берилиши (қаҳрамоннинг икки исмли бўлиши).

Қаҳрамонга дастлаб Шоҳимардон Пир Ҳакимбек деб исм қўяди. Биринчи жасорат кўрсатилгандан кейин қаҳрамон Алпомиш аталади. Ушбу мотив “Алпомиш”да мукамал шаклда намоён бўлган(5, 34).

“Жумўнг” достонида тухумдан туғилган бир ёшдаги бола камондан ўқ отиб, ўзининг мардлигини намоёиш этади. Шунинг учун “камондан яхши ўқ отувчи”, яъни “алп” маъносида “Жумўнг” деб исм олади. Жумўнгда иккинчи исм олиш мотив дostonда келмайди. Лекин тарихий манбаларда Жумўнг қирол сифатида Дўнг Мёнг Ванг, деб ҳам юритилиши унинг иккинчи исми бор, деб тахмин қилишга асос беради.

6. “Алпомиш”да “алплик дарди” талқини “Гўрўғли” эпосига қиёслаганда, тўла бадий ечимга эврилган. Одатда, қаҳрамон – алп халқнинг қуввати сўниб, омма инерт ҳолатга келган бир даврда, уни кучга эндирувчи ўзига хос уйғотувчи сифатида пайдо бўлади. Бу даврда инерт авлод ичидан пассионар (оловқалб, қувватли, жасоратли) авлод туғилади. Алп пассионар авлод вакилигина эмас,

дарғаси, йўлбошчиси ҳисобланади. Ҳамиша пассионар авлод инерт омманинг ҳаловатини бузади. Бу жараёнсиз этнос қувватга кирмайди, яъни янги сифат босқичга чиқмайди. “Алпомиш”даги закот мотиви асосида алплик дарди кодлари турибди. Яъни, Алпомиш таклифи билан ўртага чиққан закот масаласини эски авлод вакили Бойсари қабул қилмай, ўз юртини ташлаб Қалмоққа жўнаб кетади.

“Алпомиш”нинг Қўрғон дostonчилик версиясида эса қаҳрамоннинг алплик дардига йўлиққан вақтидаги хатти-ҳаракати тасвирида алплик тизимининг архаик шаклига мос келувчи яна бир мотив бор. Яъни “Алпомиш болалик вақтида қулкунтой кушнинг боласини ололмагач, куш уясининг оғзини беркитиб қўяди. Куш эса: “Менинг болаларимни зиндонбанд қилдинг, сен ҳам етти йил зиндонбанд бўл!” – деб қарғайди” (5, 269). Шу билан, айти пайтда, қаҳрамоннинг зиндонга тушиш сабаблари ҳам элнинг гуноҳу савоблари баробарида тугилган “тақдир” ҳалқасида белгиланган зарурий ҳалқа эканлиги айтиб ўтилади, бадиий асосга эга бўлади(6, 34-35).

Жумўнг достонида эса, “алплик дарди” талқинида унинг мамалакатидан қочиб “Жўлбўн” деган жойга бориб, ўша ерда алоҳида давлат бунёдкор бўлганигача тасвирланади.

Қаҳрамоннинг эранлар тарбиятини олиши, унинг алп сифатида қайта яралиб сеҳрли қудрат касб этиши, эл-юртга ўз кучини намоён қилиши “Алпомиш” достонида умумий ахборот тарзида айтилган. Яъни қаҳрамонга исм бериш жараёнида унинг ўнг кифтига Шохимардон пирнинг беш панжасини босиб, изини тушириб назаркарда бўлиши (5, 70).

Қаҳрамоннинг бобоси Алпинбийдан қолган ёйни отиб, бу ёйга эга бўлиши, бу ёйнинг фақат алпларгагина насиб этиши замирида ёйнинг асли эранлар мулки бўлиб, муносиб номзодгагина берилишини билдиради. Дoston талқинига кўра бу ёйга Алпинбий ва Алпомишларгина эгалик қила олишди. Бойбўри, Бойсари, Ёдгорлар бу юмушнинг уддасидан чиқа олмайди(6,35).

7. “Алпомиш” да нисбатан кенг, бадиий тарзда бутун дoston сюжетига сингдирилган алплик тизими мезонларидан бири – хомий эранлар ўз шерикларидан бирини қахрамонга ҳамкор, ҳамроҳ қилиб қўйишидир.

Алплик тизимидаги бу тамойил тартиб жиҳатидан қахрамон алп сифатида ўз миссиясини бажаришга киришгандан кейин келади (бу пайтгача ҳамкор эран бошқалар қаторида ўз вазифасини бажариб туради). “Алпомиш”нинг бу кунги ҳолатида ҳамкор эран вазифаси Қултой образи зиммасига юкланган.

“Жумўнг” дostonида ушбу мотив Жумўнг образи талқинига сингиб кетган. Аввало Жумўнгнинг ғайритабиий равишда тухумдан туғилиши, унинг қийин аҳволга тушганда тангриларга илтижо қилиб тилагини сўраган вақтида бу тилакларнинг ижобат бўлиши, масалан: Сўнг Янг билан курашда Жумўнг кийикнинг оёгини боғлаб: “Кўк тангрига илтимос қиламан. Бирюни ёмғир олиб кетсин”, – деб сўрайди ва унинг айтганлари амалга ошади. Бу далиллар фикримизни далиллайди.

8. “Алпомиш” дostonида – ғайрикутб линияси Сурхайил ва зиндон мотивларида хира сақланган. Душман – Қалмоқшоҳ ва тўқсон алп, “дўст” – Қоражон, рақиб – Ултонтоз образида намоён бўлган(6, 36).

Жумўнга рақиб ва ғайрикутб сифатида Буёда ўгай ака-укалари бўлса, Жўлбонда Сўнг Янг асосий рақиб сифатида тасвирланади. Жумўнгнинг доимий дўстлари уч киши – Ўйи, Мари ва Хёббўлардир. Улар Жумўнг Буёдан кегиб Гўгуриё давлатини бунёд этгунигача қахрамонга ҳамкор бўлишади.

Келтирилган қиёсий таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, Алпомиш образи ҳам ўзбек халқининг қадимий алплик тизими билан боғлиқ яхлит тасаввурлар замирида шаклланган, ўз бадиий талқинларини олган. Даврлар ўтиши, дostonнинг сайқал топиши жараёнида дostonдаги алплик тизимига тегишли бир қатор тамойиллар янгича бадиий шаклга кирган. Бир қанчаси умумлашиб, статик ҳолатда қолган.

Худди “Алпомиш” достони каби “Жумўнг” достони ҳам қадимий алплик тизими дунёқарашлари замирада пайдо бўлганлигини юқорида келтирилган қиёс исбот этмоқда. Ўз навбатида алплик тизимининг шомонлик дунёқарашлари тизимига уйғун келиши эса қаҳрамонлик дostonлари ибтидосида шомонлик дostonлари турганлигини тасдиқ этади.

Қадимий даврда алп ва шомон, бахши яхлит бир бутунликда анланган, қабул қилинган, ҳаётда ҳам шундай бўлган. Шомонлик, алплик, бахшилиқ яхлит тизими доирасида инициасия жараёнларидан бирдай ўтган. Кейинчалиқ алплик шомонлик ва бахшилиқдан ажралиб чиққан, лекин тизим ўзагини ташкил этувчи қонуниятлар бирдек амал қилган. Даврлар ўтиб бахшилиқ санъатининг ривож топиб кенг ёйилиши ва бошқа диний, социал-ижтимоий факторлар сабабли шомон ва бахши-санъаткор алоҳида-алоҳида соҳаларга ажралган. Ушбу мураккаб жараён аввалида, яъни шомон, алп, бахши бир бўлган вақтидаги эпос том маънода шомон эпоси (шомон достони) сифатида кўринган. Алплик шомонлик-бахшилиқдан ажралиб чиққач, шомон дostonидан қаҳрамонлик дostonи пайдо бўлган ва унинг сюжети асосин алплик тизимини ташкил этган. Бугунги кундаги қаҳрамонлик эпоси таркибидаги алплик тизими кўпгина ўзгаришларга учраб, бадий-эстетик талқинлар олган бўлишига қарамай, ўз ичида қадимий алплик-шомонлик тизими моҳиятини сақлаб келаётганлиги билан аҳамиятлидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: Фан, 2011.
2. Жирмунский В.М. Алпомиш ҳақида эпик дoston ва Гомернинг “Одессея”си “Нўмон Раҳимжонов таржимаси билан” // “Алпомиш” ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. – Т.: Фан, 1999.
3. Саримсоқов Б. “Алпомиш” эпоси ҳақида уч этюд. – Т.: Фан.

4. Турдимов Ш. Алплик тизими ҳақидаги тасаввурлар ва “Алпомиш” достони // “Алпомиш” ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. – Т.: Фан, 1999.

5. “Алпомиш” достони. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Т.: Фан, 1999.

6. Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Т.: Фан, 2011.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИДАГИ АЙРИМ ПОЭТИК ОБРАЗЛАР

*Азиз ХОЛМОНОВ,
ТДПУ катта ўқитувчиси*

Халқ қўшиқлари ўзбек халқ бадий ижодиётининг катта қисмини ташкил этади. Халқ руҳини, унинг орзу-армонларини ёрқин акс эттириб, инсонлар юрагига кучли таъсир этиб, кўпчилик томонидан осон тушунилиб, дунёқарашини ёритишга ёрдам берганлиги қўшиқ жанрининг халқчиллигини таъминлашга хизмат қилади. Халқчиллик чуқур ғоявий мазмун, юксак бадий шаклга эга бўлган асарлар учун хосдир. Ўзбек халқ оғзаки ижоди тарихида энг оммабоп, энг таъсирчан кучга эга бўлган халқ қўшиқчилиги узлуксиз ривожланиб келган. Халқ қўшиқчилиги ўз шакли ва мазмунига кўра, бир неча турларга бўлинади ва мазмунига қараб турли оҳангда, турли шароитларда куйланади. Қўшиқлардаги айрим образлар жуда қадимий бўлиб, бу поэтик образлар яратилишига кўра бир қанча туркий халқларга хосдир. Биз ушбу мақоламизда ўзбек халқ қўшиқларида учрайдиган инсон тана аъзолари билан боғлиқ баъзи бир поэтик образлар ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Фольклоршунос олим А.Мусақулов халқ қўшиқларида инсоннинг ҳар бир ҳаракати, сочидан то тирноғигача бўлган таъна аъзолари ҳам тарихан жуда муҳим роль ўйнаб келганлигини

таъкидлайди(1, 103). Ана шундай образлардан бири сочдир. Соч образи халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам шеърга катта маъно юклайди.

Севги-муҳаббат мавзусидаги қўшиқларда соч образи орқали, биринчидан, ёрнинг гўзаллигига эътибор қаратилса, иккинчидан, лирик қаҳрамоннинг балоғатга етганлиги, оила қуриш арафасида турганлиги ёки оилали эканлиги ҳамда ўша ондаги руҳиятини ёритишга хизмат қилади:

*Том бошида турган қиз,
Сочини майда ўрган қиз,
Жамалагин эшолмай,
Эшиб қўйинг, деган қиз(2, 395).*

Олимларимизнинг тадқиқотларида том бошида турган қиз оила қуриш арафасида турган қаҳрамон рамзини билдиради. Ушбу қўшиқда қизнинг том бошида турганлиги оила қуриш истаги борлигини билдирса, жамалагини эшолмай, уни эшиб қўйдиришга муҳтожлиги унинг ёшига етганлигини билдиради.

Сочнинг ҳаддан ортиқ ўсиб кетиши, қошни тўсиб қўйиши бу ёшнинг ўтиб бораётганлиги, ёрнинг гўзаллигига путур етпаганлигидан нишона. Сабаби халқ қўшиқларида қош поэтик образининг қўлланилиши ёрнинг гўзаллиги рамзида ифодаланади:

*Қора сочим ўсиб, қошимга тушди,
Не савдолар менинг бошимга тушди.
Бориб айтинг ўшал суйган ёримга,
Жудоликнинг захри ошимга тушди.*

А.Мусакулов тадқиқотида соч, қошга эътибор магик жиҳатдан ёрга эътибор, унинг келишини тезлатишга қаратилгандир(1, 114). Халқ қўшиқларида жонли, ёрқин образ яратилиб, лирик қаҳрамоннинг соф қалби, юрак уришлари эшитилиб туради. Юқоридаги қўшиқда ёрнинг висолга ташналиги, егани ҳам заҳар заққум бўлиб томоғидан ўтётганлиги ҳаққоний тасвирланган.

Соч образининг халқ кўшиқларининг айрим жойларида юқоридаги вазифалардан ташқари инсоннинг ўзига тенглаштирилганлигига ҳам гувоҳ бўламиз:

*Соч ўрнига сунбулим, алла,
Богимдаги булбулим, алла.
Ичим гашига тўлганда, алла,
Очувчи қулфи дилим, алла(2, 392).*

Кўшиқдаги соч сўзи сунбул сўзига потик жуфтлик бўлиб келмоқда ва кўчим сифатида фарзанднинг ўзига тенглаштирилмоқда.

Кўшиқларда соч поэтик образи сифатловчи вазифасидан ташқари сон маъносида келиши ҳам кузатилади:

*Кўрганларим менинг ёруғ дунёда,
Ғамим сони сочимдан ҳам зиёда.
Агар ундан қутулмоққа уринсам,
Ғамим отлиқ қочолмайман пиёда.*

Лирик қахрамоннинг маҳзун кайфияти ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Бу шеър кўпчиликнинг ички кечинмаларини ифодалаб, юрагидан жой олиб халқ мулкига айланиб кетган. Тўртликда мусиқийлик мунгли оҳанг беради. Ғам соч поэтик образига паралел ҳолда тасвирланмоқда. Ушбу тасвир маънони янада кучайтиришга хизмат қилмоқда.

Ўзбек халқ кўшиқларида кўп қўлланиладиган образлардан бири қошдир. Қош образи ҳам ёрга нисбатан ишлатилганда унинг балоғатга етганлигини изоҳлаб келади. Бу образ бир неча марта такрорланса ҳам шеърни бузмайди, балки уни безайди. Агар таъсирсиз, ўринсиз, зўрма-зўраки таъбир, иборалар қўлланса, шеър бузилади. Сўзларни мажозий услубда ишлатишда моҳирлик зарур. Халқимиз бунинг уддасидан чиққан. Сўзга ўз маъносидан бошқа кўшимча маъно берганда унинг оҳангдорлиги янада ошади. Бу ҳолни биз асосан халқ кўшиқларида учратамиз.

*Қошинг қароси оламга машҳур,
Қизил олма берай – қўйнингга яшир.*

*Берган қизил олмам қўйнингда турсин,
Менга берган ваъданг кўнглингда турсин!*

*Қошингни қароси ювса кетарми?
Сенингдек тоза гул боғда битарми?
Сенингдек тоза гул боғда битганда,
Сўраб борсам – боғбон менга сотарми?*

Қошининг қароси, биринчидан, ёрнинг гўзаллигини билдирса, иккинчидан, унинг турмушга чиқиш вақти келганлиги англашилади. Гул ёрни англагач, боғбон қизнинг отасидир. Сотиш сўзи бу ерда бозордаги олди-сотди маъносида эмас, балки қизнинг қалини маъносидадир. Қизил олма эса лирик қаҳрамоннинг интим майлини ифодаламоқда. Сабаби олма, анор, бодом каби поэтик образларнинг қўшиқларда ифодаланиши қаҳрамоннинг кечинмаларини, интим майлларини, оила қуриш истаги борлигини ифодалаб келади. Масалан:

*Боққа кирманг, бодом бор,
Аста юринг одам бор.
Одам бўлса майлига,
Ёрим – қоши қалам бор(2, 92).*

Хулоса қилиб айтганда, халқ қўшиқларида соч, қош каби поэтик образларнинг қўлланилиши, аввало, халқ маиший турмуши билан боғлиқлигини, шу билан бирга ошиқ ёки маъшуканинг лирик кечинмалари, руҳий ҳолати ҳамда ёш жиҳатдан фарқлашга хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Масақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Т.: Фан, 2010.
2. Шода-шода марварид // Нашрга тайёрловчи, тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. – Т.: Шарқ, 2006.

ҲУСАЙНИЙ ҒАЗАЛЛАРИНИНГ БИР ЖИҲАТИ ХУСУСИДА

Ҳуснигул ЖЎРАЕВА,

ТДПУ ўқитувчиси

Ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган ижодкор Ҳусайн Бойқаро – Ҳусайний шеърятини таҳлил қилиш жараёнида ғазал жанрининг шоир ижодий меросида етакчилик қилишини кузатамиз. У ғазалнинг энг оммавий – беш, олти, етти, саккиз байтли турларида ижод қилган. Айрим тадқиқотчиларимиз таъкидлаганларидек, уларнинг аксарияти “пароканда ғазаллар” эмас, балки, барчаси воқеабанд – сюжетли ғазаллар ҳисобланади. Ҳусайний барча ғазалларида бир томондан, маъшуканинг шаклу шамойили, лутфу назокати, нозу карашмасию жабру ситами, бағритошлигини санъаткорона ифодаласа, иккинчи томондан эса, ошиқнинг турли-туман руҳий кечинмаларини: дард-ҳасрати, ёрининг илтифотсизлигидан, ағёр ғаламислигидан, замона аҳлининг иттифоқсизлигидан чеккан изтиробларини оташин бир тарзда содда, мусиқий равон ҳолда тасвирлашга эришади. Шоир бадиий тасвирда фикрнинг тадрижий такомилга жиддий эътибор беради. Натижада ҳар бир ғазал ошиқнинг муайян ҳолатдаги руҳий кечинмаларининг ихчам, лўнда тасвиридек кўзга ташланади. Агар ғазалнинг матлаъи ёрнинг юзи, жамоли тасвири билан бошланса, мақтаъ ана шу юзнинг ойни шарманда қилиши ифодаси билан яқунланади. Ёки бўлмаса, ғазал матлаъи маъшуканинг қомати тасвири билан ибтидо топса, мақтаъда унинг барча мавзун нарсалардан: сарв, шамшод, тўби, ар-ар ва ҳоказолардан устун, бокира эканлигини кўрсатиш билан тугалланади.

Айни пайтда, бир туркум шеърларда муаллифнинг шахсий кечинмалари: замоннинг носозлигидан, улус можаросидан, кўрнамак дўстлар, маслакдош деб тутунса, мунофиқ бўлиб чиққан кимсалардан, баъзан, кажрафтор фалакдан, тақдирдан нолиш мотивлари ҳам назарга ташланади. Бундай асарлари санъаткор ижодида маълум маънода мавжуд ижтимоий ҳаёт иллатларини танқид қилиш, жамиятнинг баъзи табақа вакиллари башарасини

фош этиш масаласи мавжудлигини кўрсатади, яъни уларда замон ва ижодкор мавзуси намоён бўлади.

Адиб шеърларидаги сюжетлилик, воқеабандлик ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилиш учун “Устина” радиопиёда сўзлари газаллардан бирини тўла келтириб, талқин ва таҳлил қиламиз.

Сабзаи хаттинг саводи лаъли хандон устина,

Хизр гўё соя солмиш оби ҳайвон устина.

Ул яшил тўнлуғ боши узра қўрайиши бўркидур,

Ўйлаким тушгай қиров сарви хиромон устина.

Токи санчилди бузулгон кўнгулм ичра новакинг,

Ўйла қушдурким, нишиман қилди вайрон устина.

Мен паришонҳолнинг кўнгулига солди юз гириҳ,

Ҳар гириҳким тушти, ул зулфи паришон устина.

Бул ажаб эрмас, малоҳатлиғ лабинг устида хол,

Ким, чибин гоҳи бўлур, сокин намакдон устина.

Ўзни хуш тутғилки, охир тийра хок остидадир,

Улки ҳоло раҳи сургай, чархи гардон устина.

Эй Ҳусайний, бевафоларга кўнгулни бермагил,

Чун вафолиқ ёр топтинг, сўз дема жон устина(1, 166).

Ҳусайнийнинг санъаткорлик маҳорати шундаки, газалнинг ҳар бир байтида маъшуқа сиймосининг муайян нуқтаси бир ҳаётий ашё ёки ҳодисага қиёсланиб, ажиб бир бадий лавҳа яратилади. Оқибатда фикр байтма-байт ривожланиб, мантиқий изчиллик касб этиб боради. Биринчи байтда ёрнинг лабида янги пайдо бўлган қора тук – сабзаи хат Хизрнинг оби ҳайвонга сояси тушишига ўхшатишмоқда. Иккинчи байтда эса, яшил чопон кийиб олган маъшуқа бошидаги қўрайиши (қўрайш араблари бошига яшил қалпоқ кийиб юришар экан) дўппи сарви хиромон устига тушган қировни эслатади. Ошиқнинг бузилган кўнгулига ёр киприкларидан отилиб қадалган ўқ вайрона устида ўтирган қушга ўхшайди. Тўртинчи байтдаги қиёс янада фасоҳатлиғу жозибадор. Ишқ дарди ошиқ қалбида пайдо қилган ҳар бир доғ - жароҳат маъшуқа сочлари варақ-варақ ёйилгандаги оралиқларни эслатади. Ёрнинг жонбахш, атиргулнинг баргидай лаблари устидаги қоп-қора хол, баъзан

шаффоф намакдонга беихтиёр қўниши мумкин бўлган пашшага қиёсланади.

Шу ўринда лирик қаҳрамон жиддий чекиниш ҳосил қилиб, фикрни ҳаётнинг бевафолигию умрнинг бебақолиги таъкидига буради. Барча кўрк, давлат ва шон-шавкат ўткинчидир, “ҳоло чархи гардон устина” от сурганлар ҳам хок остида бўлиши мумкин, дейди. Шунинг учун инсон вафолиларга йўлиққанда мукаррам тутиб, бевафоларга кўнгил бермай, “ўзни хуш тутиб” яшашга интилмоғи керак. Демак, ғазалдаги барча бадийий унсурлар, сўз ва иборалар шўху шанг, хуш яшашга, Аллоҳ томонидан вақтинча берилган умрни мазмунли ўтказишга даъват этшга қаратилади. Бу ғазал ҳам Хусайнийнинг чинакам ҳаёт, гўзаллик куйчиси эканлигини яна бир карра тасдиқламоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. ЎзР ФА ШИ. Кўлөзма, Инв №7709.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД ИЖОДИЙ МЕРОСИНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ АҲАМИЯТИ

*Мубора ОМОНОВА,
ТДПУ ўқитувчиси*

XIII асрнинг иккинчи ярми XIVаср бошларида яшаб ижод этган файласуф шоирлардан бири Паҳлавон Маҳмуд рубойлари унинг халқ орасида шоир сифатида шуҳрат топишига сабаб бўлди. Шоир ижодида Хоразмда Нажмиддин Кубро бошлаб берган жавонмардлик тариқати ғояларининг бадийий ифодаси кўзга ёрқин ташланади. Унда ҳалимлик улуғланади, саховат, шафқат, таъмадан йироқ туриш, муҳтожларга ёрдам бериш, уларнинг ғамига шерик бўлиш каби юксак инсоний фазилатларга даъват этилади. Шоир рубойларида нафс инсоннинг энг катта душмани сифатида талқин қилинади.

*Оҳ тортган чоғингда йўлга кўз тиккил,
Йўлда қудуқ бордир эҳтиётинг қил.*

*Дўст уйида маҳрам бўлган чоғингда,
Қўлингни, кўзингни, дилни тия бил.*

Паҳлавон Маҳмуд мазкур рубойида ниҳоятда муҳим мавзунини очиб беради. “Оҳ тортган чоғингда” деганда шоир киши бошига тушган кулфатларни назарда тутди. Шундай чоғда инсон, табиийки, бошқалардан мадад кутади, умид қилиб яшайди. Бироқ руҳий изтироб гирдобидан қолган инсоннинг ҳолатидан қувонадиган нотавон, баъдфеъл одамлар ҳам учрайди. Улардан эҳтиёт бўлмоқ керак. Рубойининг кейинги мисраларида шоирнинг асосий ғоя, нияти ўз ифодасини топган. Унда дўст уйида меҳмон бўлганда, қўлни, кўзни, дилни тийиб туриш кераклиги таъкидланади. Рубойида қўли нопокликлардан холи бўлиши, кўзи номаҳрамларга қарашдан тийилиши, қалби ман этилган ишларни қилмаслик каби ахлоқий-таълимий моҳият касб этувчи фикрлар бадиийлаштирилган.

*Кўзуга берардим кечқурун сайқал,
Боқдим унга тиниқ бўлган бир маҳал:
Шунча кўп кўринди ўз айбимки, мен
Ўзгалар айбини унутдим тугал.*

Паҳлавон Маҳмуд рубойилари билан яқиндан изчил танишилса, мавзу қамрови жуда кенг эканлигини кўрамиз. Анъанавий ишқ-муҳаббат, одоб-ахлоқ, мардлик ва шижоат, тўғрилиқ ва олижаноблик, инсон умри ва унинг бир бутун моҳияти, илм-маърифат ва қайси мавзуда бўлишидан қатъи назар шоирнинг ҳар бир рубойиси олижаноб ахлоқий-таълимий моҳият касб этувчи фикрларни бадиийлаштириши билан мумтоз адабиёт намуналари сифатида диққатга сазовордир. Албатта, шоир рубойиларидаги бу бадиийлик, таъсирчанлик шоир яшаган давр, давр қарашлари, қолаверса шоирнинг ўз ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ.

Шоирнинг инсоний улуғворлиги, соғлом ақли, тафаккур кучи унга хос истеъдоднинг меваси-ижодий меросида бир бутун ҳолда намоён бўлади.

НАСРИЙ БАЁНДАГИ КИРИТМА ҲИКОЯТЛАР

*Озода ТОЖИБОЕВА,
ТДПУ тадқиқотчиси*

Қадимдан китоб кўчириш ва хаттотлик санъатида бирон-бир асар кўчирилганда, одатда унга қўшимча сифатида ўша даврга хос бўлган турли маълумотлар, ғазаллар, ривоят, ҳикоятлар ҳам киритиб ўтилган. Китобнинг кўчирилишига ёки унинг яратилишига раҳнамолик қилган ҳомийларга, ҳукмдорларга таъриф берилган. Баъзан давр ҳақидаги муҳим маълумотларни ҳам сингдиришган. Китоблар ҳошиясида турли қайдлар қолдиришган. Асрлар давомида “Хамса” дostonларини кўчирган хаттотлар ҳам кўлёмза нусхаларга ўз қаламига ёки даврига мансуб бўлган янги ижод намуналарини киритиб ўтишган. Ҳатто бу анъана тусига ҳам кирган. Академик Б.Валихўжаев бундай киритмаларнинг бугунги кун учун аҳамиятини қуйидагича изоҳлайди: “Кўринадики, “Хамса”нинг кўчирилиши эмас, балки унда турли котиблар томонидан ёзиб қолдирилган шеърий қайдлар ҳам даврдаги тарихий, маданий ва адабий воқеаларни ёритишга, айрим масалаларга эса аниқлик киритишга кўмаклашади”. Дарҳақиқат, ушбу киритмалар, ҳошиялардаги қайдлар, иловалар, китоблар боши ва охиридаги хаттотлар томонидан берилган қисқа маълумотлар ҳам мутахассислар учун қимматли манбалар ҳисобланади.

XX аср бошларидаги “Хамса” дostonларининг илк бора изоҳловчи насрий баёни “Насри Хамсаи беназир”да ҳам муаллиф томонидан бир қанча қўшимча ҳикоятлар киритилган. Насрий баён ижодкори ношир Мир Махдум дostonлар тартибини ўзгартириб, “Садди Искандарий” ва “Сабъаи сайёр”ни биринчи ўринга жойлаштиради. Ижодкорнинг ушбу икки дoston баёнини биринчи ўринга қўйишининг сабаби, авваламбор, у – ношир, адабиёт, илм-маърифат тарғиботчиси, инсонларга зиё улашувчи шахс. Шундай экан, у асарларнинг адабий-эстетик, маърифий таъсир қилиш кучини ҳам ҳисобга олади, ижтимоий-сиёсий

моҳиятдаги ушбу икки дostonнинг баёнини биринчи ўринга қўйиб, Навоий асарлари орқали жамиятга, инсонларга маънавий наф келтиришни мўлжаллайди. Асар матнига кўшимча сифатида муаллиф икки дoston баёнидан сўнг кичик бир чекиниш қилади ва уларда ифодаланган ғоявий ниятни тасдиқлаш, янада кенгайтириш, бўрттириш учун шоҳлар тўғрисида, уларнинг раиятга кўрсатган марҳаматлари, кечиримлиликлари, адолатлари акс этган бир қанча ҳикоятларни киритади ва бундан кўзланган мақсадини қуйидагича изҳор этади: *“Искандар бирла Баҳром шоҳ қиссалари юқорида зикр қилиндики, ушбулар, балки бошқа подшоҳи оламгирларни ҳикоялари офоқга машҳурдур. Ҳамаси адл қилмоқ ва карам қилмоқ ва шариятни риоя қилмоқ ва авф қилмоқлари бирла мартабалари баланд бўлди. Маълумдурки, дигар одамлари ҳам ушбу сифатларга мусавваф бўлса, ҳалойиқ ичра иззат ва ҳурмат кўргусидур. Бас, камина ишио қилгучига бироз қадимгиларни қилгон авф ва карам ва адлларидин баён қилмоқ лозим ўлди”*(2, 70).

Муаллиф халқ орасида кенг тарқалган ҳикоятлардан ва “Ҳайрат ул-аброр”дан олинган ҳикоятлардан тўрттадан жами саккизта ҳикоятни келтиради.

Киритилган ҳикоятлар муаллифнинг табдилдан кўзлаган мақсадини очиш, асарнинг мазмун-моҳиятини самарали усул билан етказиш учун қўлланилган. Ҳикоятлар мазмун-моҳияти жиҳатидан юқоридаги икки дostonга жуда мос танланган, улардаги фикрларни тўлдиришга хизмат қилади. Айниқса, “Ҳайрат ул-аброр”дан олинган ҳикоятлар адибнинг мазкур тўртта дoston баёни давомида ушбу дostonни ҳам алоҳида эътиборга олиб, диққат марказида ушлаб турганини кўрсатади.

Маълумки, оммага руҳий таъсир ўтказишда, маънавиятни юксалтиришда энг содда услуб бу – халқимизнинг донишмандлиги натижасида яратилган ҳикматли сўз, ривоят, афсона, ҳикоятлардан унумли фойдаланишдир. Кичик бир ҳикоятнинг замирида ҳам оламжаҳон маъно мужассам бўлиб, тарбиявий жиҳатдан таъсир кучи беқиёсдир. Ушбу ўринда насрий баён муаллифи икки вазифани бажаради: “Ҳамса” дostonлари

асосий воқеаларини ташкил этган бобларни содда, халқона услубда баён қилиб етказиб бериш билан биргаликда вазиятдан фойдаланиб, ўз ижодий режасини ҳам амалга оширади. Достонлар мазмунига дахл қилмаган ҳолатда моҳирлик билан китоб таркибига “Садди Искандарий”, “Сабъан сайёр” достонлари ғоявий мазмунига ҳамоҳанг қайд этилган ҳикоятларни жойлаштиради ва бу билан “Насри Хамсаи беназир” асари таркибига ўзига хос бир янгилик киритади.

Ҳикоятлар қадимий баёнчилик услубида содда, омма учун тушунарли услубда зикр қилинган. “Ҳайрат ул-аброр” достонидан олинган шоҳ Ғозий ҳикояти баёнига эътиборни қаратамиз: *“Кунлардан бир кун сайрга чиқиб борурида бир ошуфтаи камфир подшоҳ Ғозийни этагин маҳкам тутти. Нолалар чекиб оҳ тортиб айдики: Эй шоҳ, шариятпаноҳ, агар сўзумни адл бирла кўрсанг, ман сани бирла даввийи шаръий қилгумдур. Ушбу шарт бирлаки, манга итоб қилмай маҳкамаи шаръида жавоб берурсан. Подшоҳ айди: Агар даввийи шаъринг бўлса жоним била миннатдор бўлуб борурман.*

Алқисса, ушбу нукталари жазм бўлуб қозийи ислом ҳузурига бордилар. Подшоҳ бирла Зол баробар ўлтурдилар. Халойиқлар ҳайратга қолиб тамошо қилиб турдилар. Алқисса қозига Зол арз қилди”(2, 74).

Муаллиф ҳикоятни асл манбага мувофиқ достонларни насрий баён қилгани сингари Навоий байтларидан четга чиқмасдан содда, қисқа, оммабоп бир тарзда ҳикоя қилиб беради.

“Лайли ва Мажнун” достонининг насрий баёнидан сўнг ҳам муаллиф халқ орасидаги Лайли ва Мажнун севгисини баён қилувчи кичик икки шеърини ҳикоятни келтиради. Ушбу ҳикоятлар бошқа манбаларда ҳам қисман яқин ҳолатда учрайди. Келтирилган киритма ҳикоятлар асосий асар матнига ортиқча ҳисобланса ҳам бир қатор муҳим жиҳатларга эга. Улар бизга ўша давр халқ оғзаки ижоди руҳияти, адабий тилнинг аҳволидан дарак беради. Ҳикоятларни бошқа вариантлари билан таққослаш, таҳлил қилиш имконини бериб, ёзма адабиётда учрайдиган ҳикоятларнинг

манбалари ҳақида маълумот беради. Айниқса, “Ҳамса” дostonларининг халқ оғзаки ижодида тарқалиш шакллари ва турфа хилда табдил, талқин этилиш ҳолатларини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Валихўжаев Б. Алишер Навоий “Ҳамса”сининг қўлёзма нусхаси // Алишер Навоий ижодини ўрганиш масалалари. Анжуман материаллари. – СамДУ, 1981
2. Насри Ҳамсаи беназир. Тошбосма. – Тошкент, Ғулом Ҳасан Орифжонов, 1908.
3. ЎзР ФА ШИ. Инв № 4721.

НАВОИЙ ДЎСТЛИК ҲАҚИДА

*Амриддин ИКРОМОВ,
ТДПУ ўқитувчиси*

Мутафаккир Алишер Навоий ижоди ғоявий йўналиши, юксак бадиияти билан эътиборга моликдир. Шоир мамлакат тинчлигини, эл-юрт фаровонлигини, тўкин-сочин ҳаётни орзу қилади. Шунинг учун шоир ўз асарлари мазмун-моҳиятини ушбу масалалар билан узвий боғлайди.

Навоий қаламга олган мавзулардан бири дўстликдир. Шоир талқинича, дўстлик дунёларга тенг, ҳатто ҳаётдан ҳам устун. Чунки дўстликдан ҳаёт унади. Ҳақиқий дўст ўзини дўстлик учун ҳар қандай маҳрумлик гирдобига ташлайди, зарур бўлганда дўст учун, халқ ибораси билан айтганда, “заҳар ютмаслик” номардликдир.

Дўстлик мавжудотлар орасида энг олий, энг мукамал зот инсонга хосдир. Инсонни бошқа жонзотлардан ажратадиган, инсонни безайдиган сифатлардан бири ҳам дўстлик саналади. Дўстлик шундай мўъжизакор, юксак, нодир фазилатдирки, ундан маҳрум бўлган одам ёвуздир, унинг дили эса бир парча гўштдир.

Рухни суяйдиган икки тоғнинг бири дўстликдир. Дўст ёнидаги жимлик ҳам гоҳо юракни умидбахш ҳисларга тўлдириб юборади,

танҳолик, таҳликали хаёл азоблари кутилмаганда тумандай тарқаб кетади. Абу Абдуллоҳ Рудакий жаҳоннинг барча шодлигини бир тараф, дўст дийдоридан қувонишнинг ўзини бир тарафга ажратиб, “Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун, Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун”, дея башорат этган эди. Алишер Навоий учун дўст висоли “икки олам” баҳосига тенг.

Муяссар эса дўстнинг васли бир дам,

Бериб икки олам, харидорлар биз,

дейди шоир. Дўстнинг хаёлини туну кун соғинч ўртайди, табиати олий, сифати покизадир.

Дўстлашинглар ҳадиялар беришиб,

Баҳра топқон хирад атиясидин.

Худ жаҳонда атияе борму,

Яхшироқ дўстлик ҳадиясидин.

Бир қарашда ушбу тўртликдан Навоий одамларни “ҳадиялар беришиб”, дўст тутинишга даъват қилган экан-да, деган фикр англашилади. Лекин бу ўринда гап “хирад атияси”, яъни ақл совғаси, маънавий бахшишлар хусусида кетмоқда. Шоир жаҳондаги энг ноёб, энг яхши ҳадя – бу дўстликнинг ўзи, меҳр-садоқатга дохил туйғулардир, деган ғояни баён этган.

Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да дўстликнинг бош шarti – ўзига раво кўрмаганни дўстга раво кўрмаслиги лозим, дейди. “Ҳар ким биров билан дўст-ёр бўлса ёки дўст-ёрлик даъвосини қилса, ўзига раво кўрмаганни унга ҳам раво кўрмаслиги керак...”. Шунингдек, дўстликда тил ва дил бирлиги шарт. Кимдаки “тил ўзгаю кўнгул ўзга” – у дўст-ёр эмас. Бундайлар “ошкор дўст, пинҳон душман”. Булар ниҳони найза санчар чаёнлар.

Не толедурки, ҳар кимни десам ёр,

Менга ул оқибат бўлур бадандеш.

Бировдур гар они десам кўзумсен,

Чекар мужгон киби қасдимга юз неш.

Оқибатсизлик – чиркинлик тўфони, тоза туйғуларни қумга қормоқ бўлади. Оқибатсизлик – зилзилани эслатади, ичдаги ишонч устунларини дарз кеткизади. Айниқса, дўстнинг субутсизлигидан

одам аҳлига нафрат туғилади. Дўстни севмаганларнинг бирортаси ҳам одамларни севмайди.

Навоий бир шеърида “Эй кўнгул, душман топ эмди, тутмагил зинҳор дўст”, дея хитоб қилади. Дўст шунинг учун ҳам юрак махрамики, у сени ўзгалардан кўра чуқурроқ англайди. Бошқалар эмас, у сенинг кўзгунг. Сендаги фазилатларнигина эмас, қусур ва камчиликларни ҳам у аниқ илғаши, холис кўрсатиши керак. Шундагина сенинг тўғрингда пана-пасқомларда тўқилган тухмату бўҳтонларга у ишонмайди.

*Қайси бир тухматки бизга қилмади нисбат рақиб,
Қайси бирниким эшитгач қилмади бовар ҳабиб?*

Бу байтдан кўринадики, рақиблар таъсирида фикр ва ишончи ўзгарган лақмани Навоий дўст билаётгани йўқ.

Душман билан иттифоқ дўст – захар аралашган шакар. У илонга ҳамнафас пашшадир. Навоий иккиюзламачи шундай “пашша”ларга ҳам сабоқ бўлишини ўйлаб:

*Истасанг душманинг ўлғай санга дўст,
Кирмагил дўст билан душман аро,*

дейди. Ушбу байтда дўсту душман орасида “сарсон илик”ка айланишнинг шарафсизлиги мантиқан англашилиб турибди.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий дўст ва у билан боғлиқ тушунчаларни кенг талқин этиб, бетакрор тасвирлар яратади.

“ДАХМАИ ШОҲОН”НИНГ ИККИ НАШРИ ҲАҚИДА

Матлуба ЖАББОРОВА,

ТДПУ катта илмий ходим-изланувчиси

XIX аср охири XX аср бошларида Ўзбекистонда тошбосма матбааларнинг фаолияти кенг йўлга қўйилди. Натижада бир қанча асарлар қатори форс адабиёти намуналаридан бири “Дахмаи шоҳон” қиссаси ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, бир неча нусхаларда нашр эттирилди. Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар

фондида “Дахмаи шоҳон”нинг форс тилидаги йигирмага яқин ва ўзбек тилидаги бир неча нусхаси мавжуд.

Хусусан, қиссанинг 1124 рақам билан сақланаётган нусхаси таржимон Муртази мулла Мустафий ўғли томонидан ўзбек тилига таржима қилинган ва дастлаб, 1901 йили Қозонда Каримия матбаасида нашр эттирилган. Ушбу нусха китобнинг тошбосмадаги дастлабки нашрларидан бири ҳисобланади.

Мазкур китоб ихчамгина, қаттиқ муқовали, майда ёзувли газета хатида битилган. Ҳажми 15x21, сатр йўли 29та, 56 саҳифадан иборат. Асар наср ва назмда ёзилган. Насрий баёндан сўнг мухаммаслар келтирилган. Китобнинг устига майда харфлар билан “Ушбу китоб ҳазрат Зулқарнайн Дахмаи шоҳонга борғонлари қиссаси” деб ёзилган. Кейинги қаторда асарнинг таржимони, ношири, котиби, нашр эттирилган йили ва жойи зикр этилган. “Ушбу китобни бурун ёзгон Муртази мулла Мустафий ўғли, сўнг босмага жубару учун Аҳмад Каримбек Муҳаммад ўғлининг амри илан Мустафий шайх ул-ислом ўғли Ойхўжин ёздим. 1899 йилда 15 овуstda. Табъ ўлунди Қозонда матбаа Каримияда 1319, яъни 1901 йилда”.

“Дахмаи шоҳон”нинг 596 рақамли иккинчи китоби Тошкентда Ғуломия матбаасида ношир мулла Мираъзам бин Мирсултонбой марҳум ҳомийлигида нашр қилинган. Асар настаълиқ хатида битилган. Асар номи “Дахмаи шоҳон” деб думалоқ ҳошия ичига ёзилган. Ҳажми 24x17, сатр йўли 19та ва жами 88 бет. Бу икки нашр 1941 йили манбаашунос олим Абдулла Носиров томонидан солиштирилган ва 1124 рақамли нусхада мавжуд бўлган, 596 рақамли нашрдан тушириб қолдирилган сатрлар кўк шарикли ружкада ёзиб чиқилган. Хусусан, 3-саҳифанинг четига

Агар котибни исми бўлса даркор,

Отидур Муртази сиздин умидвор.

Ёзувнинг пастидан эса IV/VII/41 сана қўйилиб, Носиров деб ёзиб қўйилган. Мазкур китобдан айнан Муртази номи келтирилиши керак бўлган сатрлар туширилиб қолдирилган. Масалан, китобнинг 81-саҳифасида ҳам:

*“Ёзувчи Муртази абад қўлингни,
Ҳама шаърдин обод этгил йўлумни.*

1124 Қозон нусхасидан ёздим”, деган сатрлар олим томонидан киритилган. “Дахмаи шоҳон” ҳар икки нашрининг бошланмаси бир хил. Уларда китобнинг номи зикр этилади. Жумладан:

*Ҷу бир кун ушбу нусха бўлди манзур,
Оти “ Дахмаи шоҳон ” эрди машҳур.*

Кейинги қаторларда таржимоннинг ўз мақсадини баён қилган:

*Вале форсий экон ҳам назм ҳам наср,
Ҳама туркий эли эрди бари гаср.
Аларким форсийдин бебаҳра эрди,
Ўқусоқ бизга туркий бўлса деди.
Қилиб мен форсийдин туркийга азм,
Ҳудо қилди иноят айладим назм.*

Икки китобда ҳам наср ва назмга оид қисмлар ҳажман деярли бир хил. Муҳаммаслар сони 11та. Асар сюжети жуда қизиқарли, саргузаштларга бой. Унда Искандар подшоҳнинг йўлда учраган машаққатларни енгиб шоҳларнинг мақбарасига боргани, у ерда довруғи етти иқлимга машҳур бўлган Хунгор, Сом, Фаридун, Жамшид каби афсонавий подшоҳларнинг даҳмаларида лавҳга битилган панд-насихатлари, мол-дунёга, шон-шуҳратга берилмаслик, чунки шуҳратда тенгсиз шоҳга ҳам, ҳеч вақосиз гадога ҳам ўлим ҳақ эканлиги ҳақидаги ибратли ўғитлари ҳикоя қилинган.

Ушбу ибратомуз “Дахмаи шоҳон” қиссасини жорий ёзувда табдил этиш бугуннинг муҳим вазифаларидан.

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА БАДИИЙ МАТННИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Клара МАВЛОНОВА,

ТДПУ катта илмий ходим-изланувчиси

Бадий асарнинг тил хусусиятларини ўрганиш адабиёт дарсларида рўёбга чиқарилиши ҳаммага маълум ҳақиқат. Лекин адабиёт дарсларида бадий асарлар ёки улардан олинган парчаларни ўқиш ва таҳлил қилиш жараёнида жумлаларнинг ширадорлигини таъминлаган тил ҳодисаларига ўқувчилар эътиборини қаратиш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди (асар юзасидан берилган топшириқларнинг бир ёки иккитасида шу нарса сўралади, холос). Она тили дарсларида эса асардан олинган парча устида ишланади. Бундай бадий матнларнинг кўплиги тил хусусиятлари устида режали суратда изчил иш олиб бориш имконини беради. “Badiiy asar tiliga xos bo’lgan ifoda va tasvir vositalarining boshlang’ich sinf o’quvchilari, shuningdek, umumiy o’rta ta’lim maktablari o’quvchilari nutqida uchramasligi yoki juda kam qo’llanishi tasodifiy emas. Ularning nutqida yorqinlik, burrolik, aniqlik, ta’sirchanlik, uslub nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqlikning yetishmasligi qaysi bir ma’nalarda badiiy asar tilini o’rganish muammolari bilan ham bog’liq” (2, 172–173). Дарҳақиқат, бадий матнларнинг тил хусусиятларини ўрганишда машқ шартлари ҳам муҳим ўрин тутади. Таъкидлаш лозимки, дарсликларда бундай шартлари бор бўлган машқлар жуда кам. Ваҳоланки, “Badiiy asar tili bo’yicha muayyan bir izchillikda olib boriladigan ishlar o’quvchi va talabalarining so’z boyligini oshiradi va nutqini o’stiradi”. “Xilma-xil ifoda jilolari tilning estetik ta’siri va ahamiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi” (3, 5).

Бугунги кунда амалиётда «Она тили» дарсликларидаги машқ материали сифатида келтирилган адабий материалларнинг асосан икки жиҳатига эътибор берилади: 1) ўрганилаётган тил ҳодисаси; 2) бирор тарбиявий муаммо. Лекин бадий матн асосида мавзуга доир тил ҳодисаларидан ташқари, айрим бадий тасвир

воситаларига ҳам тўхталиш фойдадан холи эмас экан, учинчи жиҳат сифатида ана шу воситаларни ажратиш ва уларни тарбиявий масаладан аввал иккинчи ўринга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бунда ўқувчиларни тил ходисаларига, жумладан, бадий тасвир воситаларининг бадий матн яратиш учун хизмат қилувчи тил воситаларига нима учун ишлатилганлиги нуқтаи назаридан баҳо беришга ўргатиш кўзда тутилади. Бу ишлар охир-оқибатда сўз ва сўз шаклларини ишлатиш маҳоратига бориб тақалади.

5-синф «Она тили» дарслиги(1, 14) (кейинги машқлар ҳам ушбу дарсликдан олинган)да қўшма сўзлар ўтиладиган 11-дарсда 47-машқ учун С.Барноевнинг асаридан парча кетирилган. Ушбу парча юзасидан лойиҳалар методикасини қўллаш асосида, лекин дастлабки машғулот бўлгани учун ҳар бир ўқувчини яқка тартибда мушоҳадага ундаш шаклида қуйидаги иш турлари бажарилади. Мазкур парчанинг 1-гапига (*Астойдил хафа бўлганимни кўрган бувам тушунтира бошлади*) ўқувчилар эътиборини қаратиш ва *астойдил* сўзининг нима учун танлангани ҳақида уларни суҳбатга тортиш мумкин.

Ўқитувчи: Киши қандай хафа бўлиши мумкин?

Ўқувчи: *Қаттиқ* хафа бўлиши мумкин.

Ўқувчи: *Ёмон, жуда* хафа бўлиш мумкин...

Ўқитувчи: Ёзувчи нима учун айни *астойдил* сўзини танлаган?

Ўқувчи: *Астойдил* сўзининг маъноси *ёмон, қаттиқ, жуда* сўзларининг маъносидан кучли, чунки бунда киши ўзининг хафа бўлганини ҳаракат, имо-ишора билан намоён қилади.

Ўқувчи: Киши қаттиқ хафа бўлса, юзида хафа бўлганлик аломати сезилади. *Астойдил* хафа бўлса, у ўзининг хафа бўлганини сўз билан, ҳаракат билан ҳам ифодалайди.

Ўқитувчи: Гапдаги қайси сўз ана шу ҳаракатга ишора қилади?

Ўқувчи: Буваси набирасининг хафа бўлганини кўради. *Кўрган* сўзи хафа бўлганлик ҳаракат билан ҳам намоён қилинганини билдиради. 47-машқ уй вазифаси бўлганлиги учун

юқоридаги каби ишлар 12-дарс бошида (уй вазифасини сўраш босқичида) ўтказилади. («Ўқитувчи китоби»даги дарс ишланмасида бу машқ тилга олинмаган.)

«Дарак гап» мавзусига бағишланган 83-машқ учун Ў.Ҳошимовнинг асаридан парча келтирилган. Матннинг иккинчи гапида *шўх* сўзи қўшимча равишда ўхшатиш вазифасини бажарувчи ибора билан изоҳланган: *Бири ўз ўғлини жуда шўх, ерга урса, осмонга сапчийди, деб мақтанди.*

Матнда ўхшатишдан ташқари, матний маънодошлар (*хотин, аёл; мақтанмоқ, улугламоқ*) ҳам қўлланган. Ўқувчилардан ушбу маънодошларнинг ишлатилиш сабаби ҳам сўраб аниқлатилади.

116-mashq. O'qing. Ostiga chizilgan so'zlariga savol bering.

Bo'ron, Jala, Quyosh, Daryo o'zlarining zo'rligi haqidagi masalani yecholmay Odamzodning oldiga borishibdi.

– Hoy, Odamzod, qani ayt-chi, bizlarning ichimizda kimimiz zo'r?

– Senlardan bam ahillik, do'stlik zo'r, – debdi Odamzod. – Ular bor joyda senlar hech narsa emassanlar. Daryodan zo'r, Jaladan kuchli, Bo'rondan qudratli, Quyoshdan haroratli bu – ahillik, do'stlikdir! (A. Alimardonova, Q. Nazarov)

O'qituvchi: “Daryodan zo'r, Jaladan kuchli, Bo'rondan qudratli” birikmalarida qaysi so'zlar ma'nodosh sanaladi? Mualliflar ushbu ma'nodoshlarni qay tartibda joylashtirganlar? Bunda nimaga e'tibor berganlar?

O'quvchilardan ma'nodoshlardagi ma'noning ortib borayotganini aytish kutiladi.

123-mashq. Urush yillarida 15 ta bolani boqib tarbiya qilgan Mahkam aka tilidan berilgan hikoyani o'qing. Kesimlarni topib, ularga izoh bering.

Yoshim bir yerga borib qolganida, yurtim boshiga kulfat tushdi. La'nati urush kattalargamas, begunoh norasidalarga ham changalini soldi. Qarab turolmadik. Baholi qudrat shulardan bir nechtasini bag'rimizga oldik. Endilikda qurbim yetib, ana shu toychoqlarga o'zim taqa bo'la olsam, shular toymay, qoqilmay, yiqilmay yurib ketsa, gurs-

gurs bosgan qadamlarining ovozi quloqlarimga kirib tursa, dunyodan bearmon o'tardim. Niyatim shu! (Rahmat Fayziy)

Ўқувчилар машқ шартига кўра вазифани бажариб бўлганларидан кейин матн ифодали ўқитилади. Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларга кўчма маънодаги сўзларни, ибораларни, ўхшатишларни топтиради. Ўқувчилар кўчма маънодаги сўзлар сифатида *bosh, changal, toychoq* сўзларини кўрсатадилар.

Ўқитувчи: Матнда нима учун *болалар* демасдан *норасида* дейилган?

Ўқувчи: *Норасида* деганда ёрдамга мухтож, ота-онасиз қолган болалар тушунилса керак.

Ўқитувчи: *Урушининг чангали* деганда кўз олдингизда нималар гавдаланди?

Ўқувчилар *урушининг чангали* бўлмаслиги, бургутнинг, айиқнинг, одамнинг ва ҳоказоларнинг чангали бўлиши ҳақида фикр юритишади.

Ўқитувчи: *тоймай, қоқилмай, йиқилмай* сўзларининг кўлланиши ҳақида фикрингиз қандай?

Ўқувчилар ҳаракатлари орқали кўрсатиб, изоҳлаб беришади.

Бу каби ишлардан сўнг матн яна бир марта ифодали ўқилади, ўқувчилардан олган таассуротлари сўралади.

Ўқувчиларга тил ҳодисаларини ушбу йўналишда ўрганишга қаратилган топшириқлар берилиши ўқувчиларнинг *сўзнинг маъно жиололарини ҳис қилиш* малакаларини оширишга ёрдам беради. Юқоридаги каби образлилиқни таъминловчи унсурулар билан танишув она тили дарсликлариде берилган бадий матнлар асосида амалга оширилиши тил ҳодисаларига нисбатан янгича қарашни юзага келтиради, фикрлашни бадий ижод сир-асрорлари сари йўналтиради, ўқувчиларда ўзгача фаоллик пайдо этади, бу ҳолат ёшларнинг тасаввурини кенгайтиришга, ижодий нутқий қобилиятларини ўстиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ona tili: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik // Muall. Mahmudov N., Nurmonov A va b. – T.: Ma'naviyat, 2007.

2. Q.Yadgarov, O'.Alimov.O'quvchilarda badiiy asar tiliga nisbatan e'tibor hissini shakllantirish. Бадий асарларни шарҳлаб ўрганиш: тарих, тажриба, технология. Анжуман материаллари. – Т., 2014.

3. G'ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi. Universitet va pedagogika institutlarining filologiya fakulteti talabalari uchun darslik. – T: Fan va texnologiya nashriyoti, 2012.

РЕДЬЯРД КИПЛИНГ ВА УНИНГ «МАУГЛИ» АСАРИ ҲАҚИДА

*Муҳайёхон ҲАМИДОВА,
НамДУ доценти,
филология фанлари номзоди*

Жаҳон болалар адабиётига бўлган қизиқиш бугунги кунда янада ортмоқда. Негаки, таржима асарларини ўқиган ҳар бир ёш китобхон асар қаҳрамонларининг яшаш шароитлари, орзу интилишлари билан ошно бўладилар.

Мазкур мақолада болаларнинг севимли асари бўлмиш «Маугли» қиссаси ва унинг муаллифи ҳақида фикр юритишни ўринли деб билдик.

Редьярд Жозеф Киплинг 1865 йилда Лондонда туғилган. Унинг отаси Жозеф Англия ҳукуматининг Ҳиндистондаги йирик амалдорларидан бири эди. Шу боис, Редьярднинг болалиги Ҳиндистонда кечади. Бошланғич таълимни ҳам шу ерда олади. Ҳинд ва бенгал тилларини, маҳаллий халқ урф-одатларини, халқ оғзаки ижоди намуналарини синчковлик билан ўрганади. Олий таълимни Англияда олади.

Редьярд Киплинг жуда ёшлигидан ижод билан шуғулланади. 1886 йилда «Департамент наволари» номли шеърлар тўплами, 1888 йилда «Тоғдаги оддий эртақлар» ҳикоялар тўпламини нашр эттиради.

Р.Киплинг 90-йилларнинг охиридан бошлаб адиб сифатида машхур бўлади. У «Нур сўнди»(1890) номли илк романида истеъдодли мусаввирнинг фожиавий-ҳаётий саргузаштини жуда таъсирли баён этади. 1901 йилда ёзилган «Ким» романида инглиз салтанати тожига хизмат қилган ақлли ўғлоннинг ҳаёти қаламга олинган. Мазкур асарлар Ғарб китобхонлари орасида катта шуҳрат қозонади.

Р.Киплинг ижодий фаолиятининг иккинчи босқичида ярим афсонавий қиссаларни яратиш билан машғул бўлади. Унинг «Довюррак денгизчилар», «Оддий ривоят» каби қатор роман ва қиссалари раво, қизиқарли услубда баён этилган. Айниқса, адибнинг ваҳший ҳайвонлар орасида яшаган одам фарзанди Маугли (қурбақача) саргузаштларини ривоят қилган «Жунгли китоби», «Жунгли ҳақида иккинчи китоб», «Рикки-Тикки Тавви» қиссалари жаҳон болалар адабиётининг энг машхур китобларига айланади. Мазкур асарлар дунёнинг жуда кўп тилларига, жумладан, рус тилига бир неча бор таржима қилинди.

«Маугли» асари 1894-1895 йилларда ёзилган бўлиб, 1974 йилда ўзбек тилига Муҳсин Зокиров томонидан таржима қилинган.

Маълумки, жамиятдан узоқда яшаган инсон яна ўзи мансуб бўлган ҳаётга қайтса, унга мослаша олмайди. Тарихда бу каби воқеа-ҳодисаларни кўп бора эшитганмиз, ўқиганмиз. Масалан, 1713 йили инглиз ёзувчиси Ричард Стиль «Англиялик» номли журналда Александр Селькирк тўғрисидаги очеркни эълон қилади. Александр Селькирк Шотландия матроси бўлиб, кема капитани билан жанжаллашиб қолади. Уни Жанубий Американинг Чили қирғоқларидаги Хуан Фернандес оролларида бирига тушириб кетадилар. Селькирк кимсасиз оролда 4 йилу 4 ой ҳаёт кечиради ва ёввойилашиб кетади. 1709 йили матросни инглиз

кемаси Англияга олиб кетади. Александр Селькиркнинг кўрган-кечирганлари катта шов-шувга сабаб бўлади.

Очерк босилиб чиққач, инглиз ёзувчиси Даниэль Дефо «Робинзон Крузо» романини яратади. Бу асарда қаҳрамон кимсасиз оролда узоқ йиллар ёлғиз яшаса ҳам ўз инсоний хусусиятларини йўқотмайди.

Р.Киплингнинг «Маугли» қиссасида эса воқеа тамоман бошқача акс эттирилади. Асар қаҳрамони «қорачадан келган, эндигина атак-чечак қилишни ўрганган болакай»(1, 9) – Маугли бўрилар орасида, яъни бир неча йил чангалзор ўрмонида ваҳший ҳайвонлар орасида яшаб, кекса айиқ Балу ва қора қоплон Багирадан сабоқ олади.

Дастлаб бўрилар уни ўз тўдаларига қабул қилмайдилар. Агар шу ўринга эътиборни қаратадиган бўлсак, адиб Чангалзорнинг, айниқса, бўрилар тўдасининг ҳам ўзига хос қонун-қоидалари борлигини, оддийгина гўдакни ҳам беижозат тўдага олиб кириш мумкин эмаслигини, бу эса ҳайвонот оламига нисбатан ҳурмат ва садоқатнинг кучлилигидан далолат беришини жуда ишонарли ва таъсирли тарзда акс эттириб бера олган.

Болакайни тўдада олиб қолиш-қолмаслик муҳокама қилинаётганда тўда бошлиғи Акеланинг «Бу гўдакни ким ёқлайди? деб берган саволига жавобан бўри болаларини чангалзор қонун-қоидаларига ўргатувчи танбал, кекса айиқ Балу шундай жавоб беради: «Одамзот фарзанди? Хўш, нима бўлибди, мен гўдакни ёқлайман. Ҳеч кимга унинг зарари тегмайди. Келинлар, бошқа бўри болалари қатори гўдакни ҳам бағримизга олайлик. Унга таълим-тарбия беришни ўз устимга оламан»(1, 13).

Ёзувчи шу ўринда ҳаттоки, ҳайвонлар орасида ҳам таълим-тарбияга катта эътибор берилишини кекса айиқ Балунинг юқоридаги фикр-мулоҳазалари орқали акс эттириб бермоқда.

Шунингдек, қоплон Багира ҳам шундай дейди:

«Ҳой Акела, эркин халойиқ, сиз ҳам эшитинг. Аслида, сизнинг йиғинингизда гап айтишга менинг ҳаққим йўқку-я. Аммо чангалзор қонунида айтилишича, мабодо, тўда орасида гўдакнинг

хаёт-мамоти устида тортишув бошланса, товон тўлаб, унинг хаётини сақлаб қолиш мумкин. Лекин бу товонни тўлашга кимнинг ҳаққи бору, кимники йўқлиги тўғрисида қонунда лом-мим дейилмаган. Гапим тўғрими? Агар сизлар қонунга кўра, одам боласини тўдага қабул қилишга розилик берсангиз, мен ҳам товон сифатида бу ердан ярим милча нарида ҳозиргина бўғизланган семиз кўтосни инъом этаман»(2, 13–14). Шу ўрин ҳам китобхонни каттиқ таъсирлантирмай қолмайди.

Мазкур парчадан Багирадек ваҳший ҳайвоннинг ҳам болакайга раҳми келаётганлигини кўришимиз умкин. У раҳмдиллигини қуруқ сўзни айтиш билан чекланмай, унинг учун товон ҳам тўламоқда. Ушбу тасвир ҳам асарда ишонарли тасвирланган бўлиб, раҳмдиллик нафақат инсонга, балки ҳайвонларга ҳам хос фазилат эканлигини англаб етамиз.

Тўданинг ўзаро каттиқ тортишувлар орқали бўлиб ўтган муҳокамасидан сўнг Маугли улар орасида қолади. Болакай ўсиб, бўрилар тўдаси қонун-қоидаларига риоя қилган ҳолда вояга етади. Лекин у йигит ёшига етгач, ўз қавмига, яъни инсонлар орасига қайтади. Бу билан адиб, одамзод қаерда яшамасин, у барибир инсон, қачонлардир ўзининг олдинги муҳитига қайтиши мумкинлигини Маугли тимсолида акс эттириб бермоқчи бўлди. Мазкур асар китобхонлар томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди. Бунга адиб жунгли қонун-қоидаларини чуқур ўргангани, «Маугли» асарида ҳар бир қахрамон портретини ишончли тасвирлай олганлиги, деталлардан ўринли фойдаланиши орқали эришди. Шунинг учун мазкур асар ханузгача бадиий қимматини йўқотмаган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Киплинг Р. Маугли. – Т.: Ёш гвардия, 1990.

АДАБИЙ ТАЪЛИМ ВА МАЪНАВИЯТ ТАРБИЯСИ

*Умурзоқ Жуманазаров,
ЖДПИ профессори,
Абдуолим Эргашев,
Қарши ДУ доценти,
Дилноза Жуманазарова,
ЖДПИ доценти*

Ҳозирги кунда мустақил ва эркин фикрлайдиган, дунё илм-фани ютуқларини пухта ўзлаштирган, замон билан ҳамнафас соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш масаласига давлат сиёсати даражасида устувор аҳамият берилмоқда. Мустақилликнинг илк давридан бошлаб бу эзгу мақсад йўлида таълим-тарбия, соғлиқни сақлаш, спорт соҳалари ривожига оид тизимли ислохотларнинг амалга ошириб келинаётгани мамлакатимиз ёшларини бугунги ва эртанги ҳаётимизнинг ҳал қилувчи кучига айланиши учун мустаҳкам пойдевор бўлмоқда.

Юртбошимизнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги *“Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқоралик жамияти қуриш – ёруз келажагимизнинг асосий омилidir”* номли маърузасида жорий йилни Соғлом бола йили деб эълон қилишни таклиф этар экан, соғлом боланинг дунёга келиши, бақувват бўлиб ўсиб-улғайиши кўпгина талаб ва омилларга боғлиқ эканлигини таъкидлаган.

Ҳаёт давомийлигининг асосини таъминлаш, наслимиз давомчиси бўлмиш фарзандларимизнинг таълим-тарбияси билан алоҳида шуғулланиш, уларнинг саломатлигини асраш халқимизнинг азалий қадриятларидан бири. Шу боисдан қадимдан турли хил педагогик воситалар ва усуллар орқали *ота-онага алоҳида ҳурмат, кичикларга иззат, одамийлик, меҳр-оқибат, ўз ватанига, халқига садоқатли бўлиш, шунингдек, яхшилик қилиш ва ёмонликдан сақланиш одоби; хушмуомалалик, одоблилик ва сўз қадри одоби; дўстлик ва биродорликни сақлаш одоби; қўшничилик*

ва қўшни қадрига етиш одоби; оила аъзоларига муносабат одоби; қарз ва қарздорликни узиш (олди-берди) одоби; гийбатчилик ва манманликдан сақланиш одоби каби олижаноб инсоний фазилатлар ҳар бир оила муҳитида шакллантирилган. Биз халқ педагогикасида, хусусан, халқ дostonлари воситасида, фарзандлар онгига сингдирилган ва уларнинг маънавиятини шакллантиришга хизмат қилган инсоний фазилатларнинг энг етакчилари ҳақида сўз юритишни лозим топдик. Бу борадаги дастлабки кузатишларимизни Қодир бахши Раҳимов куйлаган машҳур “Зайдиной” достони мисолида шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

Оила аъзоларига муносабат одоби. Ота-оналаримиз оила аъзоларнинг энг катталари, ёши улуғлари кадрлари ниҳоятда баландлари ҳисобланадилар. Шунинг учун ҳам муқаддас Куръони каримнинг 23-24-оятларида айтилишича, “инсоннинг биринчи вазифаси Аллоҳга ибодат қилиш бўлса, иккинчи вазифаси, бурчи ота-онага яхшилик қилишдир”. Ота-она қайси динга, миллатга мансублигидан қатъи назар, фарзанд уларга нисбатан ғоятда катта ҳурматда бўлиши, сўзларини ҳеч қачон қайтармаслиги, уларга нисбатан яхши ниятда бўлишлари шарт. Чунки шу улуғ зотлар фарзанднинг бу ёруғ оламни кўришлари ва яшашлари сабабчисидир. Ота-онага бўлган чексиз муҳаббат халқимизнинг энг гўзал қадриятларидан бири даражасига кўтарилган ва асрлар давомида миллат қон-қонига сингган. Ҳар бир авлод ота-она ва фарзандлар орасидаги илоҳий муҳаббатни ўғитлар тарзида, шахсий намуна кўрсатиш асосида, бадий ижод воситасида сўнгги авлодга сингдиришга ҳаракат қилган. Бунини Қодир бахшининг «Зайдиной» достонида ҳам кўрамиз:

Ота билан яшар ушбу башарият,

Фарзанд учун ота олтин иморат.

Ёмон бўлса ҳамки, ота улугдир,

Кетган бўлса, қил қабрин зиёрат.

Ёш Гўруғлига отанинг улуғ инсонлиги, уни қадрлаш, эъзозлаш лозимлиги ўқтирилган ушбу тўртликдаги маъно муқаддас китоб – “Куръони карим”даги маънога жуда яқин туради, мазмун-

моҳияти чамбарчас боғланади, халқ назарида, оталар бўлмаса, башарият бўлмайди. Ҳар бир фарзанд ўз отасини тенгсиз хазина билмоғи, уни заррача хафа қилмаслиги, кўнглини қолдирмаслигига бурчлидир. Гарчи ота ўзгалар назарида ёмон бўлса-да, фарзанд уни ҳамиша яхши деб билмоғи, ҳурматини жойига қўймоғи шарт. Чунки ўзганинг яхши отаси эмас, ўзининг ёмон отаси унинг дунёга келишига, ўниб-ўсишига, ҳаётдан завқланишига сабаб бўлган. Ақлли ўғил ёки қиз отасининг ёмон феъл-атворини элдошлари ўртасида айтиб жар солиши ёхуд ноўрин хатти-ҳаракатлари сабаб бу муборак зотни тамомила рад этиши, тан олмаслиги катта ва кечириб бўлмас гуноҳдир. Балки фарзанд сифатида отанинг хатоларини кечириб, камчиликларини яшириб, рози қилиш фарзу қарзидир. Бежиз “Ота рози-худо рози”, демайди доно халқимиз.

Фарзанд учун ота қанчалар улуг бўлса, вужудида тўққиз ой кўтариб, ўстириб дунёга келтирган, оқ сут билан бирга ватан туйғусини бериб тарбиялаган она янада буюк, ҳар қанча эъзозга лойиқдир. Шу табурурок зотнинг меҳри, муҳаббати, фидоийлиги, қанчадан-қанча уйқусиз тунларда тортган чексиз азоб-ташвишлари эвазига фарзанд маънавий-ахлоқийлик мезонларидаги инсоний фазилатларни эгаллайди, камолотга эришади. “Зайдиной” достонидаги навбатдаги ўғитнинг мазмун-моҳияти ҳам шу фикр билан ҳамоҳанг:

*Она кўрсатади жаҳон юзини,
Олтинга бит ҳар бир айтган сўзини,
Бириси ой бўлса, биридир қуёш,
Тавоб айла босиб кетган изини.*

Қодир бахшининг «Зайдиной» достонида берилган ота-она ҳақида бундай халқона ва шоирона қуйма мисралар мазмуни ҳазрати Алишер Навоий фикрларига ҳамоҳанг. Аммо улар орасида озгина фарқ бор: ижодкор халқда давомийлик кучлироқ. Яъни фарзанднинг ота-она олдидаги бурчи уларни тириклик пайтидагина эъзозлаш билан чекланмайди. Балки вафотидан сўнг ҳам ҳар доим ва ҳамма вақт босган изларини тавоб айлаб, қабрини

тез-тез зиёрат қилиб, Қуръон дуоси билан тиловат қилиб, уларни ҳар доим хотирлаб турмоқ ҳам шарт, ҳам қарз. Бундай инсоний фазилатларни ёшлар онгига, фарзандлар қалбига сингдириш, кулоғига қуйиш ва уларда шу одатлар малакасини ҳосил қилиш педагоглар, ота-оналарнинг бурчи, вазифасидир.

Ҳар бир оиланинг безаги ва асоси бўлган фарзанд ҳамда болапарварлик ҳақида «Зайдиной»да ижодкор халқнинг кўпгина халқона ўғитлари ҳам борки, уларнинг ҳаммаси мазмун-моҳиятига кўра ўқувчиларга маънавий жиҳатдан озиқ бера олади, юксак маънавиятли инсон тарбиясига дахлдор фазилатларни шакллантиришга ва ривожлантиришга муҳим манбалик вазифасини бажаришга хизмат қилади.

Қўшничилик ва қўшни қадрига етиш одоби. Халқнинг асрлар давомида тўплаган тарбиявий, педагогик-психологик тажрибаси шу қадар мукамал ва ўзаро чамбарчас боғланганки, халқ даҳосига қойил қолмасдан ҳеч илож йўқ. Бунинг тасдиғини «Зайдиной» достонидаги ўғитларда ҳам кўрамиз. Эпик ҳомийлар ёш Гўрўғлига инсоннинг инсон деган табаррук номга муносиб бўлишини уқтириб борар экан, энг аввало, кундалик ҳаётдаги изчиликка, давомийликка алоҳида эътибор беради. Ҳар бир йигитнинг ақлли бўлиши, куч-қудратини фойдали ишларга сарфлашга интилиши, садоқатли ёрга уйланиши ва ўғил-қизларини тарбиялаши унга мукамал бахт-саодат, шодонлик ва қувончда яшашга тўлиқ имкон бермайди. Ҳаёт шундай яралганки, ҳар бир шахснинг ўз дунёқарashi, ақл-идроки, характер хусусияти бор. Ҳаёт мана шу турли-туман характерли, феъл-атворли кишиларнинг ўзаро алоқада, келишиб яшашини талаб қилади. Ҳар ким буни ақлан англаши ва кўпроқ муносабатда бўладиган одамларни синчиклаб ўрганиши, улар ҳақида маълум тасаввурга эга бўлиши ҳам керак. Миллатимиз, қолаверса, ҳар бир оила учун эса энг кўп алоқада, муносабатда бўладиган кишилар ҳамсоя (қўшни)лардир. Демак, ҳар бир йигит мустақил оила куриб, уй-жой солар экан, биринчи навбатда ўзининг ҳамсояси кимлигини албатта билиши даркор.

Мана шундай ҳаётий зарурият «Зайдиной» достонида ҳам алоҳида қайд этилади:

*Ҳар ким ғубор топар осмонда ойдан,
Биров калта, биров ортиқдир бўйдан,
Мардни номард қилар билгин ҳамсоя,
Билмай иморатни қурма ҳар жойдан.*

Ижодкор халқ бежизга «Ҳовли олма, қўшни ол», «Қўшнинг яхши бўлса, берди худо, ёмон бўлса урди худо», «Ён қўшним – жон қўшним» демаган. Яхши қўшни қўшнисининг ёмонини элдан яшириб, яхшисини ошириб, иноқлик, иттифоқликда яшайди. Аммо ёмон қўшни ўзининг маломату ғийбатлари билан яхшини ёмон, мардни номард, диёнатлини диёнатсиз, деб элга ёйиши ҳеч гап эмас. Ойда ғубор борлигини ҳамма билади, чунки у кўриниб туради. Бир одамнинг калта, ўзгасининг узун бўйли эканлигини ҳам ҳар бир нигоҳ англай олади. Аммо қўшнининг ички дунёсини, руҳиятини билиш мушкул иш. У ойнинг ғубори ёки бўйининг узун-калталигидай кўзга ташланиб турмайди. Бу эса қўшнини танлаш мушкул вазифалардан бири эканлигини кўрсатади. Қўшни танлай олиш, қўшни билан мустаҳкам яқин алоқада яшай олиш халқона удум, айни пайтда, миллий қадрият саналади.

Яхшилик қилиш ва ёмонликдан сақланиш одоби. Бу ёруғ оламда ҳар бир нарса иккинчиси билан қиёс қилинаётганда, бошқа қарама-қарши воқеа-ҳодиса, ҳолат, нарса, характер билан таққосланганда онгимизга мустаҳкам ўрнашади. Масалан, эзгуликни ёвузликсиз, диёнатни хиёнатсиз, адолатни зулмсиз, ёғдунни зулматсиз тасаввур қилиш қийин. Шу маънода, дostonда яхшилик ҳам ёмонлик билан зиддиятда тўла намоён бўлади, ўқувчиларга маънавий-маърифий озуқ берадиган халқона ўғит-насихат мавжуд:

*Ёмоннинг касоди тегар ҳар жойда,
Яхшининг ёрдами тегар танг жойда,
Ёмоннинг макони доим тор бўлар,
Яхшининг макони бордир ҳар жойда.*

Кўрамизки, дoston матни билан танишган ҳар бир ўқувчи ҳомийлар-чилтонларнинг эпик қаҳрамонга, мурғаккина ёш гўдак – Гўрўглибекка дастлаб умумий тарзда ёмон ва яхши одам ҳақида соддагина маълумот берилганлигига гувоҳ бўлади, ўзи тегишли хулоса чиқаради. Халқнинг назарида, ёмон одам ҳамма жойда ён-атрофдагиларга зиён етказди, зарар келтиради. Яхши одам эса ўзининг аҳволи оғир бўлса ҳам, қийналган, танг аҳволга тушиб қолган кишига доимо кўмаклашади, уни қийин вазиятдан қутқзади. Шу сабабдан ёмонлик қилиб нафратга йўлиққаннинг макони тор. Чунки унинг қилмишларидан хабардор кишилар ҳамма вақт хурсандчилик билан қаршиламайди: ундан янада узоқлашишга, ҳатто ўз хонадонига яқинлаштирмасликка интилади, лекин яхшилар ҳамиша иззат-ҳурматга сазовор, ёруғ юз билан кутиб олинади. Одамнинг феъл-атворидаги қайси хусусиятлар ва ҳаракатлар яхши-ю, қай бирлари ёмон? Инсон нима қилса ҳаётда обрў-эътибор топиб яшайдию, қачон ёмон деган иснодга қолади ёки халқ нафратига дучор бўлади? «Зайдиной» достони саҳифаларида бундай саволларга ҳар бир ўқувчи одилона жавоб топади: халқона хулосалар сермазмун бандларда изчил баён этилганлигини кўради, уларнинг мағзини чақишга ҳаракат қилади:

Яхшидан, ёмондан бирдай ном қолар.

Ҳар ким қилганига ҳақини олар.

Ёмонга лаънатдир, яхшига раҳмат.

Яхшини бу олам ардоқлаб келар.

Ҳаётда эзгу амаллар жуда кўп ва хилма-хил: уларнинг ичида энг асосийси инсонни қадрлаш, бева-бечора, етим-есир, қашшоқларга яхшилик қилиш, муҳтожга ёрдам бериш, катта-кичикнинг кўнглини қолдирмасликдан иборат. Аждодларимизнинг фарзандларга қилган васиятида, ўғит-насихатларида муқаддас динимиз таълимотида ҳам, ҳадислардаги муборак ўғитларда ҳам энг аввало дилга яхшиликни жо қилиб, одатга айлантириб олган ҳолда мусулмончилик фарзларини бажариш уқтирилади. Булар таг замини билан миллий педагогикамизда маънавий-ахлоқий кадриятлар, юксак инсоний

фазилатларнинг энг сараси ҳисобланади. “Зайдиной”да ҳам ана шу маънавий фазилатлар алоҳида қайд этилганки, улар ўқувчиларни юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни ривожлантиришга бевосита хизмат қила олади:

*Бир етим бошини силаса уммат,
Тул аёлга қилса беминнат хизмат.
Мискиннинг ҳолидан ололса хабар.
Рўза ибодатдан ҳар бири қиммат.*

Хушмуомалалик, одоблилик ва сўз қадри одоби. «Зайдиной» дostonидаги сермазмун дидактик насихатларнинг ҳар бири гарчи умумбашарий бўлса-да, ижодкор халқнинг миллий қадриятлари, эътиқоди, қарашларидан келиб чиқиб айtilган. Уларнинг баъзилари халқона хулосаларга тўла мос келади. Масалан, “яхши гап билан илон инидан чиқар, ёмон гап билан пичоқ қинидан чиқар”, деган мақол бежиз тўқилмаган ва халқ орасида айtilмаган. Инсонга тил берилган, қудратли сўз берилган экан, у сўзнинг кучини, дилларга очқич бўлган саломнинг қимматини англамоғи шарт. Яхши ва ёмон тушунчаси аввало шу сўзни инсоннинг билишидан кўзга ташланади. “Зайдиной”да бу ҳақда шундай ибратли ва халқона хулоса мавжудки, бу чилтон-ҳомийларнинг ёш Гўрўғлига айтган навбатида ўғити саналади:

*Худойим берибди инсонга калом,
Бемаврид иш қилиб тортмагин алам.
Яхши ҳам, ёмон ҳам шундан билинар,
Ким бўлса олдидан ўтма бесалом.*

Халқ орасида ва кундалик турмушда муқаддас тушунчага айланган, ўзаро инсоний муносабатларнинг, муомаланинг, танишишнинг асоси бўлган саломлашиш қоидалари яратилган. “Зайдиной” дostonидаги бир ўринда одамнинг кимлиги, ақл-идроки, фикр тушунчаси, характер хусусияти саломда аён бўлиши алоҳида таъкидланган:

*Саломнинг ҳам салмоқлиси бўлади,
Кинояли, илмоқлиси бўлади.*

*Саломни билганга келмайди офат,
У Аллоҳнинг бир белгиси бўлади.*

Демак, салом Аллоҳнинг белгиси, каломи бўлгани учун у ҳар доим самимий, одоб қоидаларига риоя қилинган ҳолда бўлиши лозим. Ёш Гўрўғлига берилган ўғит-насиҳатда тарбия олишнинг яна бошқа жиҳатларига ҳам эътибор қаратилган:

*Ҳеч вақтда тенг бўлмас олтин билан зар,
Биламан демагин билимдонлар бор.
Одамзод одамдан ўрганар доим,
Мўйсафид гапини бўлмагин зинҳор.*

«Зайдиной» дostonидаги ўғит-насиҳатларни ўрганар ва педагогик асосларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ҳар бир тўртлик қатида бир эмас, бир нечта дидактик хулоса мужассамлашиб келган. Масалан, юқоридаги тўртликнинг мағзини чақиб кўрайлик: олтин билан зар бирдек ялтироқ бўлса-да, ҳар бирининг ўз баҳоси, қадр-қиммати бор. Шу сабабдан ташқи товланишига кўра бир-бирига ўхшаса ҳам, зарни ҳеч қачон олтинга тенглаштириб бўлмайди. Худди шундай ташқи жиҳатдан ўхшаш инсонларнинг характер хусусияти, ақли, ахлоқи, билими турличадир. Бир диёнатли ва инсофли, иккинчиси унинг бутунлай акси бўлиши мумкин, учинчиси бутунлай бошқа олам ва ҳоказо. Ҳамма нарсани билгувчи фақат яратганнинг ўзидир. Одамзод эса доимо одамдан яъни, бир-биридан ўрганиб маънавий камолот сари интилади. Шу йўлда ҳаёт машаққатларини бошдан кечирган, турмуш тажрибаларидан сабоқ чиқарган мўйсафид-кексанин гaпини зинҳор бўлмай тинглаш, айтилганларига амал қилиш лозим. Мўйсафид гапини бўлиш катта ҳурматсизлик, одобсизликкина эмас, балки билимларидан, қолаверса, катта ҳаётий тажрибаларидан баҳраманд бўлолмаслик ҳамдир. Бундан келиб чиқадиган якуний хулоса шуки, билимли фарзанд ҳеч қачон одобсизлик ва ҳурматсизлик қилмайди, ёши улуғларни эъзозлайди ва ҳурматини жойига қўяди.

Халқнинг назарида, инсонлар бошига ёғиладиган уч бало-офат бор: биринчиси ўт, иккинчиси сув ва охиргиси туҳмат балосидир.

Дастлабки, иккитаси инсон измидан ташқарида табиат ҳодисаси сифатида содир бўлса, учинчиси тухмат эса инсоннинг сўзи орқали юзага келади. Тухмат инсон бошига ҳадсиз кулфат ёғдиради, аввало руҳан, сўнг жисман мажруҳ этади. Дастлабки икки бало табиат ҳодисаси сифатида, кутилмаган фалокат тарзида рўй берса, учинчиси қасддан, ёвуз ниятни ўйлаганлар томонидан эътиқодли, имонли, ахлоқли, диёнатли кишини маҳв этиш учун элдошлари орасида мисқоллаб топган обрўйини тўкиш учун амалга оширилади. Шунинг учун дастлабки иккисидан кўра учинчиси инсон учун жуда хавfli ва ёмонроқдир. Шу боисдан ҳам муборак ҳадисларда тухматчига жазо муқаррарлиги алоҳида таъкидланади. Тадқиқ қилинаётган “Зайдиной” достонида ҳам ана шу қабихликларнинг охир-оқибати ҳомий-чилтонлар, азиз-авлиёлар томонидан ёш Гўрўглига соддагина қилиб тушунтирилади:

*Тухматдан дилларга бергувчи озор,
Ёвуз қилмишини кўймаса зинҳор,
Саждага қанчалик бошин кўйса ҳам,
Яратган эгамнинг қаҳрига дучор.*

“Зайдиной” достонида соғлом авлод маънавиятини шакллантирадиган хушмуомалалик, одоблилик ва сўз қадри одоби билан боғлиқ халқ ҳикматларининг нодир намуналари кўплаб учрайди.

Дўстлик ва биродарликни сақлаш одоби. Ҳар бир инсон бу ёруғ дунёда имконияти даражасига кўра яшар экан, кўрган билганларини, дарду қувончларини, бу чексиз-чегарасиз оламдан олган таассуротларини кимгадир айтишни, дилидагини тўкиб сочишни, сирлашишни истайди. Бу дунёдаги сиру синоатларни, ажойиб ғаройиботларни, улардан туғилган ўй-фикрларни ўзга билан баҳам кўриш, мушкул ишларни удалаш учун ёрдамга эҳтиёж сезиш ҳисси унга дўст, елкадош ўртоқ топишни тақозо қилади. Кўнгил-кўнгилга мос келадиган сирдош топиш эса ғоят мушкул. Дўстингман дейиш, дўстлик ҳақида баландпарвоз гапларни истаганча айтиш мумкин. Аммо дўстга содиқлик, дўстлик удумларига риоя қилиш ундан-да оғир, ҳар бир инсондан катта

маъсулиятни талаб қилади. Халқимиз дўстликни шунинг учун ҳам эъзозлайдики, у Аллоҳнинг сифатларидан бири ҳам. Демак, дўстни алдаш, яратган эгамни алдаш, дўстга хиёнат қилиш Оллоҳга хиёнат қилиш билан баб-баравар. Йигитнинг мардлиги, мард йигитнинг куч-қудрати дўстларининг кўплигида, сирдош ва елкадош шу дўстларга сидқидилдан хизмат қилишида, улардан бор нарсани аямасликда, деб билади ижодкор халқ. Шунинг учун ҳам “Зайдиной” да ёш гўдак Гўрўғлига шундай насиҳат-ўғит берилган:

Нор туялар нори бўлса тояма,

Оқ нарсани қора қилиб бўяма,

Мард йигитга мингта дўст ҳам кам бўлар,

Дўстдан асло бор нарсангни аяма.

Биламизки, нор туя ҳақиқатдан кучга тўлган, чинакам нор бўлса, қанчалик устига оғир юк ортилган билан йўлда тоймайди, эгасини оғир аҳволда қолдирмайди. Сафар чоғида нор туялар тоймагани каби ҳақиқий ва чинакам иймони бутун инсон ҳеч қачон ва қандай вазиятда бўлишидан қатъи назар, эзгуликни қабоҳат, садоқатни хиёнат тарзида баҳоламайди, уларни бир-бирига ҳеч қачон тенглаштирмайди. Собит турган мард йигитнинг ҳаётдаги дўстлари кўп бўлгани ҳолда, шу елкадош ва сирдош дўстлардан бор нарсасини ҳеч бир аямаслиги, ўрталикда биргаликда баҳам кўриши, ўз саховатидан чекинмаслиги зарур. Нор туя юкни кўтариб, тоймай, мункимай, қоқилмай йўл тортгани, ўз эгасига сидқидилдан хизмат қилгани каби дўстининг яхши-ёмон фазилатларини билган ҳақиқий мард йигит дўстнинг боридан қувониб, йўғида кўмаклашиб яшаса, иқболи баланд бўлади, эл орасида обрўси янада кучаяди: натижада ҳамма унга ҳавас қилади, элу халқ олқишини олади, айни пайтда, буларни ўз фарзандларига юктиради ҳам.

ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ

Нилуфар АБДУЛЛАЕВА,

НамДУ ўқитувчиси

Бошланғич синфларда таълим-тарбия мазмунининг замон талаби даражасида такомиллаштирилиши ёшларнинг маънавий баркамол шахслар бўлиб етишишида асосий омиллардан ҳисобланади... Бунга эришиш учун ўқитувчиларнинг илмий, педагогик, методик тайёргарлигини ошириш, дарсларни такомиллаштириш, янги педагогик технологияларни таълим жараёнига изчил жорий этиш лозим.

Демак, педагогик технология воситасида таълим самарадорлигини ошириш учун қулай шарт-шароит яратиш; ўқув материалларини тўлиқ ўзлаштирилишига эришиш; ўқувчиларни таълим жараёни иштирокчисига айлантириш; фаоллаштириш; ҳар бир дарсни аниқ мақсад асосида илмий-методик жиҳатдан тўғри ташкил қилиш орқали ўқувчиларнинг ақлий ривожланишига, тафаккури ва дунёқарашининг такомиллаштиришига эришилади.

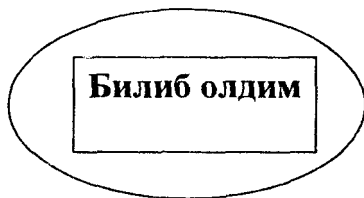
Дарс жараёнида синфдаги ҳар бир ўқувчини эътибордан четда қолдирмай, фаолликка ундаш билим олишнинг ўқувчи эҳтиёжи ва қизиқишига кўра юз берадиган жараёнга айлантириш асоси ҳисобланади. Педагогик технология талаблари асосида ўқитиш ўқитувчидан ҳар бир мавзунинг моҳиятини, таълимий ва тарбиявий имкониятларини, яқка жуфтликларда ва гуруҳлардаги ишларни ташкиллаштириш ва режалаштиришни талаб қилади.

4-синф “Ўқиш” китобидаги М.Шайхзоданинг “Тошкентнома” дostonидан олинган парчани ўрганишда ўқитувчи ўқувчилар диққатини доскага олдиндан ёзиб қўйилган “Бобурнома”, “Одобнома”, “Саёҳатнома”, “Табрикнома”, “Тошкентнома” сўзларига қаратади. Ушбу атамалар муайян асар, ўқув предмети, адабий жанр, табрик хати, бадиий асар номи экани изоҳлангач, “Мен қандай янги билимларни ўзлаштирдим?” босқичига ўтилади.

Ўқитувчи “Мен нималарни биламан?” босқичида ўқувчиларнинг фикрларини умумлаштирар экан, “Тошкентнома” асарида шоир Шарқ машъали бўлган Тошкентнинг гўзаллигини, Тошкент ва тошкентликларга, ўзбек халқига нисбатан меҳр-мухаббатни завқу шавқ билан куйлаганлиги ҳақида янги билим ва тушунчалар беради.

Ўқувчиларни уч гуруҳга бўлиб, ҳар бир гуруҳни асардан шеърӣ парчалар ўқишга, таҳлиллар асосида асарда илгари сурилган поэтик ғоя ҳақида фикр билдиришга даъват қилади. Ҳар бир гуруҳга ўқилган парчани таҳлил қилишга йўлловчи саволли карточкалар тарқатилади. Гуруҳлардаги ўқувчилар фикрлари тингланиб, умумлашма хулосага келинади.

“Қандай янги билимларни ўзлаштирдим?” босқичи якуни сифатида ўқувчилар куйидаги доирачаларни тўлдирдилар.

- Ўқувчиларни мустақил ижодий фаолият билан шуғулланишга йўллайди. Бу жараёнда уларнинг тафаккури ривожланади, қийинчиликларни енгишга ўрганади.

- Ўқувчиларда ўқув материални тушуниш ва муаммоли саволларни ечишда изланиш малакаси таркиб топади; улар изланишларнинг янги шакллари топишга интиладилар.

- Таълим жараёни ўқувчиларни мустақил изланишга йўлловчи, ўз қизиқиш ва хоҳишларига кўра билим эгаллашга интилишга даъват қилувчи ижодий ҳамкорлик асосидаги жараёнга айланади. Хилма-хил ижодий, педагогик вазифаларни ечиш малакаси таркиб топиши таъминланади.

Изланиш, қизиқиш, муаммолар ечими томон интилиш натижасида билимлар ўзлаштирилади. Билим эгаллашга даъват ўз

натижасини беради. Педагогик технологиянинг бу босқичида қўйилган мақсадга ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолияти натижасида эришилади. Жараёни бошқаришда, ўқитувчи-ўқувчи ҳамкорлигини таъминлашда педагог маҳорати алоҳида аҳамият касб этади.

Ўқитувчи маҳорати дарсни аниқ режалаштиришда ўз аксини топади.

Бунда:

а) мақсаднинг ноаниқлиги (яъни ўқувчилар қандай мақсад асосида ўқитувчи билан ҳамкорлик қилишлари зарурлигини тасаввур қилолмасалар);

б) таълим босқичлари методик жиҳатдан унинг мақсади томон изчил йўналтирилмаганда;

в) ҳар бир босқичда тадбирлар, амалга ошириладиган бажарилиши кўзда тутилган топшириқлар (муаммоли саволлар, тестлар ёки жадваллар) мавзу моҳиятини ёритишга, ўқув мақсадига хизмат қилмаса;

г) ўқув материалларини ўрганиш учун танланган метод ва усуллар дарснинг мақсадига, шакли ва мазмунига мос келмаса;

д) Дарс ўқувчиларнинг билимларни фаол ва самарали ўзлаштиришни таъминлашга изчил йўналтирилмаса;

е) дарс режасида кўзда тутилган воситалар таълим мақсадини амалга оширишда самара бермаса, таълим технологиясини лойиҳалаштиришда жиддий хатоларга йўл қўйилганлиги англашилади. Бундай камчиликларни бартараф этиш учун педагогик технология қурилмасини, унинг босқичларини аниқ тасаввур этиш талаб қилинади.

Педагогик технология тузилмаси асосидаги дарсни лойиҳалаштиришдан олдин унинг технологик харитасини ишлаб чиқиш лозим.

Технологик харита ҳар бир ўқув предметининг хусусиятлари, муайян мавзу мақсади, ўқувчиларнинг имконият ва эҳтиёжларидан кўзланувчи натижа моҳиятидан, келиб чиққан ҳолда тузилади.

Технологик хариталар асосида ўқитувчилар дарсларни лойиҳалаштирадилар. Лойиҳада ўқув мақсади, вазифалар, тадбирлар аниқ белгиланади ва уларни амалга ошириш йўллари методик тизимга солинади. Бундай тизимни қуйидагича тавсифлаш мумкин:

Мотивни дидактик ўйинлар ёки қизиқарли саволлар ёрдамида ҳосил қилиш ёки кучайтириш мумкин. Дарслик билан ишлаш жараёнида муайян матн устида иш олиб боришда) ўқувчиларни фаоллаштиришга таъсир кўрсатиб турилади.

Масалан: “Ўзбекистон Ватаним менинг” мавзусини ёритишдан олдин дарс Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мадҳияси билан бошланади. Мадҳия тугалланиши олдидан синфга Давлат Байроғи, Давлат Герби, “Конституция китоби”ни намойиш қилиб, уч ўқувчи кириб келади. Бундай вазият ўқувчиларда дарсга қизиқиш уйғотади.

Дарслик билан таништириш.

Мадҳия тугаши билан бир ўқувчи “Ўқиш китоби”ни кўрсатиб, хаттахта олдида чиқади.

Дарслик юзасидан савол-жавоб ўтказилади:

1. Ўқинг, бу қайси дарслик? (“Ўқиш китоби” дарслиги).
2. Уни сизга ким совға қилган? (Президентимиз Ислоҳ Каримов совға қилганлар).

3. Нима мақсадда совға қилганлар? (Болаларим ўқишни билиб олишсин, билимларни пухта эгаллашсин, деганлар).

4. Бу дарслик муаллифлари кимлар экан? (Ўқитувчи дарсликни очиб, муаллифлар ёзилган жойни кўрсатиб, ўқувчиларга ўқитади. Уларнинг меҳнати ҳақида қисқача гапириб беради)

5. Китоб ҳақида қайси шеърни ёд олгансизлар? Китоб ҳақида ўқувчилар ўқиган, ёд олган шеърлари эслатилади. Ўқувчилар билган шеърларини айтадилар ёки ўқитувчи ўзи ёддан айтиб беради. Буюк алломалар яратган нодир китоблар узоқ вақтлардан буён сақланиб келинаётгани, улар маънавий хазинамиз эканлиги ҳақида маълумот берилади. Китобларни тоза сақлаш, йиртмаслик кераклиги ўқтирилади.

6. Китобингизни очинг, расмларини кузатинг. Унда нималар тасвирланган?

7. Энди давлат гербидаги тасвирлар қандай маънони ифода қилишига диққат қилинг. (Пахта, ғалла, хумо қуши, байроқ, далалар, қуёш тасвирининг рамзий маънолари шарҳланади).

8. Давлатимиз байроғидаги ранглар ҳам рамзий маънога эга. Ким уларни изоҳлаб беради?

9. Ўқувчилар фикрлари тўлдирилиб, умумлаштирилади.

10. Давлат мадҳияси ёд ўқилади ва мазмуни шарҳлаб берилади. “Ўқиш” дарсининг бир соатга мўлжалланган “Технологик харита”сидан намуна

11. Ўқувчилар, давлат мадҳияси қандай ижро этилади? (тик турган ҳолда ўнг қўл кўкрак устига қўйилиб ижро этилиши ҳам муайян маънони ифода қилиши тушунтирилади) Сиз мадҳияни қуйлаётганингизда нималарни ҳис этасиз?

Давлат раҳбарлари учрашувлари чоғида ёки Спорт мусобақалари якунида мадҳиямиз янграганини телевизор орқали кузатиб қандай туйғуни ҳис қилгансиз? (Ғурур ва ифтихор туйғусини ҳис қилганликларини сўзлайдилар: фикрлар якунланади)

Синфдан ташқари ўқиш дарсида синфда ўқиб ўрганилган, ўзлаштирилган билимлар, матнлар, топшириқлар эслатилиб, сўнг

А.Ориповнинг “Мен нечун севаман Ўзбекистонни” шеъри ўқиб берилади. Ушбу асарни ўқиб ўрганиш бўйича машғулотнинг технологик харитаси қуйидагича тузилиши мумкин:

Мавзу	“Мен нечун севаман Ўзбекистонни” шеърини ўқиб ўрганиш
Мақсад ва вазифалар	Ўқувчиларни шеърни ифодали ўқишга ўргатиш; оғзаки ва ёзма нутқини, образли фикрлаш салоҳиятини ўстириш; юртсеварлик туйғуларини, миллий ғурур ҳиссини юксалтириш
Синфдан ташқари ўқиш жараёни мазмуни	Шоир Ўзбекистон Қаҳрамони А.Орипов ҳақида қисқача маълумот бериш; шеър матнидаги риторик сўроқ асосида ўқувчиларни мустақил фикрлашга даъват қилиш;
Жараённи амалга ошириш технологияси	“Мен нечун севаман Ўзбекистонни” саволига “Зинама-зина” усулида жавоб ёзиб бериш. Она юрт, Она Ватан сўз бирикмалари маъносини изоҳлаш. “Ватаннинг ягоналиги” маъносини ёритиш. Шоир шеърда қўллаган тасвирий воситаларга ўқувчилар диққатини қаратиш
Кутиладиган натижа	Ўқувчилар ифодали ўқишга ўргатилади. Образли фикрлаш салоҳияти, нутқи такомиллашади; ватанпарварлик, юртни севиш, унга меҳр-муҳаббат, ундан ғурурланиш билан бирга Ватан олдидаги бурчни билиш, адо этишдан ҳам иборат эканини тушуниб оладилар. Миллий ғурур ва ифтихор туйғулари юксалади.

“БЕОЗОР ҚУШНИНГ ҚАРҒИШИ” ҲИКОЯСИДА ИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ИФОДАСИ

*Маҳбуба ҲРАЗБОЕВА,
ТДПУ ўқитувчиси*

Ҳикоя эпик турнинг энг сермахсул жанрларидан бири ҳисобланади. Мустақиллик даври адабиётида ҳикоя жанри янада такомиллашди, ўз ривожининг янги босқичига кўтарилди. Бу даврда ҳикоянинг жанрий имкониятлари янада кенгайди, янги тасвир тамойиллари юзага чиқди, воқеани тасвирлаш кўлами ранг-баранглашди. Бугунги кунда ўзбек адабиёти хазинаси ўзига хос бетакрор бадиятга эга бўлган ҳикоялар билан бойиб бормоқдаки, мазкур ҳикояларни таълим босқичларида ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим педагогик аҳамият касб этади. Жумладан, академик лицейлар учинчи босқичининг “Ҳозирги адабий жараён” бўлимида мустақиллик давридаги эпик асарларни ўрганиш режалаштирилган. Мазкур мавзуга 2 соат ажратилган бўлиб, унда куйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш кўзда тутилади:

Ҳозирги ўзбек насри ривожига адибларнинг кўшаётган ҳиссалари. Прозада инсон маънавияти сарҳадларини янги камров, янги эстетик сатҳларда ўлчашга интилишнинг вужудга келиши. Насримиз бадияти сатҳларининг ранг-барангласиши”.

Академик лицейларда эпик асарларни таҳлил қилиш ўзига хос методик асосларга, эстетик принципларга таянади. Бу босқич адабий таълими борасида профессор М.Мирқосимова куйидаги фикрларни илгари суради: “бадий асарларнинг ўзига хос сюжети ва композициясини, тасвир усулини, асар қаҳрамонлари қиёфасини ўрганиш орқали муаллиф нуқтаи назарини мушоҳада қилишга йўллаш; эпик асарнинг бадий тафаккур тарзини таҳлил қилиш ва асарга эстетик баҳо бериш меъёрларини ўқувчиларнинг ўзлаштириб олишларига эришиш – асосий таълимий мақсадни ташкил этади”(1, 57). Ана шу таълимий мақсадни амалга ошириш жараёнида эса ўқувчилар бадий тафаккурида ҳам бир қадар ўсиш ва ўзгаришлар юз беради. Зеро, бадий мукамал ҳар бир асар

мазмунида китобхон руҳиятини тебратиш, ўй-хаёлларини тўзгитиш, унинг маънавий оламида муайян фазилатларни таркиб топтириш имкониятлари мавжуд.

Эпик асарларни ўрганиш ва таҳлил қилиш воситасида ўқувчилар, хусусан, “асардан бадиий завқ олишга, ҳайратланишга ўрганадилар. Энг муҳими, ўқувчининг эстетик диди шаклланиб боради: гўзаллик ё дағаллик, нозиклик ё қўполлик тушунчаларига, турфа ҳолатларга, хатти-ҳаракатларга нисбатан ўқувчи муносабати таркиб топтиради. Зеро, ҳар қандай таълим-тарбия ёшларнинг ҳаётга, одамларга, эл-юртга, эзгу мақсад ва тилакларга соғлом муносабатини таркиб топтиришга йўналсагина самарали яқунланади”(1, 58).

Академик лицейларнинг учинчи босқич талабалари учун тузилган “Адабиёт” мажмуасида мустақил мутолаа учун бир қанча ҳикоялар берилган бўлиб, улар орасида Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Беозор қушнинг қарғиши” номли ҳикоя ўзининг ифода услуби, мазмун-моҳияти билан алоҳида эътиборга лойиқ.

Ҳикоянинг ифода тарзи “қолиплаш” асосига қурилган бўлиб, воқеалар “ҳикоя ичида ҳикоя” усулида баён қилинган. Бу ифода Навоийнинг “Сабъаи сайёр” дostonидаги ҳикоятлар ифодасига яқин туради. Ёзувчи асосий воқеани тўғридан тўғри ҳикоя қилмай, уни қаҳрамонларнинг ўчмас хотираларида ёритади. Ҳикоянинг қаҳрамонлари бор-йўғи иккита: Қадрия ва Фозилбек. Улар бозорда қарама-қарши туриб савдо қилишади. Фозил анча гапга чечан йигит. У Қадриянинг ойдин жамолига, чехрасидай оқ ва ёруғ қалбига шайдо. Фозилбек Қадриянинг бозорда сут-қатиқ сотиб ўтиришидан норози. Ахир бозордаги аксар аёллар анча бети қотган, жанжалкаш бўлишади. Бозорнинг табиати ҳам, ундаги вазиятлар ҳам анча-мунча оқила аёлни қўполлаштириб бориши табиий. Шунинг учун ҳам бу тўпори ва самимий йигит Қадриядек оққўнгил ва мулойим жувоннинг бозор муҳитига мослашиб кетишини истамайди.

Ёзувчи ўз қахрамонларининг ташки кўринишини, характер-хусусиятини тасвирлаб ўтирмайди. Ҳикоя тўғридан тўғри қахрамонларнинг суҳбатидан бошланади. Ана шу диалоглар мазмунидан бу икки образнинг ўзига хос феъл-атвори, ижтимоий шароити ойдинлашади. Суҳбат жараёнида эса ёзувчининг бадиий ниятини мужассам этган воқеа юзага қалқиб чиқади. Бу аслида Қадриянинг болалиги билан боғлиқ маҳзун бир ҳикоя бўлиб, у ўзининг ҳазин тасвирий ифодаси билан ўқувчи қалбида алоҳида из қолдиради. Бу ҳикоя бошланиши билан китобхон ёзувчининг асосий мақсадини англаб етади. Фозилбек ҳикояни юзага чиқарувчи бир восита. Чунки Қадрия унинг хоҳиш-истаги, қистови билан шу воқеани баён қилишга киришади ва беихтиёр ўз болалигининг беғубор, айна пайтда, серташвиш, ҳазин кунлари оғушига қайтади.

Бу воқеа табиатнинг эрка ва “жажжи” жонивори, инсониятнинг содиқ ва “беозор”, “хосиятли” дўсти бўлган қалдирғоч билан боғлиқ. Ана шу ўринларда ҳикоя сарлавҳасининг эстетик моҳияти ойдинлашади. “Беозор қушнинг қарғиши” сарлавҳасини ўқиганда китобхонда аниқ тасаввур пайдо бўлмайди, воқеа мазмуни билан чуқурроқ қизиқади. Қадриянинг маҳзун ҳикоясини тинглаш жараёнида эса қалдирғочнинг ҳақиқатан ҳам хосиятли қуш эканлигига, унинг уйини бузган ўз тинчлигини йўқотишига яна бир бор амин бўлади.

Ёзувчи асарни шу қадар аниқ ва раvon услубда, табиий ҳолатда ифодалаганки, ҳикоя билан танишиб бораётган китобхон воқеалар қаърига шўнғиб кетади, Қадрия билан ёнма ён туриб шу ҳодисаларни кузатади, у билан бирга қувониб, бирга ғам чекади. Қадриянинг кўнглидаги кечинмалар беихтиёр ўқувчи қалбига кўчиб ўтади ва уни ҳаёт, одамийлик, меҳр-оқибат ҳақида ўйлашга ундайди.

Ҳикоя ўзбек халқининг азалий миллий қадриятларини қадрлашга, табиат жонзотларини авайлаб-асрашга ўргатади ўқувчини. Уйларига илк бор қалдирғоч кириб келганида Қадриянинг онаси ниҳоятда суюнади, болаларига қушни

чўчитмасликни, уйини бузмасликни таъкидлайди. Қалдирғочлар хосиятли уйларга ин қуришини мамнуният билан эслатади. Аммо негадир отасига бу ҳолат ёқмайди. Серчиқим кунлари тажанг кайфиятга тушадиган отага хотинининг гаплари ирим қилаётганга ўхшаб туюлади, булар шунчаки оддий гаплигини исботламоқчи бўлади. Онаси қалдирғочни қанчалик ҳимоя қилса, дадасининг шу даражада жаҳли ошиб бораверади:

“– Мани ура қолинг, адаси, розиман, ўлдининг. Фақат қалдирғочнинг инига тега кўрманг. Касофати уради, барака топ...”

Онамнинг бу гаплари дадамни жунбушга келтирган ғазаб оловига сепилган мойдек таъсир қилди.

– Э, ирим-сириминг билан кўшмозор бўл-а!. “Ёмон бўлади – касофати уради”дан бошқа нарсага етмайди, ақлинг!”(2, 545).

Мана шу диалогнинг ўзиёқ Қадриянинг ота-онаси ўртасидаги зиддият кескинлигини кўрсатади, уларнинг маънавий оламини ёритади. Кўринадик, Қадриянинг онаси ниҳоятда хокисор, меҳрибон, беозор аёл. У ҳатто ўзи калтак еса ҳам қалдирғочнинг инни бузилишини сира истамайди. Аммо отаси анча мураккаб шахс. У бир қадар жаҳлдор, бир сўзли қайсар одам. Отаси қушнинг инини бузгач, онаси бу аламга чидолмай ҳушини йўқотади. Вазият шу даражага бориб қолгандан кейин эса отаси ток зангини чангаллаб изтироб чекиб қолади. Бу ҳолатнинг ўзи ҳам анча таъсирли жараён. Бу вазиятда отасига нисбатан Қадрия, унга кўшилиб китобхон ҳам бир қадар ачиниш ҳиссини туяди. Бу ачиниш ҳисси ҳикоянинг охирига келиб янада зўраяди. Чунки кўп ўтмай онаси кўрқаётган аччиқ ҳақиқат юзага қалқиб чиқади: “беозор қушнинг қарғиши” уриб, опаси Зулфиянинг оиласи бузилади, уйларига қайтиб келади...

Бу табиий қонуниятми ёки илоҳий ҳақиқатми, ёинки ҳаётий ҳолатми, хуллас, ёзувчи қалдирғочнинг уйини бузиш ёмон оқибатга олиб келишини, бу қуш илоҳга яқинлиги, одамга дўстлигини ўзига хос бадий кўламда ифодалаган, воқеий асослаган. Ҳикояда тасвирланган ҳодисаларни ҳаракатлантирган ҳар бир қаҳрамон ўзига хос бадий юк ташийти; асар гоёсини,

ижодкор ниятини очишда ҳар бир қатнашувчининг ўз поэтик вазифаси, ўз ўрни бор. Қадрия ва Фозилбек асарнинг асосий қаҳрамонлари сифатида бўй кўрсатишса-да, ёзувчининг поэтик мақсадини ёритиб беришда Қадриянинг онаси ва отаси муҳим рол ўйнайди. Ана шу кичик воқеа тафсилотидаёқ Қадриянинг болалаги қандай ўтганлиги, маиший аҳволи, ота-онасининг характер-хусусияти, инсон маънавиятининг рангин қирралари аниқ бўртиб кўринади.

Мазкур ҳикояни ўрганиш жараёнида ўқувчилар диққатини айти нукталарга қаратиш, асарнинг эстетик жозибаси, адибнинг поэтик маҳорати ёрқин акс этган ўринларни тўғри танлаб таҳлилга тортиш, ёзувчи воқеаларни тасвирлашда нега айнан шундай ҳикоялаш усулини танлаганини асослашга уриниш, баҳс-мунозарали вазиятлар устида ишлаш дарс мақсадини тўғри ҳал қилиш имконини беради.

Ўқув дастурида бу ҳикояни ўқиб ўрганиш учун махсус соатлар ажратилмаган, аниқ кўрсатмалар берилмаган бўлса-да, синфдан ташқари ишларда, мустақил ўқишларда Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Беозор қушнинг қарғиши” ҳикоясини таҳлилий асосда ўрганиш, асарнинг бадий тасвир имкониятлари, композицион қурилмаси, ижодкорнинг поэтик ифода услубини ёритишга йўналтирилган мустақил топшириқларни бажариш ўқувчиларнинг дунёқарабини кенгайтириб, эстетик тафаккурини юксалтиришга сезиларли таъсир ўтказади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Миркосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари. – Т.: Фан, 2006.
2. Тўхлиев Б. ва бошқалар. Адабиёт. Мажмуа. Алларнинг учинчи босқич ўқувчилари учун. III китоб. Учинчи нашри. – Т.: Чўлпон, 2012.

МУНДАРИЖА

ЭЪТИРОФ

<i>Бахтиёр Назаров, Исломжон Ёқубов. Эзгуликка бахшида умр.....</i>	5
<i>Абдуғафур Расулов. Эгизаклик ришталари.....</i>	21
<i>Боқижон Тўхлиев. “Ҳар кимки бир ишни варзиш этар...”.....</i>	25
<i>Марғуба Мирқосимова. Кўнгил одами.....</i>	30

ШАХС ВА ИЖОД МУШТАРАКЛИГИ

<i>Наим Каримов. Абдулла Қодирий ва Холид Саид.....</i>	35
<i>Қозоқбой Йўлдош. Шахсият ва ижод уйғунлиги.....</i>	46
<i>Баҳодир Карим. Ҳурлик талқини.....</i>	58
<i>Ҳамиджон Ҳомидий, Тоҳир Шермуродов. Теран нигоҳ ҳосиласи.....</i>	66
<i>Тозагул Матёқубова. Тахайюл қанотлари.....</i>	76
<i>Азимжон Шойимов. Хусайн Жовид ва Фитрат: маслақдошлик.....</i>	82
<i>Марҳабо Кўчқорова. Абдулла Қодирий ўзбекшунос Шуайб Қорақош талқинида.....</i>	86
<i>Раъно Муллаҳўжаева. 70–80-йиллар авлоди шеъриятига бир назар.....</i>	91
<i>Турдибой Қалдибаев. Адабий мерос тадқиқида издошлик самараси.....</i>	98
<i>Дилафрўз Жабборова. Чўлпон Озод Шарафиддинов талқинида.....</i>	108

ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН

<i>Марғуба Мирқосимова. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигига хос изланишлар.....</i>	110
<i>Шоира Аҳмедова. Жадид адабиётшунослигида портрет-мақола.....</i>	121
<i>Шомирза Турдимов. Йўлдош Эшбек шеърияти.....</i>	126

<i>Тоҳир Шермуродов. Шаръий нуфузли онг оқимлари.....</i>	130
<i>Санобар Тўлаганова. Адабий қаҳрамон руҳияти муаммоси..</i>	142
<i>Обиджон Каримов. Абдулла Орипов шеърларида ривоят ва ҳикматлар талқини.....</i>	149
<i>Шаҳноза Эргашева. Бадий асарларда ўхшашлик ва ўзига хослик.....</i>	152
<i>Шоира Исаева. Характерлар руҳияти тасвири.....</i>	156
<i>Ойиста Усмонова. “Рухлар исёни” дostonида қаҳрамон ва муаллиф эстетик идеали.....</i>	159
<i>Гулбаҳор Ашурова. “Гули ва Навоий” мусиқали драмасида Навоий сиймосининг поэтик талқини.....</i>	167
<i>Гулноза Жўраева. Ўзбек болалар шеърлятида ҳажвийликнинг маърифий-эстетик аҳамияти.....</i>	173
<i>Нодира Соатова. Шухрат лирикасида инсон ва умр мазмуни.....</i>	176
<i>Роҳила Атамуродова. Муҳаммад Юсуф яратган поэтик образлар.....</i>	181
<i>Вазира Аҳмедова. Драмада жанрлар уйғунлиги.....</i>	187
<i>Наргиза Тўхтаева. Халқона оҳангдаги шеърлят.....</i>	190
<i>Илём Исмоилов. “Садди Искандарий” дostonида Сукрот тимсоли.....</i>	195
<i>Дилноза Жўраева. Усмон Азим шеърлярида ишқнинг ўзига хос талқини.....</i>	201

АДАБИЙ МЕРОС ВА ТАЪЛИМ МАСАЛАЛАРИ

<i>Ҳамиджон Ҳомидий. Косонсой фольклори.....</i>	205
<i>Боқижон Тўхлиев. Ифодали ўқиш сабоқлари.....</i>	209
<i>Умурзоқ Жуманазаров. “Шайбонийхон” халқ дostonининг яратилиш жараёни ва сюжет асослари.....</i>	214
<i>Каромат Муллаҳўжаева. Қўлёмалар сўзлаган ҳақиқат.....</i>	226
<i>Нишонбой Ҳусанов. Антропонимлар ва тажнис санъати.....</i>	236
<i>Ергеш Абдувалитов. Қардош халқлар адабиётини ўрганишда миллат руҳиятини англаш.....</i>	242

<i>Мўминжон Сулаймонов. Ҳофиз Хоразмийнинг қофия қўллаш маҳорати.....</i>	248
<i>Шоира Дониёрова. Бадий асарда фольклор мотивлари.....</i>	252
<i>Инкёнг О'. Алплик ва шомон тизимлари.....</i>	257
<i>Азиз Холмонов. Ўзбек халқ қўшиқларидаги айрим поэтик образлар.....</i>	265
<i>Хуснигул Жўраева. Хусайний ғазалларининг бир жиҳати хусусида.....</i>	269
<i>Мубора Омонова. Паҳлавон Маҳмуд ижодий меросининг маънавий-маърифий аҳамияти.....</i>	271
<i>Озода Тожибоева. Насрий баёндаги киритма ҳикоятлар.....</i>	273
<i>Амриддин Икромов. Навоий дўстлик ҳақида.....</i>	276
<i>Матлуба Жабборова. “Дахмаи Шоҳон”нинг икки нашри ҳақида.....</i>	278
<i>Клара Мавлонова. Она тили дарсларида бадий матннинг тил хусусиятлари.....</i>	281
<i>Муҳайёхон Ҳамидова. Редьярд Киплинг ва унинг “Маугли” асари ҳақида.....</i>	285
<i>Умурзоқ Жуманазаров, Абдуолим Эргашев, Дилноза Жуманазарова. Адабий таълим ва маънавият тарбияси.....</i>	289
<i>Нилуфар Абдуллаева. Ўқиш дарсларида таълим технологияларидан фойдаланиш.....</i>	299
<i>Маҳбуба Ўразбоева. “Беозор қушнинг қарғиши” ҳикоясида инсоний қадриятлар ифодаси.....</i>	306

ПОЭТИК ТАФАККУР ВА ТАЛҚИН МУАММОЛАРИ

Масъул муҳаррир: Каромат Муллахўжаева

Муҳаррирлар: Шаҳноза Эргашева, Азиз Холмонов

Мақолаларнинг илмий савияси учун муаллифлар жавобгар.

Адади 500 нусха. 19,75 б/т. Бичими 60x84 ¹/₁₆
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет усулда босилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида чоп этилди.
Тошкент ш., Юсуф Хос Хожиб 103.